КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРАКТИЧНИХ МИСТЕЦТВ

МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

для студентів спеціальності 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

Укладач ***Болтівець Сергій Іванович***

Методичний комплекс з дисципліни розглянуто та затверджено на засіданні педагогічної ради Київської Академії практичних мистецтв.

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРАКТИЧНИХ МИСТЕЦТВ

Робоча навчальна програма
З ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ЗМІСТ

1. Пояснювальна записка 5
2. Тематичний план 8
3. Зміст дисципліни 9
4. Список використаних джерел 21
5. Питання до підсумкового контролю 25
6. Модульна контрольна робота (тест) 30
7. Конспект лекцій 45

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Курс ставить за **мету** систематичний виклад соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в минулому і відбуваються в сучасній Україні, їх об'єктивну зумовленість, взаємозв'язки та взаємозалежності.

Головними **завданнями** курсу є:

- формування історичного мислення, наукового світогляду;
- набуття навичок науково-історичного аналізу;
- виявлення логіки та об'єктивних закономірностей історичного процесу;
- виховання високого рівня культури, громадянської відповідальності, національної гідності, патріотизму.

Вивчення дисципліни «Історія України» забезпечує також і реалізацію загальноосвітніх компетентностей:

- загальнонаукова,
- загальнокультурна,
- громадянська,
- уміння вчитися.

«Загальнонаукова» компетентність спрямована на вивчення вітчизняної історії, розуміння причино-наслідкових зв'язків розвитку суспільства і уміння їх використовувати у професійній діяльності та всебічно аналізувати історичні процеси, події та факти з наукових позицій їх тлумачення.

«Загальнокультурна» компетентність передбачає оволодіння студентами вітчизняною та світовою культурною спадщиною, високою історико-політичною культурою. Курс дає можливість студентам долучитися до скарбниці мудрості й досвіду, надбаних людством протягом тисячоліть.

«Громадянську» компетентність формується при вивченні розвитку історії України, проблем і перспектив історичного процесу, проблем міжнаціональних відносин.

Компетентність *«уміння вчитися»* дає можливість студентам після вивчення курсу орієнтуватися в історичних процесах, подіях, фактах, застосовувати здобуті знання для прогнозування суспільних процесів, аналізувати й оцінювати явища політичного розвитку українського суспільства в контексті світової історії, зіставляти історичні процеси з епохами, вміти самостійно опрацьовувати матеріал, працювати з додатковою літературою, картою, першоджерелами і на основі цього висловлювати та обґрунтовувати власну думку.

Міжпредметні зв'язки

Під час вивчення курсу «Історія України» застосовано принцип системності, тобто продовжено викладання шкільного курсу. Викладач застосовує міжпредметні зв'язки з іншими навчальними дисциплінами, спираючись на знання, здобуті студентами під час вивчення всесвітньої історії, української та світової літератури, культурології, географії. «Історія України» вивчається паралельно з дисциплінами «Культурологія», «Естетика», має передувати іншим обов'язковим, нормативним, гуманітарним дисциплінам, таким як «Соціологія», «Філософія», «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

За результатами вивчення навчальної дисципліни студент повинен

Знати:

- хронологічні межі основних періодів історії України;
- особливості суспільного розвитку в Україні в ті часи;
- чільні постаті політичних, культурних діячів;
- особливості наукового, технічного, культурного розвитку;
- визначні наукові досягнення, твори мистецтва, мистецькі напрями в різні періоди історії України;
- особливості духовного та релігійного життя в українських землях у різні періоди їх історії;
- географію українських земель, місця, на яких відбувалися значущі події української історії;
- причинно-наслідкові зв'язки між подіями та суспільними процесами, характерними для українського суспільства у різні періоди його розвитку в минулому; основні поняття, що позначають ті чи інші явища політичного, культурного життя того чи іншого історичного періоду;

Уміти:

- уміти встановлювати хронологічну послідовність тих чи інших періодів суспільного розвитку та визначних історичних подій в Україні;
- знаходити на карті місця визначних подій історії України;
- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями та суспільними процесами;
- надавати оцінку історичному значенню діяльності визначних постатей історії України;
- робити самостійні обґрунтовані узагальнення щодо подій та соціальних процесів, що відбувалися в історії України візуально розпізнавати пам'ятки архітектури, образотворчого мистецтва, портрети визначних політичних постатей, митців, науковців.

Шкала оцінювання навчальних досягнень: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
100-90	A	відмінно	зараховано
89-82	B	дуже добре	
82-75	C	добре	
74-65	D	задовільно	
64-50	E	достатньо	
49-35	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано
35-0	X	не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни	

Тематичний план з дисципліни
“Історія України”
***Спеціальність**: «Дизайн»*
(денна форма навчання)

№ з/п	*Назва теми*	*Кількість годин*				
		Всього	*Теорет. заняття*	*Семінар. заняття*	*Самос. робота*	*Форма контролю*
	4 семестр					
1.	Історичні корені українського народу	5	1	1	3	Опитування
2.	Перший період державницького існування українського народу (Київська Русь, Галицько-Волинська держава)	5	1	1	3	Опитування
3.	Литовська доба (друга половина XIV – перша половина XVI ст.). Виникнення козацтва	4	1		3	Опитування
4.	Під владою Польщі. Зростання козацтва (друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.)	5	1	1	3	Опитування
5.	Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Утворення козацької держави	4	1		3	Опитування
6.	Боротьба за незалежність. Поділ України. Громадянська війна. Руїна (друга пол. XVII ст.)	5	1	1	3	Опитування
7.	Початок національного відродження у Східній Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)	5	1	1	3	Опитування
8.	Західна Україна у складі Австрійської імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)	5	1	1	3	Опитування
9.	Українські землі у II половині XIX століття	5	1	1	3	Опитування
10.	Україна на початку XX ст.	5	1	1	3	Опитування
11.	Українська революція. Громадянська війна. 1917-1920 рр	4		1	3	Опитування
12.	Радянська Україна між двома світовими війнами	5	1	1	3	Опитування
13.	Західна Україна в 20-30-х роках	4	1		3	Опитування
14.	Україна в Другій світовій війні	4	1	1	2	Опитування
15.	Україна: друга половина 40-х-80-і роки	4	1	1	2	Опитування
16.	Україна незалежна. 1991-2024 рр. Кроки оновлення. Кризові явища.	4	1	1	2	Опитування
	Модульний контроль	2		2		Контрольна робота (тест)
	Всього:	**90**	**15**	**15**	**60**	**залік**

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Історичні корені українського народу

Первісні люди та спосіб їх життя. Неолітична революція. Землеробські племена. Трипільська культура. Кочові народи на території України. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Антична цивілізація Північного Причорномор'я.

Походження слов'янських народів. Стародавні слов'яни в період великого переселення народів. Анти. Розселення східних слов'ян. Боротьба з готами, гунами, аварами. Війни слов'ян з Візантією та їх наслідки. Заснування Києва. Передумови утворення держави у східних слов'ян. Археологічні та історико-лінгвістичні джерела про етнічну єдність південної групи східнослов'янських племен. Праукраїнський етнос.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему «Нематеріаьна культура древніх слов'ян»

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Специфіка розвитку культури давніх племен у добу «неолітичної революції», енеоліту та бронзового віку.
2. Перші державні утворення доби заліза (I тис. до н. е. – IV ст. н. е.)
3. Античні міста-колонії Північного Причорномор'я.
4. Розселення слов'янських племен. Протодержавні утворення східних слов'ян.
5. Особливості язичницького світогляду східних слов'ян.

Література:

1. Алексєєв Ю. М., Вертечем А. Г., Даниленко В. М. Історія України. Київ, 2003.
2. Багацький В. В. Історія України: Підручник. Київ: Алерта, 2010.
3. Бунятян К. П. Давнє населення України. Київ, 1999.
4. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009.
5. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 2. Перший період державницького існування українського народу (Київська Русь, Галицько-Волинська держава)

Утворення Київської Русі. Норманська теорія. Основні етапи: розвитку Київської держави. Еволюція політичного устрою Київської Русі. Становлення державності (князювання Олега, Ігоря, Ольги, Святослава). Київська Русь в період найбільшого піднесення та могутності: правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Спроби утвердження спадкоємної монархії. Становлення феодальної системи господарювання. Основні етапи економічного розвитку. Зміни в релігійному житті після запровадження християнства. Історичне значення християнізації Русі. Зовнішня політика київських князів. Стосунки Русі з Візантією, Західною Європою, арабським світом. Русь і кочівники. Причини і етапи феодальної роздробленості. Занепад Києва. Тимчасова політична стабілізація суспільства: Володимир Мономах, Мстислав Великий. Занепад Київської Русі з другої половини XI століття. Посилення удільних князівств.

Культура Київської Русі. Проблема формування народностей у Руській державі. Політичний, соціальний та економічний розвиток в XII – першій половині XIV століть. Правління династії галицьких Ростиславичів, Ярослав Осмомисл. Правління династії галицько-волинських Романовичів. Роман Мстиславич. Данило Галицький. Боротьба галицько-волинських князів з монголо-татарами. Занепад Галицько-Волинського князівства. Галицько-Волинське князівство як одна із форм української державності.

Самостійна робота: напитати доповідь на тему «Аргументи та контраргументи норманської теорії походження Русі».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Теорії походження Русі (норманська, антинорманська, хозарська).
2. Етапи розвитку Русі. Причини розпаду.
3. Суспільно-політичний устрій та «соціальна піраміда» Давньоруської держави.
4. Етапи розвитку та державно-політичний устрій Галицько-Волинської держави.
5. Культура Королівства Руського.

Література:

1. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ, 1991.
2. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ, 1996
3. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. Київ, 1993.
4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.
5. Світлична В. В. Історія України. Навчальний підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ; Львів, 2006.
6. Яворницький Д. І. Із української старовини. Київ, 2001.

Тема 3. Литовська доба (друга половина XIV – перша половина XVI ст.). Виникнення козацтва

Становище України після татарського погрому. Приєднання її до Литви. Автономія. Литовсько-польські унії. Знищення української автономії. Турецько-татарська агресія. Люблінська унія. Перехід України під владу Польщі. Виникнення козацтва.

Причини та джерела появи козацтва. Створення Запорізької Січі. Д. Вишневецький. Устрій та військово-політична організація Запорізької Січі. Основні етапи розвитку козацької державності. Реєстрове козацьке військо. Економіка, соціальний розвиток, культура цієї доби.

Самостійна робота: створити презентацію на тему «Військово-політична огранізація Запорізької Січі».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Утворення Литовської держави.
2. Особливості адміністративно-територіального устрою.
3. Господарське життя й соціальне становище українського народу.
4. Литовські статути.
5. Початок зближення Литви і Польщі.
6. Утворення козацтва.
7. Походження слова «козак».

8. Перші козацькі повстання.

Література:

1. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008.
2. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.
3. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991.
4. Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997.

Тема 4. Під владою Польщі. Зростання козацтва (друга пол. XVI — перша пол. XVII ст.)

Загарбання українських земель Польщею. Соціально-економічний розвиток. Церковна боротьба. Братства та Брестська унія. Піднесення козацтва в другій половині XVI століття. Повстання під проводом К. Косинського і С. Наливайка, Поразка повстань та тимчасовий занепад Запорізької Січі. Боротьба козацтва з турками і татарами. Гетьман П. Сагайдачний. Хотинська війна. Утвердження козацької автономії. Козацькі повстання 1620–1630-х рр. Причини поразки та наслідки повстань.

Самостійна робота: доповідь на тему «Морські походи козаків. Боротьба з турками та татарами».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Люблінська унія 1569 р.: причини укладання, зміст та наслідки для українців.
2. Соціально-економічний та політичний розвиток українських земель у 1569-1647 рр.
3. Берестейська унія 1596 р.: причини укладання, зміст та наслідки для українців.

Література:

1. Кормич Л. І. Історія України: Підручник. Київ: Алерта, 2006.
2. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.
3. Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1993.
4. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ, 1999.

Тема 5. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Утворення козацької держави

Причини, характер і рушійні сили. Основні концепції періодизації Визвольної війни. Початковий етап війни (1648-1649). Перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Битва під Зборовом. Зборівський мир. Відновлення української державності. Формування державних інституцій і активізація зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького. Молдавські походи Хмельницького. Битва під Берестечком і Білоцерківський мир. Битви під Батогом і Жванцем. Зближення України з Московією. Переяславська Рада. Березневі статті Б. Хмельницького 1654 року. Входження України під протекторат Московії.

Самостійна робота: написати реферат на тему «Національно-визвольна війна Б. Хмельницького».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Причини національно – визвольної війни 1648-1657 рр.
2. Воєнні дії 1648-1653 рр.
3. Україно-польські угоди.
4. Україно-московська (Переяславська) угода 1654 р. та її наслідки для України.
5. Політичне становище України у 1654-1657 рр.
6. Формування Української держави в ході війни.

Література:

1. Лазарович М. В. Історія України: Навчальний посібник. Київ: Знання, 2008.
2. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.
3. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Київ, 1995.

Тема 6. Боротьба за незалежність. Поділ України. Громадянська війна. Руїна (друга пол. XVII ст.)

Становище України після Переяславської угоди. Війна з Польщею у 1654-1657 рр. Смерть Богдана Хмельницького. Оцінка особи Богдана Хмельницького в науковій літературі. Історичне значення Визвольної війни українського народу. Гетьман Іван Виговський, його політика. Розкол України. Гетьмани Петро Тетеря та Іван Брюховецький. Крах їхньої політики. Петро Дорошенко та Іван Самойлович. Їхні успіхи і невдачі. Початок гетьманування Івана Мазепи. Державний і соціально-економічний розвиток Лівобережної України. Слобожанщина, Запорожжя та Правобережжя у другій половині XVII ст.

Самостійна робота: написати реферат на тему «Конституція Пилипа Орлика».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Гетьманство І. Виговського.
2. Причини та характер громадянської війни.
3. Боротьба старшинських угруповань за владу (60-ті-80-ті рр. XVII ст..).
4. Гетьманування Ю. Хмельницького (1659-1663) й наростання руйнівних процесів у державі.
5. Поділ України на два гетьманства.
6. Гетьмани П. Тетеря й І. Брюховецький.
7. Гетьман П. Дорошенко та його спроба об’єднання України.
8. Політична ситуація на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. за гетьманування Д. Многогрішного та І. Самойловича.

Література:

1. Винокур І. С. Давня і середньовічна історія України. Київ, 1996.
2. Гнатенко П. Український національний характер. Київ, 1997.
3. Гутній О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.
4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 7. Початок Національного Відродження у Східній Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Геополітичне становище України. Регіони. Їх особливості. Економічний розвиток. Криза кріпосництва. Початок національно-культурного відродження. Зародження буржуазних відносин в Україні в XVII столітті. Зовнішньоекономічні зв'язки України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Економічне піднесення в Україні після приєднання Північного Причорномор'я. Активізація зовнішньої торгівлі. Посилення кризових явищ в соціально-економічному житті України внаслідок закріпачення селянства 1783 року.

Політичне життя в Україні в другій половині XVII століття. Спроби об'єднання українських земель. П. Дорошенко, І. Самойлович. Стабілізація політичного життя в Україні в кінці XVIII століття. Гетьман І. Мазепа. Союз І. Мазепи з Карлом XII. Полтавська битва. Ліквідація Запорізької Січі. Гетьман у вигнанні – П. Орлик. Конституція П. Орлика 1711 року. Обмеження Української автономії в першій половині XVIII ст. Діяльність Малоросійської колегії. Правління гетьманського уряду (1735-1750). Гетьман К. Розумовський. Ліквідація гетьманату Катериною II. Посилення антиукраїнської політики російського царизму. Ліквідація Запорізької Січі 1775 року і скасування козацької автономії. Історичне значення Існування Української Гетьманської держави другої половини XVII-XVIII століття. Російські і польські революційні виступи Кирило-Мефодіївське братство. Т. Г. Шевченко. Селянські повстання. У. Кармелюк. Початковий етап національного відродження. Становлення української інтелігенції. Діяльність декабристів в Україні. Участь України в зовнішньополітичних акціях Російської імперії (російсько-турецька війна 1806-1812, приєднання Бессарабії до Росії, війна з наполеонівською Францією 1812 року).

Самостійна робота: написати реферат на тему «Історія Русів» – програмний маніфест українських автономістів».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Гетьман І. Мазепа і його спроба відновлення державної незалежності України.
2. Початки національного відродження на Наддніпрянській Україні.
3. Національна ідея у історичних, етнографічних та літературних працях українських авторів кінця XVIII – початку XIX ст.
4. Кирило-Мефодіївське братство.
5. Ідея української державності у рецепції Т. Шевченка.

Література:

1. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. Київ, 1991.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX-XX ст. Київ, 1996.
3. Онопрієнко В.І. Історія української нації XIX-XX століть. Київ, 1998.
4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 8. Західна Україна у складі Австрійської імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Становище українських земель під владою Речі Посполитої в кінці XVII–XVIII століттях. Визвольні повстання 1702-1704 рр. С. Палій. Гайдамацькі рухи 1730-1760-х рр. Коліївщина, Рух опришків. О. Довбуш. Занепад та поділи Речі Посполитої. Нове політичне розчленування України Російською та Австрійською імперіями. Характер політики австрійського уряду щодо українців. Продовження реформ Марії-Терези Йосифом II, їх роль у розвитку національно-культурного життя Галичини та Буковини. Суспільно-політичний рух. «Руська трійця». Буржуазна революція 1848 року. Скасування кріпосного права. Головна Руська Рада.

Самостійна робота: проаналізувати діяльність Головної Руської Ради – першої політичної організації західних українців.

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Національне відродження на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.
2. Реформи «освіченого абсолютизму» (Марії-Терези та Йосифа II) і їх вплив на західноукраїнське суспільство.
3. «Руська трійця» та її роль у формуванні національної самосвідомості західних українців.
4. Революція 1848 р. на західноукраїнських землях та її наслідки

Література:

1. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури: наукове видання. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007.
2. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Київ, 1995.
4. Семчишнн М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Київ, 1993.
5. Солдатенко В., Крижанівський В., Левенець Ю. Українська ідея, історичний нарис. Київ, 1995.

Тема 9. Українські землі у II половині XIX століття

Загострення соціально-класових протиріч. Селянські повстання. Скасування кріпосного права в Російській імперії. Буржуазні реформи 60-70 років та їх здійснення в Україні. Шляхи розвитку буржуазних відносин у сільському господарстві. Особливості завершальної фази промислового перевороту.

Культурно-просвітницький етап національного руху. Українофіли. В. Антонович. Громадівський рух І посилення репресій з боку царизму. Участь українців у польському повстанні 1863-1864 рр. в Україні, Валуєвський циркуляр. Емський указ. Криза громадівського руху. Діяльність російських народницьких груп в Україні. М. Драгоманов і зародження українського соціалізму. Революційно-демократичний рух. Поширення марксизму. Початок пролетарського руху.

Політико-адміністративний статус західноукраїнських земель. Народовська та москвофільська течії національно-визвольного руху. Криза культурницьких рухів. І. Франко, М. Грушевський. Зародження національно-політичного руху в Україні. Поява українських політичних партій.

Самостійна робота: Проаналізувати та описати соціально-економічний та політичний розвиток двох Україн ІІ половини ХІХ ст. та процес створення українських політичних партій.

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Реформи в Російській імперії і Україна.
2. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянщині та Західній Україні.
3. Суспільно-політичні рухи в Україні у др. пол. ХІХ ст.

Література:

1. Грицак Я. Нарис з історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Київ, 1996.є
2. Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. Львів, 1991.
3. Історія української еміграції. Київ, 1997.
4. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007.
5. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 10. Україна на початку ХХ ст.

Політичний і соціально-економічний розвиток Україна у складі Росії та Австро-Угорщини. Проблеми становлення та консолідації української нації. Процес політизації українського суспільства та визвольного руху. Проблеми становлення та консолідація української нації. Політичні партії та їх практична діяльність у створенні національної державності. Розвиток культури на початку ХХ ст. Освіта. Наука. Видатні вчені. Українська преса та видавництва. Здобутки майстрів літератури та мистецтва. Духовні цінності українців. Церковне життя.

Самостійна робота: дати характеристику розвиткові культури в Україні на початку ХХ ст.

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Сутність українського національного відродження, його передумови, особливості та етапи розвитку.
2. Роль інтелігенції у розгортанні українського національного відродження.
3. Суспільно-політичні та національні рухи в українських землях:
   а) громадівський рух в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст.;
   б) національний рух у Галичині в другій половині ХІХ ст.: москвофільський, народовський, радикальний напрямки українського національного руху в підавстрійській Україні.
4. Політизація суспільнополітичного руху:
   а) виникнення перших західноукраїнських політичних партій;
   б) утворення та діяльність перших українських політичних партій у Наддніпрянській Україні в 1900-1905 рр.

5. Українські землі 1900-1917 рр. Українське питання у політиці воюючих держав.

Література:

1. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. Київ, 1993.
2. Єфименко О. Я. Історія України та її народу. Київ, 1992.
3. Мицик Ю. А. Історія України: Навчальний посібник. Київ, 2005.
4. Новітня історія України (1900-2000). Київ, 2002.
5. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 11. Українська революція. Громадянська війна. 1917-1920 рр.

Україна в геополітичних планах країн Антанти і Троїстого союзу. Ставлення населення і політиків до війни. Формування легіону Українських січових стрільців. Воєнні дії на території України у роки війни.

Початок Української революції. Політичні партії в підросійській Україні. Утворення Центральної Ради. Початок українізації армії. Український національний Конгрес. І і ІІ Універсали Центральної Ради. Зміни у політичних настроях, економічному та соціальному становищі населення. Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.

ІІІ Універсал. Проголошення УНР. Всеукраїнський з'їзд Рад. Боротьба більшовиків із УЦР. IV Універсал. Мирний договір у Брест-Литовську. Гетьманський переворот. П. Скоропадський. Внутрішня та зовнішня політика Української Держави. Утворення Директорії. Відновлення УНР. Отаманщина. Проголошення ЗУНР. Злука УНР і ЗУНР.

Самостійна робота: скласти докладну хронології подій цього періоду.

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Лютнева революція і піднесення національновизвольного руху в Україні.
2. Перші кроки на шляху організації української державності. Центральна Рада.
3. Проголошення Української Народної Республіки. Війна більшовицької Росії проти УНР.
4. Проголошення незалежності УНР. IV Універсал. Брест-Литовський мирний договір.
5. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: досягнення і поразки.
6. Відновлення Української Народної Республіки Директорією.
7. Утворення Західноукраїнської республіки. Акт Злуки УНР і ЗУНР.
8. Причини поразки та історичне значення Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Література:

1. Губарев В. К. Історія України: Довідник школяра і студента. Донецьк, 2005.
2. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. Київ, 2010.
3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ, 1996.

4. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ, 1992.
5. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 12. Радянська Україна між двома світовими війнами

Політика «воєнного комунізму». Утворення СРСР. Статус України. Голод 1921-1923 рр. Впровадження НЕПу в Україні. Економічне, соціальне та повсякденне життя населення в роки НЕПу. Політика влади у царині культури. Українізація (коренізація). Релігійне життя в Україні. Перехід до форсованої індустріалізації. Директивне господарювання. Хлібозаготівельні кризи 1927-1929 рр. Перехід до суцільної колективізації. Розкуркулення. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств. Зміни у житті, побуті й психології селян. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – геноцид українського народу. «Закон про п'ять колосків». Хлібозаготівлі та їх суть. Масштаби та наслідки Голодомору. Демографічні втрати. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні». Становище у галузі освіти. Досягнення науки та гальмівні чинники її розвитку. Література і мистецтво. «Розстріляне відродження». Політика держави щодо церкви та її наслідки. Ліквідація УАПЦ.

Самостійна робота: створити есе на тему «Голодомор в Україні – дорготривалі наслідки».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Встановлення комуністичної системи в Україні, її сутність.
2. Створення СРСР і ліквідація суверенітету України.
3. Національна політика більшовиків в Україні. (Українізація: причини та наслідки. Разгортання масових репресій 20-30-х рр.).
4. Соціально-економічний становище УРСР. (Індустріалізація. Колективізація. Голод 1932- 1933 рр.).

Література:

1. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. Львів, 1992.
2. Колективізація і голод на Україні (1929-1933). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993.
3. Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920рр.). Київ, 1994.
4. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж; НьюЙорк; Львів, 1993.
5. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 13. Західна Україна в 20-30-х роках

Політичне, соціально – економічне та культурне становище Східної Галичини, Буковини, Закарпаття у 1921-1939 рр. у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. Розгортання українського національно-визвольного руху. Утворення Української військової організації та Організації українських націоналістів. Карпатська Україна. «Карпатська Січ». А. Волошин.

Самостійна робота: підготувати презентацію «Український національновизвольний рух у міжвоєнний період».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Національна політика Польщі на окупованих українських територіях.
2. Український національновизвольний рух.
3. Становище українців Буковини та Закарпаття у міжвоєнний період.
4. Карпатська Україна.

Література:

1. Король В. Ю. Історія України: Навчальний посібник. Київ, 2005.
2. Магочій П. Р. Історія України: науково-популярне видання. Київ: Критика, 2007.
3. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. 1939). Івано-Франківськ, 1993.
4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 14. Україна в Другій світовій війні

Україна в геополітичних планах СРСР і Німеччини. Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни. Вступ Червоної армії на територію Західної України. Радянізація західних областей України. Депортації. Становище в Україні в 1939 – у першій половині 1941 р.

Напад Німеччини на Радянський Союз. Відступ Червоної армії. Мобілізаційні заходи та евакуація. Відновлення незалежності 30 червня 1941 р. Окупація України. Нацистський «новий порядок». Рух Опору. Життя населення України в умовах окупації. Концтабори. Голокост. Визволення України від німецької окупації. Завершення Другої світової війни. Внесок українців у перемогу антигітлерівської коаліції. Депортації з Криму. Становище в західних областях. Освіта, наука, преса в роки війни. Література і мистецтво.

Самостійна робота: підготувати доповідь на тему «Націоналістичний, радянськопартизанський і польський рух спротиву німецькому режиму в Україні».

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Входження Західної України і Північної Буковини до складу Української РСР. Радянізація західноукраїнських земель у 1939-1941 рр.
2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Україна в перші місяці радянськонімецької війни.
3. Німецький окупаційний режим в Україні у 1941-1944 рр.
4. Рух опору в тилу німецькофашистських військ у 1942- 1944 рр.
5. Наступ Червоної армії в 1943-1944 роках і вигнання німецьких агресорів з України. Приєднання Закарпаття до Української РСР.
6. Наслідки Другої світової війни для України.

Література:

1. Греченко В. А. Історія України. Модульний курс: Навчальний посібник. Харків: Торсінг плюс, 2009.

2. Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995.
3. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). Київ, 2004.
4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 15. Україна: друга половина 40-х-80-і роки

Адміністративно-територіальні зміни. Україна в ООН та міжнародних організаціях. Відбудовчі процеси у господарстві. Голод 1946-1947 рр. Зміни в житті та побуті населення. Відновлення політики радянізації в західних областях України. Придушення визвольного руху 1944-1954 рр. Особливості суспільно-політичного життя. Внутрішньополітичне становище України в середині 50-х років ХХ ст. Входження Кримської області до складу УРСР. Стан промисловості та сільського господарства. Соціальне та економічне життя населення.

ХХ з'їзд КПРС і початок лібералізації суспільного життя. Часткова реабілітація політичних в'язнів. М. Хрущов. Зміни в управлінні господарством. Розвиток промисловості. Аграрна політика. Нові явища в соціальній сфері. Науково-технічна революція. Реформи освіти. Здобутки науки. Відлига в українській літературі та в мистецтві. Шістдесятництво в українській культурі.

Зародження дисидентського руху в Україні, особливості та зв'язок з попередніми формами визвольного руху. Л. Лук'яненко, І. Кандиба, А. Горська, В. Чорновіл, І. Дзюба та ін. Антирелігійна державна політика радянської влади.

Русифікація. Спроби реформування економіки в другій половині 60-х років ХХ ст. Посилення бюрократичного централізму. Економічне становище УРСР у 70-х-на початку 80-х років ХХ ст. Зміни в соціальній та національній структурі населення. Освіта. Здобутки і проблеми науки. Розвиток літератури. Форми діяльності дисидентів, їх політичні вимоги та боротьба за національне визволення. Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва. Активізація опозиційного руху в другій половині 60-х на початку 70-х років ХХ ст. Форми діяльності дисидентів, їхні політичні вимоги, боротьба за національне визволення

Самостійна робота: скласти докладну хронологію подій, виокремити найважливіші суспільно-політичні події а персоналії.

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Сталінський тоталітарний режим (1945-1953 рр.).
2. Україна у період хрущовської «відлиги». Шістдесятники.
3. Період «застою» і наступ на національно-демократичні сили в УРСР. Дисидентський рух (1964-1985 рр.).
4. УРСР в період перебудови (1985-1991 рр.).

Література:

1. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. Київ, 1996.
2. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946-1947. Київ, 1991.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х рр. Київ, 1995.

4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

Тема 16. Україна незалежна: 1991-2024 рр. Кроки оновлення. Кризові явища.

Перебудова та її особливості в Україні. Чорнобильська катастрофа. Стан економіки. Рівень життя населення. Розгортання страйкового руху. Формування багатопартійної системи. Формування національних громадських організацій і об'єднань. Релігійне відродження. Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р. Декларація про державний суверенітет України. Загострення політичного протистояння. Спроба державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України, Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України. Державотворчі процеси: особливості розбудови законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні. Конституції України (1996). Стан економіки після розпаду СРСР. Реформування економіки. Роздержавлення, приватизація. Основні тенденції розвитку економіки в другій половині 90-х років XX ст. Повсякденне життя. Пошуки шляхів стабілізації на початку XXI ст. Інтеграція української економіки в європейський та світовий економічний простір. Основні принципи зовнішньої політики незалежної України. Ядерне роззброєння. Україна в міжнародних організаціях. Участь у миротворчих акціях. Політичне життя 90-х XX ст. Вибори Другого Президента України. Помаранчера революція. «Газові війни». Третій Президент України та Революція Гідності. Війна.

Самостійна робота: підготувати есе на тему «Перспективи розвитку України»

Питання для самостійного опрацювання (до семінару):

1. Акт проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум та вибори Президента України 1 грудня 1991 р.
2. Розбудова незалежної Української держави. Конституційний процес. Прийняття Конституції 1996 р., основні її положення.
3. Політичне і соціально-економічне життя в Україні у 1996-2004 рр. «Помаранчева революція».
4. Україна у 2004-2014 рр.: особливості політичного життя та соціально-економічного розвитку.
5. «Революція гідності»: причини, хід, наслідки.
6. Збройна агресія росії проти України.

Література:

1. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. Київ, 2000.
2. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.). Київ, 2004.
3. Бойко О. Д. Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? Київ, 1996.
4. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ, 1994.
5. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Алексєєв Ю. М., Вертечем А. Г., Даниленко В. М. Історія України. Київ, 2003.
2. Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. Київ, 2000.
3. Багацький В. В. Історія України: підручник. Київ: Алерта, 2010.
4. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. Львів, 1992.
5. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ, 1991.
6. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.). Київ, 2004.
7. Бойко О. Д. Україна 1991-1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? Київ, 1996.
8. Бойко О. Д. Історія України: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008.
9. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Київ, 1996.
10. Бунятян К. П. Давнє населення України. Київ, 1999.
11. Винокур І. С. Давня і середньовічна історія України. Київ, 1996.
12. Воронов І. О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947. Київ, 1991.
13. Гнатенко П. Український національний характер. Київ, 1997.
14. Греченко В. А. Історія України. Модульний курс: навчальний посібник. Харків: Торсінг плюс, 2009.
15. Грицак Я. Нарис з історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 1996.
16. Губарев В. К. Історія України: Довідник школяра і студента. Донецьк, 2005.
17. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. Київ, 1993.
18. Гутній О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.
19. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури: наукове видання. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007.
20. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ, 1996
21. Єфименко О. Я. Історія України та її народу. Київ, 1992.
22. Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. Львів, 1991.
23. Історія української еміграції. Київ, 1997.
24. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х рр. Київ, 1995.
25. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. К., 1992.
26. Коваль М. В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995.
27. Колективізація і голод на Україні (1929-1933). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993.
28. Кормич Л. І. Історія України: підручник. Київ: Алерта, 2006.

29. Король В. Ю. Історія України: навчальний посібник. Київ, 2005.
30. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж; НьюЙорк; Львів, 1993.
31. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ, 1996
32. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009.
33. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. 1939). Івано-Франківськ, 1993.
34. Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920рр.). Київ, 1994.
35. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945). Київ, 2004.
36. Лазарович М. В. Історія України: навчальний посібник. Київ: Знання, 2008.
37. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ, 1994
38. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. Київ, 2010.
39. Магочій П. Р. Історія України: науково-популярне видання. Київ: Критика, 2007.
40. Мицик Ю. А. Історія України: навчальний посібник. Київ, 2005.

Додаткова література

1. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. Київ, 1993.
2. Новітня історія України (1900-2000). Київ, 2002.
3. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007.
4. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Київ, 1995.
6. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998.
7. Світлична В. В. Історія України. Навчальний підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ; Львів, 2006.
8. Семчишнн М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Київ, 1993.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Київ, 1995.
10. Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ, 1991.
11. Солдатенко В., Крижанівський В., Левенець Ю. Українська ідея, історичний нарис. Київ, 1995.
12. Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1993.
13. Яворницький Д. І. Із української старовини. Київ, 2001.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ, 1999.
15. Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997.

Електронні інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, електронні фахові видання – www.nbuv.gov.ua
2. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника – http://www.library.lviv.ua/
3. Національна історична бібліотека України – http://www.dibu.kiev.ua/
4. Національна парламентська бібліотека України – http://www.nplu.org/
5. Харківська державна наукова бібліотека України імені В. Короленка – http://korolenko.kharkov.com/
6. Наукова бібліотека ім. В. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка – http://lib-gw.univ.kiev.ua/
7. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка – http://library.lnu.edu.ua/bibl/
8. Книжкова палата України імені Івана Федорова – http://www.ukrbook.net/

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ

Питання до підсумкового контролю
З ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. «Радянізація» Західної України в 1939-1941 рр.
2. Античні міста-держави на території Північного Причорномор'я.
3. Архітектура та мистецтво в Україні в XVI-XVII ст.
4. Відносини Київської Русі з кочовими народами східноєвропейських степів у X-XII ст.
5. Відродження та занепад УНР у період правління Директорії.
6. Військовий та адміністративний устрій Гетьманщини. Політика російського царизму щодо Гетьманщини в другій половині XVII – на початку XVIII ст.
7. Включення України до складу СРСР.
8. Внутрішня та зовнішня політика Української держави в 1918 р.
9. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.: тенденції розвитку.
10. Галицько-Волинське князівство в XIII ст.: особливості політичного та соціально-економічного розвитку.
11. Гетьманство Івана Виговського. Гадяцький трактат.
12. Гетьманство Петра Дорошенка: спроба об'єднання України.
13. Гетьманщина на зламі XVII-XVIII ст. Іван Мазепа та Пилип Орлик.
14. Гетьманщина у XVIII ст.: характерні риси політичного та економічного розвитку.
15. Голодомор 1932-1933 рр. в історичній пам'яті українського народу.
16. Демографічні процеси в Україні кінця XIX-XX ст.
17. Державницький напрям в українській історіографії.
18. Економічна політика більшовиків в Радянській Україні в 20-ті роки XX ст.
19. Еміграція українців у XIX-XXI ст.: причини та напрямки.
20. Етапи закріпачення селян у Польсько-Литовській державі XV – першої половини XVII ст.
21. Етнодемографічні зміни в Україні у XX ст.
22. Запорізька Січ у другій половині XVII – XVIII ст.: територія, населення, політичний та економічний устрій.
23. Західноукраїнські землі в 1919-1939 рр.: політичне становище та національні рухи.
24. Західноукраїнські землі в складі Австрії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): політикоправовий аспект.
25. Зовнішня політика сучасної України. Українці в світі: тенденції розвитку діаспори.
26. Іраномовні племена на території України в I тис. до н. е. (кіммерійці, скіфи, сармати).
27. Історичне значення, причини поразки та уроки Української революції 1917-1920 рр.
28. Кирило-Мефодіївське товариство: діячі та програмні засади.
29. Концепція історичного розвитку українських земель епохи середньовіччя в працях Михайла Грушевського.

30. Кримське ханство: особливості політичного та соціально-економічного розвитку.
31. Культура Київської Русі IX-XIII ст.
32. Культурно-інтелектуальна історія України зламу XX-XXI ст.
33. Магдебурзьке право на українських землях: особливості впровадження.
34. Монголо-татарські завоювання у Східній Європі та їх вплив на історичний розвиток українських земель.
35. Народницький напрям в українській історіографії.
36. Наукова та громадсько-політична діяльність Івана Франка.
37. Національна політика більшовиків в Україні в 20-х роках XX ст.
38. Національні та релігійні рухи в Україні в XIV – першій половині XVII ст.
39. Об'єднання українських земель у складі Галицько-Волинського князівства.
40. Держава Данила Галицького в системі політичних відносин Центрально-Східної Європи.
41. Опозиційні та революційні рухи в Україні першої половини XIX ст.
42. Освіта і наука в Україні в XVI – першій половині XVII ст.: тенденції розвитку.
43. Основні групи джерел з історії України XVI-XVIII ст.
44. Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Богдана Хмельницького.
45. Основні тенденції соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині XVII-XVIII ст.
46. Особливості розвитку Галичини, Буковини та Закарпаття в другій половині XVII-XVIII ст.
47. Перше гетьманство Юрія Хмельницького. Причини розколу Української корацької держави та його наслідки.
48. Писемні джерела про історію України (до середини XIII ст.).
49. Післявоєнний сталінський режим в Україні (1945-1953 рр.).
50. Політизація українського руху в Наддніпрянщині на зламі XIX-XX ст.
51. Політика російської та австрійської влади щодо українців у XIX – на початку XX ст.: порівняльна характеристика.
52. Політичний розвиток України в 1991-2024 рр.
53. Політичні унії між Литвою й Польщею та їхній вплив на історію українського етносу.
54. Польська експансія на українських землях в XIV-XV ст.
55. Походження слов'ян та їх розселення на території України.
56. Приєднання українських земель до складу Великого Князівства Литовського та їх політичний статус у XIV – першій половині XVI ст.
57. Причини і початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
58. Причини утворення Запорізької Січі та її роль в історії України (до середини XVII ст.).
59. Розпад СРСР та відновлення незалежності України.

60. Русофіли (москвофіли) і народовці в громадсько-політичному житті Галичини XIX – початку XX ст.

61. Руcько-візантійські відносини в IX-XII ст.

62. Слобідська Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: територія, населення, політичне та економічне становище.

63. Соціалістична модернізація в радянській Україні: форми та наслідки.

64. Соціально-економічне становище українського населення Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст.

65. Соціально-економічний розвиток України в 1991-2024 рр.

66. Становлення та розвиток людського суспільства на території України в ранній період (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, ранній залізний вік).

67. Становлення української історичної науки в XIX – на початку XX ст.

68. Суспільно-політичні відносини в Київській Русі в XI – на поч. XII ст.

69. Теорії походження Русі в сучасній українській історіографії.

70. Україна в період Другої світової війни та перші повоєнні роки.

71. Україна в роки Першої світової війни.

72. Україна в середині 1950-х – першій половині 1980-х років: основні тенденції розвитку.

73. Українська культура XIV – першої половини XVII ст.

74. Українська культура в 20-30-х роках XX ст.

75. Українська культура в другій половині XIX – на початку XX ст.

76. Українська національна революція 1917-1920 рр.: етапи державотворення.

77. Українська Центральна Рада: становлення національної державності.

78. Українська шляхта в XIV – першій половині XVII ст.

79. Українське козацтво та його роль у суспільно-політичному житті Речі Посполитої першої половини XVII ст.

80. Українське національне відродження першої половини XIX ст. у Наддніпрянщині й Галичині: порівняльна характеристика.

81. Український дисидентський та правозахисний рух 60-70-х років XX ст.

82. Український національний рух у період Другої світової війни і в перші повоєнні роки.

83. Українські землі в контексті польсько-російського протистояння (друга половина XVII-XVIII ст.).

84. Українські землі під владою Речі Посполитої в другій половині XVII-XVIII ст.

85. Українські землі у складі Речі Посполитої (до середини XVII ст.).

86. Українські політичні партії в Галичині на зламі XIX-XX ст.: програмні засади й діяльність.

87. Українсько-московський договір та його реалізація в 1654-1657 рр.

88. Українсько-польська війна в 1649-1953 рр. та її наслідки.

89. Утворення ЗУНР. Українсько-польська війна 1918-1919 рр.

90. Утворення Руської держави. Роль норманів у формуванні державності в Середньому Подніпров'ї в IX-X ст.

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ

Модульна контрольна робота
З ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ПІБ		№ групи	Варіант
№ питання/варіанти відповіді			
1	6	11	16
2	7	12	17
3	8	13	18
4	9	14	19
5	10	15	20

ПІБ		№ групи	Варіант
№ питання/варіанти відповіді			
1	6	11	16
2	7	12	17
3	8	13	18
4	9	14	19
5	10	15	20

ПІБ		№ групи	Варіант
№ питання/варіанти відповіді			
1	6	11	16
2	7	12	17
3	8	13	18
4	9	14	19
5	10	15	20

ПІБ		№ групи	Варіант
№ питання/варіанти відповіді			
1	6	11	16
2	7	12	17
3	8	13	18
4	9	14	19
5	10	15	20

ПІБ		№ групи	Варіант
№ питання/варіанти відповіді			
1	6	11	16
2	7	12	17
3	8	13	18
4	9	14	19
5	10	15	20

ТЕСТ (МКР)

ВАРІАНТ 1

1. Повстання древлян в 945 р. спричинила політика князя….
   А. Олега
   Б. Ігоря Рюриковича
   В. Аскольда
   Г. Данила Романовича

2. Коли було запроваджено християнство на Русі?
   А. 988 р.
   Б. 1240 р.
   В. 945 р.
   Г. 1038 р.

3. За часів правління якого князя побудований собор Святої Софії в Києві?
   А. Святослава Ігоревича
   Б. Володимира Великого
   В. Ярослава Мудрого
   Г. Данила Романовича

4. З ім’ям якого князя пов’язано утворення Галицько-Волинської держави?
   А. Данило Романович
   Б. Роман Мстиславич
   В. Ярослав Осмомисл
   Г. Юрій II Болеслав

5. Українські землі ввійшли до складу Речі Посполитої в результаті … .
   А. Люблінської унії 1569 р.
   Б. Берестейської унії 1596 р.
   В. Переяславської ради 1654 р.
   Г. Зборівського миру 1649 р.

6. Вкажіть подію, яка відбувалась у 1775 р.
   А. Полтавська битва
   Б. остаточна ліквідація Запорізької Січі
   В. «Вічний мир» між Московією і Польщею
   Г. договір між Україною і Швецією

7. Період «Руїни» характеризувався … .
   А. визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького
   Б. переходом Івана Мазепи на бік шведського короля
   В. внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу
   Г. повною інтеграцією українських земель до складу росії

8. Яка організація у своїх документах задекларувала об’єднання всіх слов’янських народів у федерацію республік?

А. Південне товариство декабристів
Б. Кирило-Мефодіївське товариство
В. «Руська трійця»
Г. «Громада»

9. Вкажіть дату скасування кріпацтва в підросійській Україні.
А. 1848 р.
Б. 1861 р.
В. 1873 р.
Г. 1890 р.

10. Який нормативний документ забороняв друк українською мовою?
А. Валуєвський циркуляр
Б. Маніфест 19 лютого 1861 р.
В. «Жалувана грамота дворянству» 1785 р.
Г. Маніфест 17 жовтня 1905 р.

11. Формування легіону Українських січових стрільців відбулося внаслідок …
А. початку Першої світової війни
Б. окупації російською армією Галичини
В. Брусиловського прориву
Г. захоплення російською армією Карпатських перевалів

12. Хто очолив Українську Центральну Раду у березні 1917 р.?
А. С. Петлюра
Б. М. Грушевський
В. В. Винниченко
Г. Є. Петрушевич

13. Що проголошував IV Універсал Української Центральної Ради?
А. автономію України у складі росії
Б. незалежність УНР
В. створення УНР
Г. підготовку до Установчих зборів України

14. Радянська Україна увійшла до складу СРСР у … .
А. 1919 р.
Б. 1922 р.
В. 1929 р.
Г. 1933 р.

15. В результаті якої битви почався корінний перелом в ході Великої Вітчизняної війни?
А .Сталінградської
Б. Курської
В. битви за Дніпро
Г. Корсунь-Шевченківської

16. Україна остаточно була визволена від фашистів в ході … .
    А. битви за Дніпро
    Б. Курської битви
    В. Корсунь-Шевченківської битви
    Г. Карпато-Ужгородської операції

17. Рух незгодних в СРСР у 60-80-х рр. називали:
    А. Шістдесятники
    Б. Розстріляне Відродження
    В. Номенклатура
    Г. Дисиденти

18. Україна здобула Незалежність:
    А. 22 січня 1991 року
    Б. 24 липня 1991 року
    В. 24 серпня 1991 року
    Г. 24 січня 1990 року

19. Скільки голодоморів пережила Укораїна протягом ХХ століття?
    А. 2
    Б. 3
    В. 1
    Г. 4

20. Як звати другого Президента України:
    А. Л. Кравчук
    Б. В. Ющенко
    В. Л. Каденюк
    Г. Л. Кучма

Ключ до тесту

1. Б, 2. А, 3. В, 4. Б, 5. А, 6. Б, 7. В, 8. Б, 9. Б, 10. А, 11. А, 12. Б, 13. Б, 14. Б, 15. А, 16. Б, 17. Г, 18. В, 19. Б, 20. Г.

ВАРІАНТ 2

1. Софійський собор у Києві був побудований на честь перемоги над … .
   А. хозарами
   Б. печенігами
   В. половцями
   Г. монголами

2. Вкажіть, коли вперше в писемних джерелах згадується назва «Україна».
   А. 1187 р.
   Б. 1199 р.
   В. 1240 р.
   Г. 882 р.

3. Хто з гетьманів був на чолі козацького війська під час Хотинської битви 1621 р.?
   А. Б. Хмельницький
   Б. І. Виговський
   В. І. Мазепа
   Г. П. Конашевич-Сагайдачний

4. З наведеного переліку вкажіть ім’я кошового отамана Запорозької Січі.
   А. І. Мазепа
   Б. І. Сірко
   В. Б. Хмельницький
   Г. І. Виговський

5. Хто був автором першої української конституції?
   А. І. Мазепа
   Б. П. Орлик
   В. Ярослав Мудрий
   Г. К. Розумовський

6. Яку церкву очолював митрополит і громадський діяч А. Шептицький?
   А. православну
   Б. греко-католицьку
   В. римо-католицьку
   Г. протестантську

7. Вкажіть, хто був автором першого історичного роману в новій українській літературі.
   А. М. Костомаров
   Б. П. Куліш
   В. Г. Квітка-Основ’яненко
   Г. І. Срезневський

8. Хто став президентом Української Академії Наук, заснованої в 1918 р.?
   А. В. Вернадський

Б. М. Василенко
В. М. Чубинський
Г. В. Винниченко

9. Вкажіть, хто з діячів не мав звання Герою Радянського Союзу.
А. М. Кирпонос
Б. М. Ватутін
В. Г. Жуков
Г. Р. Шухевич

10. Хто був проголошений гетьманом всієї України в квітні 1918 р.?
А. С. Петлюра
Б. В. Винниченко
В. Н. Махно
Г. П. Скоропадський

11. В Першому Універсалі Українська Центральна рада проголосила … .
А. курс на утворення української автономії у складі росії
Б. відмову від автономії до скликання Всеукраїнських установчих зборів
В. Українську народну республіку у складі російської федерації
Г. незалежність Української Народної Республіки

12. Коли почалась Велика Вітчизняна війна СРСР з фашистською Німеччиною?
А. 1 вересня 1939 р.
Б. 17 вересня 1939 р.
В. 22 червня 1941 р.
Г. 23 серпня 1939 р.

13. Який план передбачав реалізацію фашистами окупаційних заходів на території України?
А. «Барбаросса»
Б. «Ост»
В. «Оверлорд»
Г. «Новий порядок»

14. Визначте причину Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.
А. неврожай через несприятливі природні умови
Б. криза перенаселення в Україні
В. відсутність у московського керівництва інформації про початок голоду
Г. штучне підтримування владою стану голоду серед українських селян

15. Вкажіть стратегічну мету діяльності ОУН та УПА.
А. боротьба проти колективізації
Б. боротьба проти «радянізації» західних областей України
В. захист УГКЦ
Г. створення незалежної Української держави

16. Коли відбулося хрещення Русі князем Володимиром?

А. 860 р.
Б. 980 р.
В. 972 р.
Г. 988 р.

17. Конституція незалежної України була ухвалена:
А. 28 червня 1996 р.
Б. 10 грудня 1991 р.
В. 15 березня 1992 р.
Г. 21 серпня 1984 р.

18. 23 серпня 1939 р. відбулося:
А. завершення повної окупації України військами Німеччини та її союзників
Б. підписання Пакту Молотова-Ріббентропа
В. початок Другої світової війни
Г. проголошення «Акту відновлення Української держави»
Д. початок визволення України від фашистів

19. Патріотів, яких вбили в останні дні Революції Гідності, в історії називають…
А. Небесними Героями
Б. Небесними Янголами
В. Небесною Тисячею
Г. Небесною Сотнею

20. У якому році УРСР стала членом ООН?
А. 1944 р.
Б. 1945 р.
В. 1949 р.
Г. 1954 р.

Ключ до тесту

1. Б, 2. А, 3. Г, 4. Б, 5. Б, 6. Б, 7. Б, 8. А, 9. Г, 10. Г, 11. Г, 12. В, 13. , 14. Г, 15. Г, 16. Г, 17. А, 18. Б, 19. Г, 20. Б.

ВАРІАНТ 3

1. Вкажіть, коли з'явились пралюди на території України:
А. близько 2 млн. років тому
Б. близько 1 млн. років тому
В. близько 500 тис. років тому
Г. близько 100 тис. років тому

2. Магдебурзьке право регулювало відносини у…
А. братствах
Б. воєводствах
В. містах
Г. монастирях

3. Вкажіть назву міста, де у 1385 р. була укладена польсько-литовська унія:
А. Брест
Б. Люблін
В. Крево
Г. Вільно

4. Вкажіть назву міста, де відбулась описана подія: «У 1616 році під командуванням П. Конашевича-Сагайдачного здобули найбільший невільничий ринок у Криму, визволили тисячі бранців»:
А. Кафа
Б. Хаджібей
В. Інкерман
Г. Бахчисарай

5. Вкажіть, хто очолив перший велике козацько-селянське повстання в кінці XVI ст.:
А. Северин Наливайко
Б. Криштоф Косинський
В. Іван Сулима
Г. Дмитро Гуня

6. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.
«Найдорожчому во Христі сину нашому Сигізмунду III, славному королю Польщі, папа Климентій VIII посилає привіт. Думаю, що не треба пояснювати, як близько ми беремо до серця спасіння руського народу. Зважаючи на важливість справи і нашу пастирську турботу, ми доручаємо справу твоїй величності і посилаємо наше апостольське благословення».
Яку справу доручив Папа Римський польському королю?
А. придушити повстання під проводом Б. Хмельницького
Б. організувати хрестовий похід проти Османської імперії
В. сприяти діяльності православних церковних братств

Г. укласти унію між католицькою і православною церквами

7. Вкажіть назву договору, який узаконив поділ України на Лівобережну і Правобережну міжМосковією і Польщею:
А. Березневі статті 1654 р.
Б. Андрусівське перемир'я 1667 р.
В. Переяславські статті 1569 р.
Г. Слободищенський трактат 1660 р.

8. Вкажіть регіони, в якій повстання гайдамаків 1768 року набуло найбільшого розмаху:
А. Галичина і Волинь
Б. Київщина і Полтавщина
В. Київщина і Брацлавщина
Г. Запорожжя і Харківщина

9. У володіннях якої держави розташовувалася Задунайська Січ?
А. російської імперії
Б. Австрійської імперії
В. Османської імперії
Г. Кримського ханства

10. Які міста були центрами театрального життя в першій половині XIX століття, де започатковувався національний український професіональний театр:
А. Київ та Одеса
Б. Харків та Київ
В. Одеса та Львів
Г. Полтава та Харків

11. Вкажіть назву першої української газети, що вийшла в 1848 році у Львові:
А. «Зоря Галицька»
Б. «Істина Галицька»
В. «Правда Галицька»
Г. «Свобода Галицька»

12. Під час правління якого російського імператора запроваджено такі заборони:
«Не допускати ввозу в межі імперії… яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському наріччі. Друкування і видавання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком історичних документів…»?
А. Олександра II
Б. Миколи I
В Олександра III
Г. Миколи II

13. До якого періоду Української революції належать цитовані документи?

1. «Після довгих ... сумнівів Генеральний Секретаріат прийшов до тієї думки, щоб крайова власть стала фактичною, під нею повинна бути міцна підвалина, і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки...»

2. «Ми відчули, що нам, українській демократії, у спину хтось ніж: готує... більшовики концентрують своє військо для розбиття УНР На ультиматум я дивлюсь як на потоптання

наших прав».

А. листопад – грудень 1917 р.

Б. грудень 1917 – січень 1918 р.

В. січень – лютий 1918 р.

Г. лютий – березень 1918 р.

14. У якому році Українська СРР стала складовою СРСР?

А. 1919 р.

Б. 1920 р.

В. 1921 р.

Г. 1922 р.

15. Стосовно якого політичного курсу було прийнято цитовану нижче резолюцію?

«Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів – українського, азербайджанського та ін. – є не що інше, як спроба закріпити панування великоросійської національності. Рішуче борючись проти пережитків російського шовінізму, партія мусить водночас боротися і проти українського шовінізму».

А. коренізації

Б. колективізації

В. індустріалізації

Г. культурної революції

16. Який висновок можна зробити, аналізуючи цитований документ?

«Кампанія щодо виселення куркулів і їхніх родин проводиться передусім у таких регіонах СРСР: з України – 30000 – 35000 родин; з Білорусії – 6000 – 7000 родин; з Середньоволзького краю – 8000 – 10000 родин; з Уралу – 10000 – 15000 родин».

А. активний опір, який чинило селянство колективізації, спонукав радянську владуздійснювати репресивні заходи

Б. нестача вільних сільськогосподарських земель спричинила масове переселення селян умалозаселені регіони СРСР

В. наявність цілинних земель спонукала радянський уряд залучати до їх освоєння найбільшактивних селян

Г. відведення земель під новобудови перших п’ятирічок, спонукало

владу до масового переселення селян

17. Яка подія спонукала до ухвалення цитованого документа?

«1. Карпатська Україна є незалежна Держава. 2. Назва Держави є: Карпатська Україна. 3. Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України. 4. Державною мовою Карпатської України є українська мова. 5. Барвами державного прапора Карпатської України є синя і жовта...»

А. розчленування та ліквідація Чехо-Словаччини
Б. початок Другої світової війни
В. напад Німеччини на Радянський Союз
Г. «визвольний похід» Червоної армії в Західну Україну

18. Спільною метою всіх течій руху Опору в Україні в роки Другої світової війни було…

А. відновлення радянської влади
Б. здобуття незалежності Україною
В. відновлення Української Народної Республіки
Г. вигнання нацистських окупантів із території України

19. Витяг з якого документа подано нижче?

«Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах... Українська РСР має право на власні Збройні Сили...»

А. Декларація про державний суверенітет України
Б. Акт проголошення незалежності України
В. Декларація прав національностей України
Г. Закон «Про економічну самостійність Української РСР»

20. Який князь правив у Києві впродовж 30 років, за легендою, цього князя спіткала смерть від коня, через що він отримав прізвисько Віщий:

А. Олег
Б. Ігор
В. Святослав
Г. Аскольд

Ключ до тесту

1. Б, 2. В, 3. В, 4. А, 5. Б, 6. Г, 7. Б, 8. В, 9. В, 10. Г, 11. А, 12. А, 13. А, 14. Г, 15. А, 16. А, 17. А, 18. Г, 19. А, 20. А.

ВАРІАНТ 4

1. Визначте спосіб утвердження Рюриковичів у Києві:
А. укладення мирної угоди
Б. завоювання
В. запрошення киянами
Г. династійний переворот

2. Виникнення самостійних політичних центрів на Русі в XII – на початку XIII ст. було наслідком
А. монгольської навали
Б. політичної роздробленості
В. розпаду тріумвірату Ярославичів
Г. господарського занепаду Києва

3. Галицьку православну митрополію було створено за ініціативи князя
А. Ярослава Мудрого
Б. Данила Галицького
В. Лева Даниловича
Г. Юрія І Львовича

4. Вкажіть рішення, ухвалене Берестейським уніатським собором:
А. залишити існуюче становище
Б. перейти в католицтво
В. приєднатися до Московського патріархату
Г. утворити греко-католицьку церкву

5. Формування козацької старшини на Запорозькій Січі в XVI – на початку XVII ст. відбувалося шляхом
А. призначення гетьманом
Б. бойового галасу
В. займанщини
Г. виборів

6. Вкажіть, під час якої битви зрада кримського хана мала катастрофічні наслідки для козацького війська:
А. Корсунська битва
Б. битва під Берестечком
В. битва під Батогом
Г. битва під Пилявцями

7. Вкажіть, коли була ухвалена Конституція Пилипа Орлика:
А. 1708 р.
Б. 1709 р.
В. 1710 р.
Г. 1711 р.

8. Вкажіть, який орган правив Гетьманщиною з 1764 року:

А. правління гетьманського уряду
Б. Друга Малоросійська колегія
В. рада при кошовому отаманові
Г. старшинська рада

9. Правобережна Україна включена до складу російської імперії в результаті:
А. Північної війни росії зі Швецією
Б. війни росії з Річчю Посполитою
В. розділів Речі Посполитої
Г. мирних договорів

10. Яка організація в ході революції 1848-1849 рр. у Австрійській імперії домагалася поділу Галичини на дві частини: східну – українську та західну – польську?
А. Головна руська рада
Б. Руська трійця
В. Руський собор
Г. Центральна рада народова

11. Як називався документ, виданий 19 лютого 1861 р., що сповістив про скасування кріпосного права у Наддніпрянській Україні?
А. Закон
Б. Декрет
В. Указ
Г. Маніфест

12. У якому році у Львові створено перший осередок товариства «Просвіта»?
А. 1849 р.
Б. 1868 р.
В. 1875 р.
Г. 1892 р.

13. Легіон Українських січових стрільців – це військова частина, створена за ініціативи:
А. Союзу визволення України у складі німецької армії, що діяла проти румунської армії 1914-1916 рр.
Б Головної української ради у складі австрійської армії, що діяла проти російської армії в1914-1918 рр.
В. Карпато-руського визвольного комітету в складі російської армії, що діяла протиавстрійської армії в 1915-1917 рр.
Г. Товариства українських поступовців, що діяла як проти російської, так і проти німецькоїармій у 1916-1918 рр.

14. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.

«Допомагаючи українському урядові в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська [що вступили на територію України] не мають ніяких ворожих нам намірів, оскільки Німеччина та Австро-Угорщина також: мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду». Яку «велику потребу» в Україні мали вказані вище країни?

А. створити міцний, дієвий бар'єр проти проникнення більшовизму в Європу

Б. включити молоду, незміцнілу державу Україну до складу Четверного союзу

В. використати людські ресурси, щоб компенсувати власні людські втрати у війні

Г. забезпечити продовольчими й сировинними ресурсами власні виснажені економіки

15. Однією з причин упровадження в Україні НЕПу, як нової моделі господарювання, було…

А. продовження бойових дій, що ускладнювали відбудову народного господарства

Б. невдоволення селянства продрозкладкою, що виливалося в збройні виступи проти влади

В. здійснення республікою дипломатичного прориву й виходу з дипломатичної ізоляції

Г. піднесення європейського та світового революційного руху, здійснення світової революції

16. Який перелік назв і термінів стосується суспільного життя України 1930-х рр.?

А. лікнеп, непман, «Плуг»

Б. «Інтегральний націоналізм», русофільство, румунізація

В. соціалістичний реалізм, «Великий терор», «стаханівський рух»

Г. Українська академія наук, Українська автокефальна православна церква, «Молодий театр» Леся Курбаса

17. Коли було підписано цитований нижче документ?

«...При підписанні договору між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних республік... уповноважені обох сторін обговорили у суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Центрально-Східній Європі...».

А. 23 серпня 1939 р.

Б. 1 вересня 1939 р.

В. 17 вересня 1939 р.

Г. 22 червня 1941 р.

18. Які події Великої Вітчизняної війни відбулися в 1943 р.?

А. остаточна окупація території України військами Німеччини та її союзників

Б. проведення радянськими військами Кримської наступальної операції

В. визволення Києва

Г. створення Українського штабу партизанського руху

19. Практика «політичної реабілітації» вперше увійшла в життя радянського суспільства в період

А. «відбудови»

Б. «відлиги»

В. «застою»

Г. «перебудови»

20. Державним святом, яке щорічно відзначаєтья в Україні, починаючи з 1996 року є:

А. День Незалежності

Б. День Конституції

В. День захисту дітей

Г. День Соботності

Ключ до тесту

1. Г, 2. Б, 3. Г, 4. Г, 5. Г, 6. Б, 7. В, 8. Б, 9. В, 10. А, 11. Г, 12. Б, 13. Б, 14. Г, 15. Б, 16. В, 17. А, 18. В, 19. Б, 20. Б.

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ

Конспект лекцій
З ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ТЕМА 1

Історичні корені українського народу

Проблема походження слов'ян в історичній науці

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства, походження і етногенез якого на сьогодні остаточно не з'ясовано. Про нього можна говорити лише в загальних рисах, використовуючи дані різних наук: історії, археології, лінгвістики, етнографії, антропології тощо. Значна частина науковців схиляється до думки, що свої початки слов'янський світ бере ще у бронзовому і ранньозалізному віках (II-I тис. до н.е.). Але в цілому сучасна археологічна наука може простежити історію слов'янства не раніше ніж з середини I тис. до н.е.

Про походження і місце початкового проживання слов'ян є кілька версій. Перша з них – дунайська була висловлена ще Нестором-літописцем у середньовічні часи. Друга пов'язує перший етап існування цього населення з вісло-одерським межиріччям. За третьою, стародавні слов'яни мешкали на території між Дніпром і Вислою, а за четвертою – між Дніпром і Одером. Проте, в цілому етнологи, археологи, історики, лінгвісти останнього часу дійшли висновку, що батьківщина слов'ян була розташована між Вислою чи навіть Одером і Дніпром, сягаючи півночі Балтійського моря та півдня Карпатських гір.

Грунтуючись на археологічних даних, багато вчених роблять також висновок, що слов'яни (протослов'яни), принаймні від часу відокремлення їх у II тисячолітті до н.е. з індоєвропейської спільноти і до раннього середньовіччя (коли їх існування було зафіксоване писемними джерелами й підтверджено археологією), змінювали місця свого проживання. Тому кожна з наведених концепцій, наймовірніше, фіксує той чи інший етап розселення слов'ян на початку їхньої історії.

Але хоч нині ще не можна остаточно виділити їх старожитності в культурах бронзового й ранньозалізного періодів, дедалі чіткіше вимальовується картина входження до цього відносно раннього процесу населення поліської та лісостепової зон Правобережжя Дніпра. Починаючи з раннього середньовіччя, ареал слов'янського населення інтенсивно збільшується, а цей етнос займає чільне місце серед інших утворень цього часу.

Перші письмові згадки про слов'ян
та археологічні пам'ятки слов'янської старовини

Вперше слов'яни згадуються лише в I ст. н.е. під назвою «венедів». Про це пише, зокрема, вчений-енциклопедист Пліній Старший (24-79 рр. н. е.). За його описами, вони мешкали поблизу Балтійського моря й ріки Вісли. Ці дані він подає в своїй «Природничій історії». Римський історик Тацит у своїй праці «Германія» (98 р. н. е.) називає венедів поміж сусідів германців. Грецький вчений Птоломей (помер близько 178 р. н. е.) відносив венедів до числа «дуже великих племен», що посідають землі вздовж Балтійського моря (за Птоломеєм – Венедської затоки). Термін «слов'яни» побачив світ у творах європейських істориків VI ст.: готського – Йордана, візантійських – Агафія, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега, Менандра Протиктора та ін. Зокрема, Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венетів, антів і склавінів. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувались як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофінами.

Найдавніші знайдені археологічні матеріали належать до зарубинецької культури. Ця спільнота проживала на берегах Середнього Дніпра, Прип'яті і Десни на рубежі III-II ст. до н. е. – I ст. н. е.

Безпосереднє відношення до формування східного слов'янства мало населення північного ареалу поширення черняхівської культури (II-V ст. н. е.). Матеріальні знахідки свідчать, що крім ранніх слов'ян до черняхівської спільноти входили ще скіфо-сарматські, фракійські та германські угруповання. Перші з них в ті часи ще не мали якоїсь окремої культури, а були включені, як інші етнічні групи, до загальної культурної моделі, створеної під впливом римської цивілізації.

Слов'яни на початку та в середині I тис. н.е.

Готський історик Йордан та візантійські автори другої половини VI ст. знали дві групи слов'ян, що проживали на півдні Європи: склавінів і антів. За цими авторами, перші складали західну гілку слов'янства, другі – східну. Анти посідали територію від Дунаю до гирла Дону і Азовського моря. М. Грушевський зображує їх як предків українського народу. Археологи припускають, що в IV-V ст. н. е. анти заселяли землі поміж Дніпром і Дністром, а в VI-VII ст. розселилися на великих просторах між Дунаєм та Сіверським Дінцем (можливо, що в ці часи вони поширювали свій вплив на територію

сучасної Румунії і далі на Балкани). У цілому ж більшість учених вважає, що анти заклали підвалини етносів не лише східних слов'ян, а й південних і, можливо, навіть частини слов'ян західних.

На початку I тис. н. е. у антів виникає державне об'єднання, до складу якого входило близько 70 племен. У антському державному об'єднанні панував демократичний лад (демос чи плебос). Згідно з письмовими джерелами, ними управляло народне зібрання і всі справи, добрі чи лихі, вирішувалися спільно. За часів загальної небезпеки анти обирали правителя, авторитет якого визнавав увесь народ. Поступово реальна влада зосереджувалася в одних руках. Письмові джерела згадують антських царів Божа, Андрагаста, Мезамира, полководців Доброгаста, Всегорда, Пирогаста та ін. Маючи досить сильну військову організацію, анти вели успішні війни зі своїми сусідами. Воєнні походи спочатку були справою добровільною, в них брали участь всі бажаючі. Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям та засобом збагачення. Можновладці експлуатували полонених і обертали їх на рабів. Чисельність останніх була досить значною, якщо врахувати, що в окремих військових походах анти захоплювали в полон десятки тисяч чоловік. Але це не було класичне рабство. Найчастіше воно перетворювалося на феодальну залежність полоненого від власника. Через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних. Отже, антське об'єднання було зразком такого державного утворення, в якому відбувався перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму із ще виразними ознаками рабовласництва. Однак рабовласництво не набрало завершального характеру і визріли прогресивніші форми відносин – зародки феодального ладу.

Певний час анти межували з готами, які проживали в причорноморських степах у II-IV ст. Відносини між обома народами мали несталий характер. У відкритому зіткненні слов'яни зазнали поразки і потрапили у залежність від готів, але лише на деякий час. Процеси їх консолідації й самоутвердження тривали і, поступово, після занепаду готського військово-політичного союзу, анти зайняли його місце у Південно-Східній Європі.

У VI ст. анти постійно загрожували північним кордонам Візантії по Дунаю, не раз долаючи його, а часом навіть погрожували столиці Візантії – Константинополю. З сер. VI ст. починається слов'янське розселення на правобережжі Дунаю та колонізація Балкан. Протягом кількох наступних десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізується (сучасні Болгарія і Сербія, Словенія, Чорногорія, Молдова). Окремі слов'янські колонії виникають на Пелопонесі й навіть у Малій Азії.

Проте у боротьбі з новою хвилею завойовників з Центральної Азії – аварами анти зазнали нищівної поразки. З 602 р. вони вже не згадуються давніми авторами. Антське державне об'єднання розпалося. Почалося формування нових племінних союзів та державних утворень.

Східні слов'яни на території сучасної України у переддержавну добу

Друга половина I тис. – це час, коли загальнослов'янська спільнота остаточно розпадається на три гілки: східну, західну та південну. В нових умовах старі назви (венеди, анти) в процесі розселення поступово зникають, а їх місце займають нові найменування.

Протягом VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра. Згодом, за даними літописів, вони налічували близько 14 великих племінних союзів, що заселяли землі України, Росії та Білорусі. Найважливішими серед них були поляни, що мешкали в Центральній Україні на берегах Дніпра (сучасні Київщина і Канівщина). До інших східнослов'янських племен України належали древляни, що жили на північному заході (Східна Волинь), сіверяни – на північному сході (північ Дніпровського Лівобережжя), уличі й тиверці – на півдні (Південне Подніпров'я, Побужжя й Подністров'я). У західній частині країни жили волиняни, або, як їх ще називали, бужани (Західна Волинь) та хорвати (Прикарпаття та Закарпаття).

Характерним для політичної організації того часу було утворення племінних союзів, які в міру свого зміцнення і консолідації перетворювалися на об'єднання державного типу («князівства», «землі»).

Основу господарської діяльності східнослов'янських племен становило орне землеробство. Тому наші предки селилися поблизу річок, струмків та озер, поряд із заплавними луками – там, де були придатні й легкі для обробітку землі. Спочатку використовувалося дерев'яне рало, а згодом з'являються і залізні наральники та плуг з чересломі і лемешем. Тягловою силою були воли та коні. Переважала перелогова система, коли поле обробляли і засівали аж до виснаження землі, а потім воно відпочивало до відновлення родючості, на півночі (поліська зона) – підсічне землеробство. Наприкінці цього тисячоліття перелогова система землекористування, мабуть почала витіснятися двопіллям. Із зернових сіяли просо, пшеницю, жито, ячмінь. Знали бобові, ріпу, льон, гречку. Врожай збирали серпами та косами, а зерно мололи ручними жорнами.

Поряд із землеробством традиційним для східних слов'ян було тваринництво. Переважно розводили велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней.

Значну роль у господарстві відігравали ремесла та промисли (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво). Із ремесел найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, котрі у великій мірі визначали рівень розвитку суспільства. Поширеними були ковальство, гончарство, деревообробка, прядіння й ткацтво, обробка шкіри та кості, виробництво прикрас тощо. Поступово ремесла зосереджувалися у городищах, які переростали у містечка й міста, ставали центрами племінних об'єднань. Свої вироби ремісники вимінювали на продукцію сільського господарства, що сприяло встановленню тісніших зв'язків між ремісничими центрами й сільською округою.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю; роди входили до складу племені. Водночас у VIII-IX ст. суспільний розвиток відносин у слов'ян визначався зміцненням господарської самостійності малих сімей, які перетворювалися на головний виробничий осередок.

Суспільні відносини наших предків характеризувалися переходом від первісної демократії до військово-племінного об'єднання, де влада концентрувалася в руках сильних вождів. Спершу вони обиралися громадою, а згодом їхня влада передається по спадковості. У межах союзів плем поступово долається племінна замкнутість і в процесі подальшої консолідації вони перетворюються на окремі князівства (полян, древлян, сіверян), на основі яких формується Руська земля.

Відносно високого рівня розвитку досягли давні слов'яни в ідеологічній сфері. Вже в перших століттях нової ери вони мали язичницьку міфологію, яка являла собою цілісну систему уявлень про світ і місце людини в ньому. Боги уособлювали явища природи і космос, а з часом – і суспільні процеси. Провідне місце в язичницькому пантеоні посідали божества, пов'язані з аграрним культом: Даждьбог – бог Сонця, Перун – бог грому, Сварог – бог неба, Стрибог – бог вітру, Род – бог природи та землеробства, Велес – бог худоби та ін. Наші предки обожнювали природу в усіх її проявах, поклоняючись горам, джерелам води, деревам, тваринам. Вони вірили, що в лісах живуть лісовики, у водах і болотах – водяники і русалки, в хатах – домовики. Одних із них вважали добрими, інших злими. Щоб задобрити богів, їм приносили жертви у вигляді їжі, напоїв, тварин. Здійснювалися і людські жертвоприношення.

Відомо про існування язичницьких культових споруд – храмів, капищ, требищ, які використовувалися для молінь та жертвоприношень. Служителями тут були жерці, яких називали волхвами. Вони володіли, окрім релігійних, ще й знаннями з медицини, астрономії. Вже тоді існував календар, який складався з 12 місяців і чотирьох пір року. Новий рік починався у березні, коли пробуджувалася природа.

Історична наука про проблему походження українського народу

Таким чином, в стародавню добу Україну населяло розмаїття народів і племен. Всі вони залишили свій слід в історії країни, маючи в давнину власні самоназви та свої (довші чи коротші) історії, на різних етапах впливаючи на культурні традиції місцевого населення, на певний час або ж назавжди, стаючи його частинами.

Що ж стосується походження власне українського народу, то стосовно цього в історичній літературі існує кілька точок зору. Головною проблемою тут є визначення часу, коли можна казати про існування українців, як окремої етнічної спільноти, а також питання про те, які народи приймали участь в їхньому етногенезі. Слід також додати, що об'єктивному розв'язанню проблеми походження українського народу заважала й заважає надмірна політизація цього питання.

В російській імперії, практичного до самого кінця її існування, офіційною та пануючою була точка зору про існування єдиного «русского народа», об'єднаного спільністю походження, віри, мови, культури. В принципі не заперечувалося існування в цьому етносі окремих частин (великоросів, малоросів, білорусів), але за ними визнавалися лише діалектичні та етнографічні особливості. Цю точку зору підтримувала і більшість російських істориків. Тут, зокрема, можна згадати теорію відомого російського історика першої половини XIX ст. М.П. Погодіна. Згідно з нею слов'янське населення Середньої Наддніпрянщині після монголо-татарської навали XIII ст. (особливо після розгрому Києва) стало масово покидати південні території Київської Русі і масово переселятися на північ, де і склало основу великоруської народності. Та ж частина слов'янського населення, яка залишилася на півдні стала згодом називатися малоросами або українцями. Щоправда, при цьому можна відзначити деяких російських істориків – головним чином представників демократичного табору (В.О. Ключевський та ін.), які не заперечували існування окремої української нації, підкреслюючи при цьому спільність походження росіян та українців.

В протилежність цьому, наприкінці XIX – на початку XX ст. виникає автохтонна теорія М.С. Грушевського. Відповідно до неї, починаючи з епохи бронзи, особливо в лісостеповій та поліській

зонах Дніпровського Правобережжя зароджується праслов'янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце на українських землях. На його основі в першій половині І-го тис. н.е. формується антське племінне об'єднання. Антів, як вже зазначалося вище, М.С. Грушевський вважав предками українського народу. Доповнена і модифікована у зв'язку з новими (особливо археологічними) матеріалами, накопиченими майже за 100 років від часу її створення, теорія М.С. Грушевського є зараз однією з провідних в сучасній українській історичній науці.

За радянських часів пануючою була так звана теорія «єдиної давньоруської народності». Згідно з цією теорією, протягом другої половини І-го тис. н.е. на базі східнослов'янських племен формується єдина давньоруська народність, яка склала основний масив населення Київської Русі. Після розпаду Київської Русі на окремі частини в період феодальної роздрібненості, монголо-татарської навали, та особливо після того, як ці частини опинилися у складі різних східноєвропейських держав відбувається і процес розпаду давньоруської народності. Протягом XIV-XV ст. на її основі формуються три сучасних східнослов'янських народи – росіяни, українці і білоруси. Слід зазначити, що ця теорія залишається, з деякими змінами і доповненнями, провідною і в сучасній російській історичній науці. З певними застереженнями та зауваженнями її підтримує і частина сучасних українських істориків (академік П. Толочко та ін.). При цьому робиться наголос на тому, що не варто перебільшувати етнокультурної єдності давньоруської народності, оскільки місцеві розбіжності в побуті, звичаях, мовних діалектах, фольклорі в часи її існування (IX-XШ ст.) так і не були подолані. Вживається іноді й інша термінологія, наприклад, східнослов'янська етнокультурна спільність замість давньоруської народності тощо.

В цілому ж говорячи про проблему етнічних українців, не потрібно її «опускати» в глибину тисячоліть, удревнювати – там народу, який би іменував себе так, нема. Наші предки мали свої самоназви, і всі вони справили свій вплив на формування духовної й матеріальної скарбниці українського народу, котрий вийшов на історичну арену дещо пізніше – вже в середньовічні часи.

ТЕМА 2
Перший період державницького існування українського народу (Київська Русь, Галицько-Волинська держава)

Виникнення і становлення давньоруської держави

У середині І тис. н. е. в історії європейських народів, в т.ч. українського розпочався новий період, пов'язаний насамперед з падінням у 476 р. Римської імперії – останнього бастіону рабовласництва в Європі. Східна частина Римської імперії – Візантія, з якою Україну пов'язувало багато ниток, уникла загибелі й поступово адаптувалася до нових умов. Саме в цей час розпочався процес формування сучасних європейських народів та утворення середньовічних держав.

Саме в цьому контексті, у попередній лекції, йшла мова про етногенез українців і зародження у них державності, зокрема – Антське й Дулібське племінні об'єднання, що започаткували українську державність. Антське царство, його правителі Бож, Ардагаст, Мусокій, полководці Доброгост, Пирогост часто згадуються у письмових джерелах, оскільки брали активну участь у тогочасних історичних процесах – т. зв. «Великому переселенні народів», війнах з Візантією, колонізації Балканського півострова. Важливу роль у початковому етапі становлення української державності відіграв Дулібський союз племен на чолі з князем Маджаком, з центром у Зимнівському городищі VI-VII ст. Навала кочівників аварів і поразка у боротьбі з ними дулібів, посприяли посиленню в цьому регіоні племен бужан та волинян з центрами Буськ і Волинь.

Розгром Дулібської держави аварами, привів до зміцнення позицій племені полян, яке проживало в середній течії р. Дніпро. Саме ця територія стала ядром формування Руської держави з центром у м. Києві. Літописна версія заснування Києва наприкінці V ст. трьома братами: «І було три брати: одному ім'я Кий, а другому Щек, а третьому – Хорив; і сестра в них була Либідь. …І спорудили городок в ім'я старшого брата, і нарекли його Київ», й підтвердження її матеріалами археологічних розкопок, засвідчують, що столиці України приблизно 1,5 тисячі років. За правління нащадків Кия, Руська земля проводила активну зовнішню політику, про що свідчить багато іноземних джерел. Так, зокрема у «Житії Стефана Сурожського» згадується про похід князя Бравліна у Крим, де він захопив ряд міст. Отже, наприкінці VIII – на початку IX ст. постало стабільне державне утворення під назвою Руська земля з центром у м. Києві. В арабських джерелах воно має назву Куявія. Інші політичні утворення мали назву Славія (одні дослідники вважають, що це Переяславська земля, інші – Новгородська земля) та Артанія – територія Приазов'я та Причорномор'я, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство.

За роки правління династії Києвичів, зокрема князя Аскольда, Русь остаточно утвердилася як могутня європейська держава, що впевнено виходить на міжнародну арену. У 860 і 866 рр. Аскольд здійснив походи на Константинополь і змусив Візантію укласти з Руссю вигідні договори, прийняв разом з своїм оточенням християнство, що відоме як перше хрещення на Русі. Історичні джерела, зокрема «Повість минущих літ», називають ім'я ще одного князя – Діра, але відомості про нього надто скупі. Цікаву інформацію про цей період нашої історії подає польський хроніст Матвій Стрийковський: «Коли князі Кий, Щек та Хорив смерть за життя проміняли, їхні сини та нащадки довгий час спокійно панували кожен у своєму уділі, аж потім їхні місця зайняли князі Аскольд і Дір».

Тим часом, на півночі в середині IX ст., внаслідок внутрішніх причин на престол у Новгороді було запрошено норманського конунга (князя) Рюрика. Для нього та його варязького оточення, Київська Русь стала головним об'єктом зацікавлення, адже через її територію пролягав знаменитий торговий шлях «із варяг у греки». Після смерті Рюрика (879 р.) престол було передано його малолітньому синові – Ігнвару (Ігорю), але фактично правив їх родич Олег, який 882 року організував похід на Київ, де вбивши Аскольда і Діра, захопив владу. Літописець Нестор так розповідає про цю подію: «Вирушив Олег [у похід] узявши багато своїх воїнів – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. …І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. …І мовив Олег Аскольдові і Дірові: «Ви обоє не є князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се син Юриків». І вбили вони Аскольда й Діра. …І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським».

Окремі історики вважають події 882 р. державним переворотом, який позбавив влади династію Києвичів і захопленням влади варязькою (норманською) династією Рюриковичів. З цього часу розпочався новий етап історії Київської Русі. Взагалі, у ній можна виділити такі етапи:

І. Період становлення державності (IV–IX ст.), коли виникли, існували та проводили цілеспрямовану внутрішню та активну зовнішню політику Антське та Дулібське державні утворення, Полянське племінне об'єднання.

II. Період розвитку Київської Русі, її територіального зростання і поступової консолідації держави за князювання Олега (882-912), Ігоря (912-945), Ольги (945-964), Святослава (964-972), тобто кінець IX – кінець X ст.

III. Період піднесення і розквіту Київської Русі за князювання Володимира Великого (980-1015) та Ярослава Мудрого (1019-1054), тобто кінець X – середина XI ст.

IV. Період феодальних міжусобиць й поступового політичного ослаблення Київської Русі, які розпочалися після смерті Ярослава Мудрого (1054) і тривали до смерті Володимира Мономаха (1113-1125) та його сина Мстислава (1125-1132).

V. Період політичної роздробленості Київської Русі, розпаду її на 50 дрібних князівств, що тривав від смерті Мстислава (1132) до монголо-татарського нашестя (1237-1241).

Слід звернути увагу на походження назви «Русь», «Україна», а також суть т. зв. «норманської» та «антинорманської» теорій. В історичних джерелах порізному тлумачиться термін «Русь». Дехто з дослідників намагається довести його фінське походження, інші шукають його корені у шведській, слов'янській мовах. Власне словом «Русь», як зазначається в літописах, спочатку називали варягів, а потім землі полян, а згодом – територію, яку посідали русичі в Середньому Подніпров'ї (в трикутнику: Київ-Чернігів-Переяслав). Походження терміну «Русь» ще остаточно не з'ясовано в історичній науці та очевидно, що він насамперед стосується українських земель, про що свідчать топоніми та гідроніми (Рось, Росава, Роставиця та ін.).

Оригінальну концепцію походження назви «Русь» та «Україна» подають В. Баран та Я. Баран, які зазначають, що походження назви «Україна» сягає другої чверті I тис. н. е. Як відомо, етнонім «анти» не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне зі Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індоіранської означає «крайні», «окраїнні». Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами. Надалі етнонім «анти» зникає з писемних джерел, як і зникають з Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж, він залишився в народній традиції і був заново зафіксований в «Київському літописі» під 1187 роком у формі «Україна». Можна вважати, що так само, як етнонім «анти» («крайні», «окраїнні») стосувався всього слов'яномадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю порубіжну зі Степом територію. Таким чином, у просторовому значенні усі ці назви, що мають відношення до етноніма «Україна», стосуються всіх південних, південно-західних і західних земель Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етнографічний і політичний зміст й замінюється назвою «Україна». Літописні «України» слід розуміти не тільки як порубіжжя, порубіжні землі, порубіжне населення, а й як синонім понять «край», «країна».

Мабуть не випадково назва «Україна» насамперед утверджується у тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через велике Московське князівство переходить у назву «росія». Назва «Україна» ніколи не поширювалася на північно-східні райони Русі. Не маючи глибших коренів, ніж назва «Русь», північні частини східних слов'ян залишилися з цим етнонімом, додавши до нього «Біло» та «Велика» («Білорусь», «Велика Русь»), що також підкреслює окреме етнічне походження білоруського та російського народів. Назва «Мала Русь», що якийсь час після розпаду Київської держави побутувала поряд з «Великою» та «Білою» Руссю, поступово була витіснена назвою «Україна».

Отже, виникнення етноніма «Україна» сягає ранньосередньовічного періоду. Пройшовши низку стадій свого становлення та територіального поширення у XIX-XX ст., назва «Україна» утверджується остаточно як етнонім окремого слов'янського народу.

В історичній науці склалося декілька теорій щодо утворення Київської Русі. Найбільш поширеними вважаються: норманська теорія, згідно з якою нормани (варяги, вікінги) – скандинавського походження відіграли вирішальну роль у створенні Давньоруської держави, оскільки східнослов'янські племена були нездатні без допомоги ззовні заснувати свою державу. **Норманську** теорію започаткували німецькі історики Г. Байєр та Г. Міллер.

В основі **антинорманської** теорії лежить концепція природно-історичного (автохтонного) походження Київської Русі, оскільки східні слов'яни були в змозі утворити свою державу. Для цього у них існували всі необхідні внутрішні політичні й соціально-економічні передумови. На антинорманських позиціях стояли видатні українські історики М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський; антинорманської теорії дотримується здебільшого сучасна українська історіографія. Та й західна історіографія об'єктивніше і виваженіше підходить до оцінки ролі «варязького чинника» в політичному житті Східної Європи.

Окремо варто зупинитися на походженні національного символу – тризуба, який сягає своїм корінням у сиву давнину. Одне з перших зображень тризуба на нашій території зафіксоване на кам'яній

застібці періоду Трипільської культури (IV-III тис. до н. е.). Згодом його сприйняли й почали використовувати пращури сучасних українців. Перша літописна згадка про тризуб як князівський знак Київської Русі датовано X ст. Згодом князівський знак Рюриковичів – тризуб зустрічається на печатках, монетах, цеглі та ін. Занепад Київської Русі привів до тимчасової втрати тризубом ролі загальнодержавного символу. Фактично аж до початку XX ст. він використовувався лише в дворянських гербах, геральдиці міст, книжкових заставках тощо. Відродження цього державного символу настало після проголошення Українською Центральною Радою IV Універсалу (січень 1918 р.), коли було визнано за необхідне використати знак князівської влади – тризуб, як герб УНР, що символізувало спадкоємність державної традиції в Україні. В подальшому тризуб використовувався, як герб ЗОУНР, а також ОУН та УПА. Нині тризуб – державний герб України, який поруч із синьо-жовтим прапором та гімном «Ще не вмерла Україна» є не лише національною, а й державною символікою України, що має багатовікові традиції.

Політичний устрій, соціально-економічний
розвиток та культура Київської Русі

Захоплення Олегом влади привело до об'єднання Новгородського та Полянського князівств й виникнення великої Руської держави з центром у Києві. Вона мала розвинену державно-політичну й адміністративну структуру, яка склалася у попередній період до приходу вікінгів (варягів). На чолі держави стояв **Великий київський князь**, який виступав головним носієм державної влади, представником держави на міжнародній арені, зосереджуючи у своїх руках усю законодавчу, судову, виконавчу та військову владу. При цьому слід зауважити, що військову підтримку князя забезпечувала дружина, а ідеологічну – церква. **Дорадчим органом** при князі була князівська рада, що походила від давньослов'янської ради старійшин і складалася з бояр і т. зв. «градських» старців, старших дружинників, міської знаті та представників вищого духовенства. У випадку відсутності або смерті князя вона виконувала його функції, вирішувала питання обрання нового князя. Поряд із князівською радою зберігався інститут **народного віча**, тобто зборів всіх дорослих чоловіків, на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи. Роль віча на різних етапах розвитку Київської Русі змінювалася: за доби централізованої монархії його вплив зменшився, а в період роздробленості та ослаблення князівської влади знову посилився. Варто нагадати, що територіально Київська Русь не була єдиною і монолітною державою. Вона складалася приблизно з 15 удільних князівств, які характеризувалися певною самостійністю у внутрішньому житті.

Ще одним важливим аспектом другого питання є проблеми соціальної структури та економіки Київської Русі. Тому тут потрібно насамперед висвітлити ієрархію (структуру) населення Русі:

- Великий князь Київський;
- Удільні князі;
- Бояри;
- Князівські дружинники, які складали панівну верству давньоруського суспільства.

На іншому полюсі перебували феодально залежні верстви населення: **смерди, закупи, рядовичі, холопи, ізгої.**

Говорячи про господарство Київської Русі варто звернути увагу, що вона мала розвинені для свого часу продуктивні сили і багату економіку, провідними галузями якої були: землеробство, скотарство, ремесла, внутрішня та зовнішня торгівля. Допоміжними галузями були: мисливство, рибальство та бортництво – збирання меду диких бджіл.

При висвітленні другого питання слід також розповісти про юридичний збірник законів «Руську правду», такі поняття, як «полюддя», «уроки», «вири».

Отже, «Руська правда» – це юридичний кодекс, яким регламентувалися суспільні відносини в Київській Русі, тобто збірник законів, який визначав права людини, її захист, недоторканість общинної та приватної власності, порядок судочинства, систему штрафів тощо.

- «Полюддя» – збір данини на Русі в час князювання Ігоря (912-945).
- «Уроки» – фіксовані норми податку встановлені княгинею Ольгою (945-964).
- «Вири» – штрафи за скоєні злочини.

Характеризуючи внутрішню і зовнішню політику князя **Олега** (882-912) слід зазначити, що він приєднав до своєї держави землі древлян, сіверян, уличів, тиверців, а також північні племена кривичів, радимичів та ін. Ходив походами на Візантію й уклав з нею вигідні договори 907 і 911 рр. Як зазначається в «Літописі Руському»: «І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами з уличами й тиверцями мав рать…».

Його наступник князь **Ігор** (912-945) змушений був йти походом на древлян, які намагалися відокремитися від Києва, воював з уличами й зруйнував їхню столицю Пересічен. Суттю його зовнішньої політики стало забезпечення інтересів торгівлі з іноземними країнами, особливо Візантією. Намагання оволодіти Чорноморським узбережжям привело до війн із нею у 941 та 944 роках, які виявилися менш вдалими, але укладені договори забезпечували основні інтереси Київської держави. «Ігор же став княжити в Києві, мир маючи з усіма землями, – пише літописець, – І приспіла осінь, і став він замишляти [похід] на древлян, прагнучи добути більшу данину. …Коли ж почули древляни, що він знову іде, порадилися …з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». …І древляни, вийшовши насупроти з міста Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його; бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила коло Іскоростеня в Деревлянах і до сьогодні».

Дружина Ігоря – княгиня **Ольга** (945-964), придушивши повстання древлян, провела перші державні реформи, які впорядкували процес збору і розміри данини із підвладних Києву земель. Вона охрестилася, здійснила дві подорожі до Візантії (946, 957 рр.) про що дуже цікаво розповідає літописець, висилала посольство до німецького імператора з проханням висвячення єпископів для Русі. «І пішла Ольга по Древлянській землі із синами своїми і з дружиною своєю, – пише Нестор, – встановлюючи устави і уроки».

Після Ольги, досягнувши повноліття, в Києві став князювати **Святослав** (964-972). За своїм покликанням він був більше воїном, ніж політиком та державним діячем. Майже все своє життя Святослав провів у військових походах, які не завжди були корисними для Київської держави. Так, він здійснив ряд успішних походів проти в'ятичів, ясів, косогів, Волзької Булгарії, Хозарського каганату. Воєнні походи Святослава тримали у страхові всі сусідні країни. Але розгром Хозарії мав як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, він привів до консолідації східнослов'янських племен у межах Київської Русі, з другого ж відкрив шлях кочовим народам, насамперед печенігам, у Причорноморські та Приазовські степи. Також Святослав проводив активну зовнішню політику на Балканах – воював з Болгарією, Візантією. Літописець з великою симпатією зображує його: «Коли князь Святослав виріс і змужнів, він почав збирати воїнів багатьох і хоробрих; ходячи легко як барс, проводив він багато воєн. У поході не возив із собою обозів, ні казанів…, він не мав шатра, а [спав], підстеливши чапрак, а сідло в головах; такими були і всі його воїни. Він посилав послів по країнах, говорячи: «Хочу йти на вас…».

Князювання **Володимира** (980-1015) справедливо вважається початком розквіту Київської Русі. Прийшовши до влади, він розпочав реформи, які мали на меті зміцнити державу і великокнязівську владу. В часи його правління завершився тривалий процес формування території Київської держави. Насамперед, Володимир повернув до складу Русі Перемишль і т. зв. Червенські городи, тим самим встановив її західні кордони. Цій же меті була підпорядкована війна з литовськими племенами ятвягів. Зміцнюючи північносхідний кордон Русі організував похід проти Волзької Болгарії. Для захисту ж південних кордонів Київської Русі від печенігів Володимир збудував цілу систему укріплень по річках Трубеж, Сула, Стугна та ін. Підступи до столиці Києва прикривали потужні земляні укрaплення – т. зв. Змієві Вали.

За Володимира Київська Русь перетворилася в найбільшу європейську державу, площа якої сягала 1,5 млн. км². За князювання Володимира значних змін зазнала також адміністративна система Русі. Реформа ліквідувала владу племінних князів, пов'язаних походженням з їхніми землями, і тому далеких від інтересів Києва й фактично покінчила з т. зв. «племінним автономізмом». У кожні підвладній землі засновувалися погости – опорні пункти зі своєю адміністрацією і військовою дружиною, де збиралася данина на користь центральної влади. Землі та племінні князівства, у яких раніше правили місцеві князі, передавалися синам Володимира. Таким чином, всі вищі щаблі державно-політичної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду Рюриковичів.

Другою важливою реформою стала релігійна. Спершу у 980 Володимир спробував реформувати язичництво, створивши новий поганський пантеон з ідолами шести головних богів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симарагла і Мокоші. Проте поганство вже не відповідало вимогам часу й не могло служити об'єднавчій політиці князя, тому Володимир приймає хрещення сам, а у 988 році запроваджує християнство як офіційну державну релігію. Головним християнським храмом часів Володимира на Русі стала Десятинна церква (спершу це була церква Богородиці), збудована наприкінці X ст. Поширення християнства – подія великої історичної ваги, що справила вирішальний вплив на подальший розвиток Русі, котра інтегрувалася в європейський християнський простір. Із запровадженням християнства зміцнився міжнародний авторитет Київської Русі, розширилися економічні та культурні зв'язки, прискорився розвиток писемності, літератури, архітектури та мистецтва. Літописець так розповідає про хрещення Володимира та Русі: «Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні

[Херсонесі] стоїть вона на [високому] місці посеред города…, палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні. …Володимир, рад бувши, що пізнав він Бога сам і люди його … повелів … робити церкви і ставити [їх] на місцях, де стояли кумири».

У роки князювання Володимира Київська Русь мала активні міжнародні зв'язки з Візантією, Німеччиною, Польщею, Болгарією, Скандинавськими країнами, Ватиканом.

Справу Володимира успішно продовжив його син **Ярослав Мудрий** (1019-1054). Період князювання Ярослава – це час найвищого розквіту Київської держави, зеніт її могутності. Великий князь вжив рішучих заходів для захисту держави та укріплення кордонів, насамперед повернув захоплені Польщею Червенські міста в Забужжі, приєднав до Русі фінські племена чуді, багато зусиль доклав для захисту південно руських земель від кочівників, будуючи укріплення по р. Рось. 1036 року Ярослав завдав нищівного удару печенігам й на честь цієї перемоги заклав знаменитий Софійський собор. Чимало було зроблено для внутрішньої організації держави, для її належного функціонування, було укладено кодекс законів під назвою «Руська Правда», який регулював тогочасні суспільні відносини. Велику увагу князь приділяв церкві, намагався забезпечити її незалежність від Константинопольського патріарха, для чого 1051 р. на чолі Київської митрополії було обрано місцевого митрополита Іларіона, що викликало незадоволення у Візантії.

У зовнішній політиці Ярослав Мудрий надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків з різними країнами, а не військовим походам, в т. ч. укладаючи династичні шлюби. Сам він був одружений з дочкою шведського короля. Донька Анна була дружиною французького короля Генріха I, Єлизавета – норвезького короля Гарольда, Анастасія – угорського короля Андрія. Три сини: Ізяслав, Святослав і Всеволод були одружені відповідно з сестрою польського князя Казимира, онукою німецького цісаря Генріха II і донькою візантійського імператора Костянтина. Західноєвропейські джерела називали Київ суперником Константинополя, а вітчизняні давали надзвичайно високу оцінку князеві Ярославу Мудрому: «Сей же премудрий великий князь Ярослав … При нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави …, до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладами вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святоє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова». В епоху Київської Русі сформувалася і утвердилася яскрава й самобутня культура, яка на основі духовних і матеріальних здобутків місцевого населення, творчого засвоєння досягнень країн Західної Європи, Візантії, Азії та інших регіонів досягла вражаючих результатів у різних жанрах. Насамперед треба наголосити, що культура Київської Русі якнайтісніше пов'язана з християнською церквою. Як офіційна ідеологія християнство впливало на культурні процеси, а церковна організація на політичне життя країни. Зрештою, уцілілі з доби Київської Русі пам'ятки архітектури – це відомі собори: Софіївський у Києві, Спаський у Чернігові, Успенський у Володимирі, Миколаївська церква у Львові та ряд інших, відновлені Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври з Троїцькою надбрамною церквою, їхніми знаменитими мозаїками і фресками – всі вони власне шедеври церковного мистецтва. Церкви та монастирі були важливими осередками освіти, літератури і мистецтва. До духовенства належали такі видатні діячі культури, як літописець Нестор, іконописець Алімпій, лікар Агапіт та багато інших.

Писемність у Київській Русі була відома ще до запровадження християнства та розквіту і поширення набула саме з кінця X століття. Рукописні книги що дійшли до нас засвідчують високий рівень книжкового мистецтва – «Остромирове євангеліє» (XI ст.), «Ізборник Святослава» (XI ст.), «Мстиславове Євангеліє» (XII ст.) та інші. Школи при монастирях, бібліотеки – це звичне явище в історії культури Київської Русі.

До всесвітньовідомих пам'яток літератури належить «Руський літопис», що складається з трьох частин: «Повісті минулих літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису». Літературна спадщина Київської Русі була винятково багатою. За підрахунками окремих дослідників, у XI-XIII ст. в обігу на всій території Русі перебувало близько 140 тисяч книг декількох сотень найменувань. Назвемо, хоча б, найвизначніші твори: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик» та численна перекладна література. Високого рівня досягла книжкова мініатюра, мозаїки та фрески, іконопис, ювелірне мистецтво тощо. Будівельники створювали чудові споруди з дерева, каменю та цегли, причому не тільки церковну архітектуру, а й житлові, оборонні, інженерні споруди. В цьому контексті варто згадати головний в'їзд до Києва – Золоті Ворота з надбрамною церквою. Оскільки усна народна творчість стала важливим джерелом літературних творів та літописання Київської Русі, народні пісні, танці, ігри та забави живили розвиток музичного мистецтва. Загалом високий рівень культури

Київської Русі став результатом тривалого процесу як внутрішнього розвитку давньоруського суспільства, так і зовнішнього впливу світової, насамперед європейської цивілізації.

Тож період піднесення найвищого розвитку Київської Русі характеризувався такими рисами:

- відбулося завершення формування території та кордонів держави;
- посилено центральну князівську владу;
- продовжено політику християнізації;
- укладено збірник кодифікованого права «Руська правда»;
- остаточно родоплемінний устрій суспільства замінено на територіальний;
- зміцніли міжнародні зв'язки Київської Русі;
- відбулося піднесення і розвиток культури Київської Русі, зокрема освіти, науки, мистецтва.

Займаючи величезну територію – від Балтики і Північно Льодовитого океану до Чорного моря, від Волги до Карпат, Київська Русь являла собою історично важливу контактну зону між арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, що зумовило швидке входження її у загальноєвропейський історико-культурний ландшафт. Водночас з міжнародним визнанням на Русі росло і міцніло усвідомлення власної приналежності до світової історії. Київській Русі належало особливе місце в історії Східної Європи, аналогічне тому, яке посідала імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

Політична роздробленість та боротьба Русі з кочівниками

Згідно із заповітом Ярослава Мудрого Русь була поділена між його синами, племінниками й онуками. Великим князем Русі мав бути його старший син Ізяслав, але три його сини, згаданий Ізяслав, а також Святослав та Всеволод, уклали між собою політичний союз – тріумвірат, який тривав 15 років. Протягом цього часу князі-брати спільно керували державою та після нищівної поразки від половців 1068 р. на річці Альті, проти Ізяслава та його адміністрації у Києві спалахнуло повстання і той змушений був залишити місто й повернувся до нього через рік. 1072 року брати уклали у Вишгороді новий юридичний кодекс, що одержав назву «Правда Ярославичів». Щоправда, перемир'я між Ярославичами тривало недовго. У 1073 р. Святослав захоплює Київ, а Ізяслав змушений був утікати до Польщі. З цього часу розпочався період тривалої боротьби за великокнязівську владу у Київській Русі. Протягом 1073-1093 рр. Ярославичі по черзі утверджувалися у Києві: 1073-1076 рр. – Святослав, 1077-1078 – Ізяслав, 1078-1093 – Всеволод.

Отже, наприкінці XI ст. було втрачено політичну єдність у країні, розпочались численні міжусобиці між князями, посилилася зовнішня загроза, зокрема з боку половців й відцентрові тенденції набули незворотного характеру. З гіркотою фіксує літописець: «Підняв диявол розбрат серед братів сих – Ярославичів…, настала звада межи ними… . У сей час пішли половці на Руську землю … розоряючи її … пустошили багато» (Див.: Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. – С. 84–85).

Усі спроби князів у 1097 р. на Любецькому з'їзді, відновити єдність і злагоду на Русі закінчилися невдачею. Востаннє Київська Русь як єдина держава відновлюється за часів правління Володимира Мономаха (1113-1125) та його сина Мстислава (1125-1132). Численні походи на половців, активна законодавча діяльність – розробка й впровадження відомого «Уставу Володимира Мономаха», що став істотним доповненням до «Руської Правди», сприяли стабілізації становища на Русі. У творі «Повчання дітям» В. Мономах писав: «Найперше задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостиню чиніть щедру, бо се єсть початок всякому добру. …Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. …Річ мовлячи і лиху і добру, не клянітеся Богом, ні хрестітеся, бо немає ж [усім] ніякої потреби. А якщо ви будете хреста цілувати братам чи [іншому] кому, то [робіть се], лише вивіривши серце своє. … Паче всього – гордості не майте в серці і в умі. … старих шануй, як отця, а молодих – як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. … На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. …Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо всьому душа погибає і тіло. …Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте. …хай не застане вас сонце на постелі…» (Див.: Історія України: Документи. Матеріали. – С. 48–50).

Князь **Мстислав** продовжив політику батька щодо зміцнення єдності Русі, тому його правління вважається заключним етапом існування єдиної держави. Наступний етап, до 1240 рр. кваліфікується як період удільної роздробленості, самостійного існування майже 15-ти давньоруських князівств.

Розпад Київської Русі був викликаний дією цілого ряду як внутрішніх, так і зовнішніх чинників:

• Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення;
• Відсутність чіткого механізму спадкоємності князівської влади;
• Посилення боярства, яке ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних;
• Розвиток та піднесення удільних князівств і земель, що спричинило виникнення місцевого сепаратизму, загострення міжкнязівських взаємин;
• Зміна торговельних шляхів, внаслідок чого Київ утратив роль центру торгівлі;
• Посилення експансії кочовиків на руські землі.

Необхідно звернути увагу, також, на деструктивну роль на Русі владимиро-суздальських князів, зокрема Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода «Велике гніздо», які не просто намагалися підірвати міцність і вплив Києва – «матері городів руських» й перенести центр Руської держави на північ, а й вдавалися, як от Андрій Боголюбський у 1169 р., до нападів й пограбувань столиці Русі. Окремі історики, наприклад Дмитро Дорошенко вбачають у цьому вияв першого російсько-українського протистояння.

У круговерті цієї боротьби Київ переходив із рук в руки, але мало хто з князів міг затриматися в ньому надовго. Так поступово він втрачав свою роль столиці єдиної держави, а сама Київська Русь розпалася на ряд окремих князівств, серед яких на території України слід насамперед виокремити: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське та ряд дрібніших князівств.

Природний, хоч і суперечливий, хід історичного розвитку Русі був порушений вторгненням монголо-татарських військ. Будучи економічно і культурно розвиненою країною, але ослабленою політичною роздробленістю та ворогуванням князів, Київська Русь не змогла зберегти себе як держава у двобої з монголами. Взагалі, упродовж всієї своєї історії Русі довелося вести боротьбу з різними кочівниками. Спочатку це були печеніги, яких остаточно розгромив у 1036 р. Ярослав Мудрий, згодом половці, які не раз доходили аж до Підкарпаття, а особливо часто вони спустошували південну Київщину, Переяславщину, Чернігівщину. У боротьбі з ними руські князі якось давали собі раду, а от поява монголо-татар становила собою особливу небезпеку. З одного боку нові завойовники були численнішими і сильнішими, а з другого Русь на час їх появи найбільш ослаблена внутрішніми суперечностями.

Вперше русичі зустрілися з монголо-татарами в битві на річці Калці 1223 року. Як не дивно, але їх союзниками в цьому випадку були половці та діяли союзники настільки неузгоджено, що зазнали поразки. То було грізне попередження, але недалекоглядною була зовнішня оборонна політика тогочасних князів. Ні Київ, ні інші князівства не готувалися до оборони від монголо-татар, які тимчасово відступили, але як з'ясувалося ненадовго. Взимку 1237-1238 р., захопивши перед тим половецькі степи, монголо-татари знову пішли на Русь. У березні 1239 р. ординці здобули і зруйнували Переяслав, а в жовтні – Чернігів. Восени 1240 р. величезне військо хана Бату (Батия) взяло в облогу Київ. «І обступила [Київ] сила татарська, – фіксує літописець, – і було місто в облозі великій. …Не було чути [нічого] від звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами. …І була битва межи ними велика».

Київ монголотатари взяли штурмом та зруйнували його. Жахливо спустошеними були й інші міста, які лежали на шляху ординців. Київ зазнав майже смертельного удару від нападу монголів і протягом багатьох століть не міг відновити своє колишнє значення та процвітання. Але населення Київської та Переяславської земель не залишило регіон і не переселялося масово до басейну Волги та Оки, як припускали деякі російські історики в XIX столітті. Навіть якщо мешканцям Київської землі й доводилося тікати зі степових окраїн, вони мали масу можливостей знайти безпечний притулок у лісах Північної України, уздовж річок Прип'ять та Десна. Не випадково найстаріші українські діалекти поширені в лісах Прип'яті та передгір'ях Карпат – територіях, захищених від нападу кочовиків лісами, болотами та гористим рельєфом.

На той момент, коли Київ упав під натиском монголів, він уже не правив над усіма руськими землями, а сам був під владою «провінціалів». Обороною міста керував воєвода Дмитро, який служив князю Данилу, правителеві Галичини й Волині. Князь Данило взяв столицю Русі під свій захист у попередньому році за домовленістю з київським князем Михайлом, який утік з міста після того, як спочатку чинив опір монголам, але втратив свою головну цитадель – місто Чернігів – і зрештою волю до боротьби.

Утворення й особливості розвитку Галицько-Волинської держави

Галичина та Волинь відокремилися від Києва наприкінці XI ст. і на цій території виникли удільні князівства: Галицьке, Звенигородське, Теребовлянське, Перемишльське, Волинське в яких князювали

правнуки Ярослава Мудрого: Рюрик Ростиславич (Перемишль), Василько Ростиславич (Теребовля), Володар Ростиславич (Звенигород). Син Володаря – Володимир (1141-1153), якого літопис називає Володимирком, об'єднав Перемишльську, Теребовлянську та Звенигородську землі у складі одного князівства – Галицького із столицею у Галичі. Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління його сина – Ярослава Осмомисла (1153-1187), оспіваного у «Слові о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе! // Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі, // підпер гори угорські своїми залізними полками, // заступивши королеві путь, // зачинивши Дунаю ворота, метаючи тягарі через хмари, // суди радячи до Дунаю. // Грози твої по землях течуть, // одчиняєш ти Києву ворота, // стріляєш ти з отчого золотого стола // салтанів за землями».

Прагнучи зміцнення князівської влади Ярослав Осмомисл боровся проти боярської опозиції, яка намагалася втрутитися в управління державою і, навіть у родинні справи князя. За його правління Галицьке князівство значно розширило свою територію. У зовнішній політиці князь уклав союзницькі договори з Угорщиною, Польщею, вів боротьбу з половцям, брав участь у боротьбі за Київ, підтримував дружні відносини з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбаросою, Візантією. Слід насамперед зазначити, що особливості політичного й соціально-економічного розвитку Галицької та Волинської землі в XI-XII ст. полягали насамперед у віддаленості їх від Києва, що сприяло зменшенню можливостей впливу центральної влади, особливостях природних умов, які спричиняли важкодоступність земель обох князівств для кочовиків зі Степу, вдалому географічному розташуванні на перехресті основних торговельних шляхів, наявністю великих родовищ солі – єдиних на території Русі у той період, що сприяло економічному піднесенні, а також зміцнення позицій місцевих бояр і небачене в інших князівствах загострення їх боротьби з князівською владою під час якої бояри втягували у внутрішні конфлікти іноземних покровителів, спершу угорців, а пізніше поляків.

Після смерті **Володимира Ярославовича** (1187-1199) – останнього представника Ростиславичів, волинський князь **Роман Мстиславович** (1170-1205) у 1199 р. об'єднав Галичину і Волинь в одне Галицько-Волинське князівство. Його створення стало важливим етапом в історії української державності, оскільки було не просто безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, а фактично Другою Українською державою, територія якої – це суто етнічні українські землі. Приєднавши у 1203 р. до свого князівства Київські землі, Роман Мстиславович, якого літописець називає великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всієї Русі», утворив могутню державу, що дозволило йому вести успішну боротьбу з половцями, експансією угорців, поляків з одного боку і непокірним галицьким боярством з другого. Це сприяло не тільки політичній стабільності, а й економічному та культурному піднесенні Галицько-Волинської держави, розвитку міст, ремесел, торгівлі. Висвітлюючи це питання слід використати історичні джерела, зокрема «Галицько-Волинський літопис»: «По смерті ж великого Князя Романа, вікопомного самодержця всієї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. …Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха. …Усе життя своє у війнах провадив, багато перемог здобув, а в одній був переможений…».

Окремої уваги заслуговує показ державницької діяльності **Данила Галицького**, якого українська історіографія вважає одним з найвидатніших руських князів, адже в надзвичайно складних умовах боярського свавілля, експансії угорських та польських королів, агресії монголо-татар він зумів перетворити Галицько-Волинське князівство у високорозвинену європейську державу. Але шлях до могутності Галицько-Волинської держави був надзвичайно важким і тривалим. Тільки 1219 р. він почав княжити у Володимирі і збирати батьківську спадщину. 1223 р. взяв участь у битві русичів та половців з монголо-татарами на р. Калці. У 1238 р. «вокняжився» у Галичі, наступного1239 р. – оволодів Києвом. 1245 р. під Ярославом Данило Галицький переміг об'єднані сили поляків, угорців і галицьких бояр, що прагнули захопити Галичину. У боротьбі з монголо-татарами уклав союз з угорським королем та папою римським Інокентієм IV, який коронував його 1253 р. в Дорогочині. Тому в історіографії ще можна зустріти термін – король Данило Галицький та Галицько-Волинське королівство.

Монгольська навала стала для Данила випробуванням його якостей полководця та правителя. Що ще більш важливо, він показав свій талант дипломата. Коли монгольський воєначальник зажадав, щоб Данило передав свою столицю Галич монголам, той поїхав до Батия, у його столицю Сарай на Волзі. Візити такого роду вже здійснювали інші руські князі, щоб присягнути на вірність монголам і отримати ханський ярлик – письмовий дозвіл на умовне право керувати своїми князівствами. «Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?» – спитав хан Данила, як стверджує літописець. «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю», – відповів Данило, демонструючи ханові повагу та покору.

Данило отримав ярлик Батия на Галичину та Волинь в обмін на обіцянку платити данину та брати участь у монгольських воєнних кампаніях у регіоні. Монгольський сюзеренітет захищав його від претензій на його територію не лише з боку князів-суперників, а й агресивних західних та північних сусідів. Данило скористався новою атмосферою політичної стабільності, щоб почати економічне відродження своєї держави. Вона була менш спустошеною, ніж інші частини України, і служила притулком для втікачів із земель, що лежали ближче до степу, де монголи здійснювали безпосереднє управління. Якщо вірити руським літописцям, економічні можливості галицьких та волинських міст під протекцією Данила приваблювали багатьох біженців з решти України.

Данило переніс свою столицю далі від степу до новоствореного міста Холм (нині Хелм у Польщі). Він прагнув перетворити його на великий економічний центр. «Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів – німців і русів, іноплемінників і ляхів, – повідомляє літописець. – Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села». Холм не був єдиним об'єктом Данилової уваги. Він також засновував нові міста – такі як Львів, майбутню столицю регіону, що вперше згадується 1256 року й названий на честь Данилового сина Лева, – і укріплював старі.

Отже, можна зробити таку періодизацію державного розвитку Галицько-Волинського князівства:

I. етап (1199-01205) – утворення та становлення за князя Романа Мстиславовича.

II. етап (1205-1238) – тимчасовий розпад єдиної держави в часи т. зв. «боярської смути».

III.етап (1238-1264) – об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординським ігом за князя Данила Галицького.

IV. етап (1264-1323) – стабільність і піднесення за нащадків Данила Галицького: Лев Данилович (1264-1301), Юрій І Львович (1301-1315), Андрій і Лев (1315-1323).

V. етап (1323-1340) – поступове ослаблення і занепад за Юрія II (Болеслава Тройденовича).

Розпад Галицько-Волинського князівства почався з події, що сьогодні видасться тривіальною, але для середньовічних та ранньомодерних держав мала надзвичайну важливість: вимирання правлячого дому, у цьому випадку династії галицько-волинських князів. 1323 року померли обидва правнуки князя Данила: деякі історики вважають, що вони знайшли свою смерть у битві з монголами. Оскільки у князів не було нащадків по чоловічій лінії, владу перебрав князь Мазовії **Болеслав**, племінник по матері покійних князів. Католик від народження, Болеслав прийняв православ'я і змінив ім'я на Юрій – для нього політичні амбіції були явно дорожчі від релігійних поглядів. Та цього було недостатньо для місцевої аристократії – бояр, які зневажали свого нового правителя за те, що той нехтував їхніми інтересами та слухав поради людей, яких привіз із собою з Польщі. 1340 року бояри отруїли Юрія-Болеслава – останнього правителя, який титулував себе dux Russiae Minoris («князем Малої Русі»), що призвело до тривалої міжнародної боротьби за Галичину та Волинь і в кінцевому підсумку до розпаду князівства. У другій половині XV століття колись могутнє князівство було поділене на дві частини: Галичина та Західне Поділля відійшли до Польщі, а Волинь – до Великого князівства Литовського.

Визначаючи роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності потрібно наголосити:

- Це була друга після Київської Русі велика держава на українських землях, яка продовжила її традиції;
- Вона захистила від завоювання і асиміляції південну і західну гілку східних слов'ян, сприяла їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;
- Стала новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- Упродовж століття після монгольської навали забезпечувала тяглість розвитку самостійного державного життя на українських землях;
- Своєю орієнтацією на Захід сприяла поступовому подоланню однобічності візантійських культурних впливів і збільшенню можливостей поширення західноєвропейських цивілізаційних впливів.

ТЕМА 3
Литовська доба (друга половина XIV – перша половина XVI ст.). Виникнення козацтва

Становище України після татарського погрому.
Приєднання до Литви. Автономія

Татарський погром негативно вплинув на політичне життя Східної Європи. Завершився політичний занепад Наддніпрянщини з її центром у Києві та остаточний розрив з Володимиро-Суздальською Руссю. Припинилися династичні, політичні, зв'язки з нею, до мінімуму зводилися економічні та культурні.

У перші роки після загарбання Києва татарами там правили суздальські князі. З середини XIII ст. літописи не дають жодної інформації про Київ, і вчені припускаються думки, що місто знаходилося під безпосередньою владою татар. З цим, можливо, пов'язаний і переїзд київського митрополита Максима до Суздаля. Не стало князів і на Переяславщині. Втрималися вони, а з ними і стара система управління, лише на Чернігівщині, де міцно сиділа династія Ольговичів. Але тут відбувався безперервний процес дроблення уділів, яких на кінець XIII ст. було близько двох десятків.

Із занепадом Галицько-Волинського князівства українські землі не втратили єдність, їхній політичний статус та культурний розвиток знижується до периферійного рівня. Створюється своєрідний вакуум влади, і ця криза затягується надовго.

Українська народність за тих часів через надзвичайно складні історичні умови не змогла створити власної держави. У боротьбі за свою національну незалежність та самобутність вона виявила стійкість, мужність і витривалість. Однак вона мала сильних агресивних сусідів – Литву, Польщу, Угорщину, Татарську Орду, а згодом і Турецьку імперію, боротьба з якими виявилася на певному етапі їй не під силу.

У XIV-XV ст. країни Європи мали досить високий рівень феодальних відносин, і вже з'являлися перші ростки товарно-грошових відносин. Ліквідація феодальної роздробленості була необхідною для прискорення розвитку виробничих сил, суспільно-політичного і культурного життя, захисту від зовнішніх загроз.

На основі цього у Європі розпочинається процес формування централізованих держав у формі феодальних монархій. Північно-східні руські князівства об'єднуються навколо Москви, і в XV ст. утворюється централізована феодальна Московська держава, яка зростає й зміцнюється. Велику роль у цьому відіграла і перемога над татарською Ордою у 1380 р. на Куликовому полі. За часів князювання Івана III Московське князівство об'єднало більшість північно-східних земель і зміцніло настільки, що у 1480 р. остаточно визволилося з-під золотоординського ярма. Одночасно воно виступає з претензіями на приєднання всіх східнослов'янських земель. Поряд з цим зміцнюються давні претенденти на південно-західні руські землі – Польща та Угорщина, які вже пройшли етап феодальної роздробленості і вийшли з неї загартованими, готовими до загарбання сусідніх руських земель.

Золота Орда значно ослабла і почала розпадатися на дрібні феодальні об'єднання. У цей же час з'являється нова державно-політичне одиниця – Литва, яка швидко набирає сили.

Ця міжнародна ситуація для України була надзвичайно складною, криючи небезпеку бути захопленою однією чи кількома сильними країнами. В середині та другій половині XIV ст. розпочинається боротьба між сусідніми країнами за захоплення українських земель та їх колонізацію. Перш за все розгортаються війни між Польщею і Угорщиною за Галицько-Волинське князівство. Найкраще організованою і найсильнішою у цій боротьбі виявилася Польща, магнатство та шляхта якої потребували нових маєтків, купецтво – нових ринків, церква – окатоличення населення, розширення пастви, впливу та доходів. Після кількох переходів Галичини від Польщі до Угорщини і навпаки Польща у 1387 р. остаточно там утвердилася. Поряд з цим і зростання сили та могутності Литви залежало від приєднання українських земель, і вона розпочинає наступ.

Відносини Литви і Русі мають багату історію. Литовська держава сформувалася у XIII ст., коли литовські племена переживали розклад родообщинного ладу і поступовий перехід до феодального. Важливу роль в об'єднанні литовських племен відіграли зовнішні загрози, що створювалися німецькими рицарськими орденами Тевтонців і Мечоносців, які в середині XIII ст. злилися в єдину організацію та зміцніли.

Об'єднання литовських племен у середині XIII ст. почав князь **Міндовг**, який загинув у цій боротьбі. Остаточно об'єднав і створив на початку XIV ст. Литовську державу **Гедимін.**

У період загального занепаду українських та білоруських князівств Гедимін розпочинає їх завоювання і приєднання. Першими були захоплені Мінська і Турово-Пінська землі, далі Берестейська та Волинь. Поряд з цим він здійснював широку дипломатичну діяльність, видавши своїх дочок за руських князів та одруживши синів – Ольгерда з вітебською княжною, а Любарта – з волинською, чим

здобув для них спадкові права на ці землі. Помер Гедимін у 1341 р., залишивши спадкоємцю **Ольгерду** досить сильну державу, яка швидко зростала за рахунок руських земель. Син продовжив політику батька, захоплюючи нові удільні руські князівства та ведучи активну дипломатичну діяльність. У союзі з Кримським ханством він виступає проти Золотої Орди та інших супротивників.

Слід зазначити, що литовське завоювання не викликало серед українського населення бажання захищатися. Це пояснюється двома причинами: воно несло звільнення від дикого і жорстокого татаро-монгольського ярма, до того ж Литовське князівство вже за Гедиміна фактично перетворилося на литовсько-руське, де українці та білоруси мали рівні права з литовцями, переважали їх кількісно та перевищували за рівнем цивілізації. У Литовській державі поширюється православне християнство, руська культура та давньоруська мова. У вищих верствах суспільства відбувається масове творення змішаних, в основному аристократичних, литовсько-руських (литовсько-українських) шлюбів, що прискорювало навернення литовського магнатства до християнства, відбувалася українізація литовської еліти і частини населення. Литовці не зруйнували навіть удільної системи князівств, однак у багатьох з них замінили Рюриковичів литовськими князями. Значна частина удільних князів та бояри, отримавши рівні права з литовцями, зміцнювалися. Литовські урядовці постійно підкреслювали, що вони старого не порушують, а нового не вводять.

Ольгерд за короткий час захопив Чернігово-Сіверську землю, а в 60-х роках XIV ст. – і Київську та Переяславську. При цьому Київщина добровільно перейшла до Литви. Татари не змирилися з цим, і в 1361 р. на притоці Південного Бугу, річці Сині Води (Синюха), на кордоні Волині і Поділля, сталася велика битва татаро-монгольських і литовсько-руських військ, у якій литовсько-руська сторона отримала повну перемогу. Завдяки цьому було приєднане Поділля.

При допомозі українського населення Ольгерд відбив спробу поляків відібрати Волинь, але за ними залишилася Холмська, Белзька та Галицька землі. Переважна більшість українських князівств спільно з білоруськими у XIV ст. увійшли до складу Литовського великого князівства – а це половина території Київської Русі. Буковина увійшла до складу Молдавського князівства, яке попеременно захоплювали то польські, то угорські королі. Закарпаття опинилося під владою Угорщини.

Ольгерд практично завершив формування величезної держави, у якій литовські землі та населення складали лише одну десяту частину, а решта дев'ять десятих – руські (українські і білоруські). По суті, створювалася Литовсько-Руська держава. Включення руських князівств до складу Литви часто відбувалося за принципом васалітету: великий князь литовський давав руському захист, а той йому – «покору». А коли замість руського князя «садовив» великий литовський князь свого родича, то і їх васальні взаємовідносини залишалися такими самими. Литовці називали державу Велике князівство Литовське, Руське, Жемейтійське (від назви племені жмудь).

Литва створювала для українських земель державний апарат, а іноді давала лише князя, і тому залишилися традиційне старе управління, старий, з князівських часів, апарат керівництва та адміністративно-територіальний устрій. У Києві Ольгерд посадив свого сина **Володимира**, який швидко «українізувався», а його спадкоємці все більше відчували себе місцевими українськими князями. У них була досить значна автономія, як і в чернігівських та ін., що за походженням були із місцевої частини династії Рюриковичів. Українські удільні князівства були автономними державними об'єднаннями. У своєрідній формі відроджувалася Київська Русь як основний компонент Литовсько-Руської держави, своєрідної федерації князівств.

Литовці з кожним десятиліттям все ширше переймали нову культуру та побут місцевого населення, його адміністративну й військову організацію, організацію господарства, податків, суд, елементи права, навіть українську назву посад, станів та ін. Це свідчило про величезне, здавалося, непереможне посилення впливу Русі у Литві, продовження українського державотворчого процесу.

В цей час з'явилася й сила, яка спроможна була здійснити такий своєрідний розвиток державотворчого процесу: українське магнатство, дрібне служиле боярство (шляхта), що зміцнилися завдяки підтримці уряду Литви і литовської аристократії, багато членів якої вже асимілювалося, злилося з українським суспільством. Провідною силою української еліти стала Київська династія Олельковичів, нащадків литовського князя Володимира. Вони відстоювали свою автономію так само твердо, як і ті князівські роди, що належали до Рюриковичів.

Однак у кінці XIV ст. сталася подія, яка змінила історичний шлях Литовсько-Руської держави, – політична унія Литви і Польщі, яка привела до надзвичайного зростання польського впливу на Литву і долю українського народу. Починався різкий поворот в їх історичному розвитку.

Литовсько-польські унії. Знищення української автономії

В унії були зацікавлені як Польща, так і Литва, яким однаково загрожував Тевтонський орден. У Литві після смерті Ольгерда великим литовським князем став його син **Ягайло**. У Польщі в цей час

починаються усобиці, наростає боротьба різних груп магнатства навколо обрання нового короля. Фактично королевою була **Ядвіга**, на руку якої було кілька претендентів. Але польські пани зупинилися на Ягайлі, який теж після смерті Ольгерда шукав опори у боротьбі проти різних політичних груп. Особливо серйозним і сильним противником був його двоюрідний брат Вітовт, який у союзі з німецькими рицарями вів боротьбу за великокнязівський престол Литви.

Унія сталася у 1385 р. Її умовами були: проголошення Ягайла польським королем і литовським князем, одруження Ягайла і Ядвіги, окатоличення литовського населення, спільна зовнішня політика та ін. Однак більшість литовських та всі українські магнати були проти унії, не бажаючи втрачати свої привілеї та незалежність. Їх опозицію очолив Вітовт, який змусив Ягайла визнати себе Великим литовським князем. При цьому Ягайло був сюзереном, а Вітовт – васалом. Лише у разі смерті Вітовта Ягайло міг знову стати литовським князем.

Вітовт (1392-1430 рр.) був одним з найвизначніших керівників та політиків Литовської держави. Його зовнішньополітичним завданням стає приєднання всього Причорномор'я та Криму. Він використав суперечності між татарськими ханами і почав поступово приєднувати ці землі та будувати там фортеці. В гирлі Дніпра була збудована фортеця св. Івана. Другий замок поставлений поблизу Акермана, на Дністрі. Недалеко від сучасної Одеси був створений порт Хаджибей, звідки відразу почався експорт зерна у Візантію.

Однак просування на південь на певний час припинилося через поразку литовсько-руських військ у 1399 р. на річці Ворскла, де вони були майже винищені татарською ордою. Тут поліг цвіт українського, білоруського й литовського лицарства. Для України це була втрата значної частини її еліти, що пізніше відіб'ється на державотворчому процесі.

Поляки, використавши цей момент, змусили Литву вступити в союз з Польщею, однак на тому ж принципі васалітету, що й раніше. Це дало можливість об'єднаним силам польських, литовських, українських, російських та білоруських військ під керівництвом Ягайла і Вітовта завдати поразки Тевтонському ордену в 1410 р. в битві під Грюнвальдом.

Після цієї перемоги Вітовт продовжує утверджуватися в Причорномор'ї, використовуючи в основному дипломатичні засоби. Татарські хани, які кочували у Причорномор'ї, ворогували між собою, і поступово Вітовт перетворив їх на своїх васалів.

Для подальшого зміцнення та централізації своєї влади литовський князь за сприяння поляків протягом кількох років здійснює ряд реформ внутрішньополітичного характеру. Він змістив українських удільних князів, які перестали йому коритися, а удільні князівства (Новгород-Сіверське, Володимирське на Волині, Київське) перетворив на воєводства, якими стали управляти великокнязівські намісники. Це був тяжкий удар по державотворчому процесу українських князівств. До того ж католицькій церкві, шляхтичам і магнатам-католикам надавалися привілеї та переваги над православними. Це викликало гостре невдоволення українців, білорусів та росіян. Посилюється антагонізм між українцями і литовцями.

Загострення національно-визвольної боротьби призвело до відокремлення кількох українських князів і бояр зі своїми землями від Литви і приєднання до Московського князівства. Вітовт змушений був піти на деякі поступки. Поряд з цим українській знаті все більше протиставлялися бояри, до яких за реформами Вітовта перейшло місцеве самоуправління та суд. Вітовт також пішов на зближення з поляками, підписавши з ними унії – Вільненську (1401 р.) та Городельську (1413 р.). Цим поляки зміцнили свій вплив у Литві й ослабили роль та значення українських князів.

У 1430 р. Вітовт помер, залишивши міцну незалежну Литовську державу, знищити яку полякам вже було не під силу. Сорок років його князювання були суперечливими по відношенню до українського, білоруського та російського населення, їхньої аристократичної еліти, з одного боку, обмеження і дискримінація православних, а з другого – розширення і утвердження громадянських прав, місцевого самоуправління, залучення представників українського і білоруського боярства до влади. Однак у своїй діяльності Вітовт спирався в основному на литовців, чим викликав невдоволення та опір українських магнатів.

Великий литовський князь **Свидригайло Ольгердович**, молодший брат Ягайла, обраний на засіданні сейму литовськими, українськими та білоруськими магнатами, був близьким до руських князів і бояр і, спираючись на їхню підтримку, виступав проти польсько-литовської унії, за відродження незалежності Литви і України (в союзі). Це був талановитий воїн, але нестриманий і невиважений політик, якого все життя переслідували невдачі, провали та поразки.

Поляки повели проти нового князя підступну політику, захопивши Поділля та ще деякі території. Вимоги повернути Литовському князівству його території поляки відкинули, і Свидригайло починає війну з Польщею. Ягайло з польськими військами вторгається на Волинь,

захоплює Володимир та інші міста. Але облога Луцька була для них невдалою. Жителі міста під проводом воєводи Юрші успішно відбили всі їхні атаки. Розгорталася широка національно-визвольна боротьба українців під керівництвом патріотично налаштованої знаті. У 1430-1435 рр. фактично відродилася Литовсько-Руська держава, і в цьому федеративному союзі провідною силою знову стають руські князі та бояри. Свидригайло навіть іменувався князем Великого княжіння Руського.

Війна була затяжною і невдалою для поляків, і вони сприяли змові великих литовських феодалів проти Свидригайла на чолі з братом Вітовита Сигізмундом. Змовники були невдоволені захистом інтересів українців та білорусів. Змова призвела до переходу влади в руки нового Великого князя литовського **Сигізмунда**. Він пішов на деякі поступкируській знаті, і частина її, задовольнившись цим, відійшла від Свидригайла. Скориставшись розколом, Сигізмунд активізував війну проти Свидригайла і в битві під Вількомиром у 1435 р. розгромив його війська. Однак частина патріотично налаштованих українських князів продовжувала боротьбу. Вони організували змову і в 1440 р. вбили Сигізмунда.

Після його смерті литовці знову обрали окремого князя Литви, яким став тринадцятилітній син Ягайла **Казимир** (1440-1492 рр.), і польсько- литовську унію знову було розірвано. Однак після смерті польського короля поляки обирають литовського князя Казимира на польський королівський престол, відновлюючи персональну унію.

Такі відносини зберігаються до середини XVI ст. Казимир у перші роки свого князювання, щоб заспокоїти руських феодалів, пішов їм на поступки. Були поновлені удільні князівства: Київське, де князем став син зміщеного Вітовтом Володимира Ольгердовича Олелько (Олександр), Волинське, де князем обрали Свидригайла, який перейшов на бік Казимира.

У 1447 р., щоб заручитися підтримкою литовських і руських феодалів, Казимир видає загальноземський привілей, яким гарантує шляхті особисту недоторканість, звільняє феодалів від ряду повинностей і податків,надавши їм право вотчинного суду та ін. Це значною мірою зміцнювало права православних, піднявши їх дорівня, який мали феодали-католики. Однак, зміцнивши свої позиції, Казимир скасував всі привілеї православним, посилюючи централістські тенденції, знищуючи автономію українських князівств. У 1452 р. було ліквідоване Волинське, у 1471 р. – Київське князівство, і вони знову стали звичайними литовськими провінціями. Це з обуренням було сприйнято як кінець української автономії. У відповідь під керівництвом сина останнього київського князя Михайла Олельковича була організована змова. Змовники почали таємні переговори з Москвою, обіцяючи їй поступки в Білорусії за допомогу проти Литви. Однак змова була розкрита, а всі її учасники страчені.

У другій половині XV ст. дискримінаційна політика польських і литовських правлячих кіл до українців і білорусів, придушення автономіївсе більше підштовхувала їх до Московської держави.

Московське князівство об'єднало всі удільні північно-східні князівства і до кінця XV ст. перетворилося в сильну централізовану державу. Завдяки своїм перемогам над татарами воно здобуло собі значний авторитет. У кінці XV ст. московські князі висловлюють і відстоюють погляди, що всі землі Київської Русі повинні належати їм як спадкоємцям київської династії. Вже у кінці XV ст. вони вживають титул «государь всієї Русі», що містило в собі претензії на панування над усіма східнослов'янськими землями.

Ця ідеологія Московського князівства в часи посилення гноблення українців литовцями, обмеження православ'я була до вподоби значній частині української аристократії. Деякі князі почали переходити зі своїми землями до Москви. У 1470-1480 рр. перейшли прикордонні чернігівські князі Одоєвські, Воротинські, Мосальські та ін., хоча Литва і намагаласяцьому перешкоджати. Пізніше це зробили Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та ін. Це загострило суперечності та спричинило конфлікти у 1492-1501 рр. між Литвою і Московським князівством. Почалася війна, яка закінчилася поразкою Литви і приєднанням до Московської держави всієї Чернігово-Сіверської землі з 319 містамита 70 волостями. Однак під впливом Польщі литовці продовжували обмежувати і дискредитувати українців, їхню православну релігію, підштовхуючи тим самим до подальших зв'язків з Москвою.

У 1508 р. повстала група української і білоруської знаті під проводом **Михайла Глинського**, прагнучи повернути автономію українським та білоруським князівствам, рівноправність православної релігії, а якщо буде можливість – вирватися з-під влади Литви. Михайло Глинський родом зПолтавщини, з українізованої татарської сім'ї. Отримавши на Заході прекрасну освіту, довгий час перебував на службі у монархів Німеччини, мав значний військовий досвід. Це один з перших вихідців з України, який ґрунтовно ознайомився з досягненнями Європи епохи ренесансу і гуманізму.

Повернувшись із Європи, завдяки таланту і освіченості, він посів високе становище при дворі литовського князя Олександра (1461-1506 рр.). Поступово Глинський налагоджує широкі зв'язки з багатьма українськими магнатами, підтримує їх, через що поляки почали боротьбу проти нього, несправедливо звинувативши в отруєнні великого князя Олександра. Глинський виїхав в Україну і разом зі своїми братами у 1508 р. підняв повстання, яке підтримувалося певною кількістю однодумців-аристократів, шляхти і духовенством. Але він не залучав широкі народні маси, і в цьому відчуваються елементи авантюризму. Повсталі захопили кілька великих міст і замків. Глинський провів переговори з Москвою та Кримом і отримав обіцянку допомогти військами. Однак Крим допомогине надав. Москва ж послала свої війська на Смоленськ та Полоцьк, які були розташовані далеко від місця повстання, і теж прямої допомоги не надала. Глинський, не маючи підтримки широких народних мас, швидко зрозумів, що своїми невеликими силами Литви не перемогти і виїхав у Москву, де певний час мав значний вплив при дворі, а пізніше був звинувачений у змові, ув'язнений і помер у тюрмі (1534). Разом зним виїхало кілька князівських сімей.

Це був останній збройний виступ української і білоруської аристократії, яка намагалася відстояти свої національні інтереси. Придавленіневдачами вельможі примирилися зі своєю долею і тільки мирними засобами намагалися боронити свої права. Слід зазначити, що і Свидригайла, і змову 1481 р., та повстання під проводом Глинського підтримували далеко не всі аристократи, і відсутність одностайності та єдності значною мірою була причиною їхніх поразок. Така позиція аристократії приводить до того, що вже у кінці XVI ст. її провідна роль у суспільстві втрачається і переходить до інших соціальних станів – козацтва та шляхти.

Турецько-татарська агресія

З кінця XVI ст. над Україною нависає нова загроза – турецько-татарська агресія. Свого часу активну боротьбу з татарами проводив Вітовт. Однак після його смерті ця діяльність Литовської держави занепала, а татарська загроза зростала, все більше загрожуючи як Московській, так і Литовській та Польській державам.

У середині XV ст. від Золотої Орди відокремилася Кримська Орда, на чолі якої стояла династія Гіреїв. Кримський півострів під назвою «Таврія» відомий в історії за багато віків до нашої ери. Назва «Крим» утвердилася татарами з XIII ст., коли вони назвали Кримом місто Солхат (тепер Старий Крим). Протягом XIV-XV ст. ця назва поширилася і закріпилася за всім півостровом.

До 1475 р. кримчаки знаходилися у васальній залежності від Литви, боронили її українські землі від східних татар. Політика Кримського ханства змінилася після того, як у 1475 р. Туреччина підкорила татарські міста Кафу, Перекоп, Очаків та ін. Таким чином, Турецька військово-феодальна держава, що захопила Візантію (Константинополь був завойований у 1453 р.), встановила своє панування над узбережжям Чорного та Азовського морів. Вона також захопила слов'янські країни Балканського півострова. Молдавія, до якої входила українська Буко- вина, також визнала васальну залежність від Туреччини. Все це мало фатальні наслідки для українського народу.

Литовський уряд у цій ситуації діяв нерішуче і захистити та утримати союз з Кримом не зумів. У 1482 р. союзник Москви Менглі-Гірей, за її згоди, здійснив великий похід в Україну. Татари захопили Київ і влаштували в ньому страшний погром, якого не знали з часів Батия. Київщину спустошили, населення частково знищили, частково вивели у кримський полон. Але цей погром був лише початком майже щорічних нападів, які спустошували Україну аж до Поліських боліт і Десни. Вся Україна до лінії річок Росі і Десни перетворилася на пустелю. Здобутки цивілізації протягом останніх двох століть були знищені.

Основними принципами зовнішньої політики турецьких і кримських феодалів були загарбання і пограбування чужих територій, некероване збирання данини, знищення та захоплення великої кількості людей у полон і продаж їх у рабство. За підрахунками істориків, у XVI ст. убито і захоплено у полон 2-2,5 млн чоловік. Це, по суті, продовження попередніх кочових нападів з Азії. У XV-XVI ст., як і під час монгольської навали, небезпека знову загрожувала цивілізації Європи. І знову удар приймає на себе Україна.

Литовський і польський уряд не дбали про Україну і переклали весьтягар її оборони від татар на населення. Вперше розбив їх у 1497 р. князь Костянтин Острозький. Досить успішно організував розгром татарських загарбників Михайло Глинський, знищивши їхнє військо у 1505 р. в битві під Клецьком. Однак спустошена Україна не мала достатньо сил для розгрому татар, а Литовський уряд шукав опору в боротьбі з татарською загрозою у зміцненні унії з Польщею.

Люблінська унія. Перехід України під владу Польщі

Серед панівних верств Литви прагнення реставрації і посилення унії з Польщею зросло також у зв'язку з війною за Лівонію з Москвою. Знесилена литовська шляхта почала наполягати на унії з Польщею, маючи надію на її допомогу. Вона також вимагала для себе тих привілеїв, які мала польська шляхта: зменшення податків і повинностей, розширення своїх політичних прав та ін. Її підтримувала з тих же причин і частина української шляхти. Король Польщі рішуче стояв за унію. Він мав повну підтримку з боку польських магнатів та шляхти, які мріяли захопити багаті українські землі. Обороняла незалежність Литви лише невелика частина литовської та української знаті, яка не хотіла втрачати свої права та привілеї. Українські вельможі, деякі з яких ще зберігали патріотичні настрої, виступали проти унії з релігійних причин, передбачаючи поширення впливу католицької церкви та пригнічення православної.

Король Сигізмунд Август скликав у 1569 р. у Любліні спільне засідання сеймів Польщі та Литви. Польські представники у сеймі запропонували проект повного приєднання литовських земель до Польщі. Це змусило литовських магнатів категорично виступити проти унії і таємно покинути засідання сейму, щоб зірвати його. Щоб мати підтримку литовської шляхти, король видав ряд привілеїв для неї, тому вона поставилася до унії прихильно. І хоча магнати незабаром повернулися, справа фактично була вже зроблена і трактат про унію затверджений. Польська і Литовська держави об'єднувалися в одну – Річ Посполиту. Короля, який одночасно був і великим князем Литви, обирав спільний сейм і сенат. Здійснювалася спільна зовнішня політика, вводилася єдина монета. Польська шляхта і магнатство мали право набувати землі у Литовській державі, литовські верхи – у Польщі. До Польщі приєднувалися українські землі – Волинь, Київщина, Поділля та ін. Тепер Литовська держава вже не відігравала якоїсь ролі в суспільному житті України. Таким чином, литовська шляхта внаслідок своєї егоїстичної політики втратила значну частину державності, зрадила інтереси своєї Батьківщини і одночасно – українського народу. У кінцевому результаті від унії виграло польське магнатство та шляхетство. Найгірша доля дісталась народу України. Для нього наступив час масових насильств, переслідувань за політичні і релігійні переконання. Щоправда, вперше за чотири останніх століття українські землі об'єдналися в одній, хоча й ворожій українцям державі. Між ними посилювалися зв'язки, прискорювалася консолідація. Поряд з цим розширювалось «вікнов Європу» та її цивілізаційні впливи.

Виникнення козацтва

Загроза для українського народу з боку Османської імперії та її васала – Криму швидко наростала. Для Кримського ханства напади і грабежі України, торгівля українськими бранцями були вигідним промислом, що пояснювалося низьким рівнем продуктивності їх кочового господарства. Орда мала великі військові сили, направляла в Україну десятки тисяч військ. Вони були примітивно озброєні (лише луками й шаблями), протедисципліновані і надзвичайно рухливі. Численні досвідчені кінні загони раптовими швидкими нападами часто перемагали своїх противників.

Глинський зі своїми військами та Костянтин Острозький з литовськими дружинами наносили поразки татарам. На боротьбу з кримчаками не раз виступали також магнати з Волині, Київщини, Поділля. Однак ці епізодичні виступи і перемоги не могли змінити ситуацію, бо через рік-два знову з'являлися розбійницькі татарські зграї. Це вимагало нових підходів. На кордонах з Кримським ханством потрібна була постійна присутність досвідчених, великих військових сил, які так само швидко могли б реагувати на появу ворогів (у фольклорних творах татар часто називали «людоловами»).

Південна Україна тих часів, розташована на кордоні з Кримським ханством, адміністративно була поділена на чотири повіти: Канівський, Черкаський, Вінницький і Брацлавський. Тут, а також у Київському і Житомирському повітах у середині XVI ст. за підрахунками професора І. Рибалки (Рибалко І.К. Історія України. Харків, 1995. С. 122), нараховувалося близько 17 тис. жителів. Це нечисленне населення в основному зосереджувалося навколо замків, які побудував литовський уряд у Києві, Черкасах, Вінниці, Брацлаві, Барі та Хмільнику. У містах жили урядовці, служилі люди – старости й підстарости, а також ті, хто відбував військову службу. Великі землевласники – князі, шляхтичі отримували тут землі від уряду та місцевих властей або захоплювали пустища шляхом займанщини. А поряд залишалися ніким не зайняті степи з чудовими землями, які чекали на свого господаря.

Місцеві селяни, які займалися хліборобством, до середини XVI ст. були вільними. Податки і повинності на користь Великого князя або власника землі були порівняно легкі, і кріпосна неволя їм не загрожувала.

Природа Придніпров'я, Брацлавщини та Дніпровського Низу (тоді мали назву Дикий степ, Дике поле) відзначалася надзвичайним багатством. Понад річками були великі ліси і гаї, за якими

починалися незаселені степи, повні різної звірини – турів, диких кіз, ведмедів, бобрів, лисиць, куниць. Дніпро, його притоки та інші річки, які тоді були ще повноводними, кишіли білугою, севрюгою, осетром, сазаном, судаком, щукою, сомом, лящем. Тут же селилась величезна кількість водоплавних птахів. Ці багатства приваблювали енергійних і підприємливих людей, і вони далеко в степах, повних небезпеки, починають розвивати господарську діяльність – полювати, рибалити, займатися землеробством та скотарством. Із прикордонних північних та західних районів України сюди мандрували так звані уходники. Вони осідали в гирлах річок, у балках і там промишляли, освоювалися, вивчали місцевість.

На зиму більша частина уходників верталася до своїх осель, продавала у містах набуте добро, готувалась до промислів наступного року. Але деякі залишалися в степу, будуючи собі на островах, у балках і ярах зимовища, хутори, пасіки тощо.

Ця колонізаційна діяльність супроводжувалася сутичками з татарами, які нападали, намагаючись пограбувати їх майно, а самих захопити і продати в неволю. Тому групи уходників виступали в степи озброєними, готовими до зустрічі з ворогом. На відкритих полях стояли землянки з отворами для стрільби: тут ховалися селяни під час несподіваних нападів татар. Будувалися й інші укріплення, обгороджені засіченими зверху колодами, – січі. Степові промисли давали великі прибутки, але вимагали витривалості, відваги і завзяття. Уходники мусили бути одночасно воїнами, що не боялися небезпеки і навіть смерті. Вони засвоїли методи степової партизанської війни, часто від оборони переходили в наступ і все частіше самі нападали на татарських чабанів та купців. Життя під загрозою зустрічі з ворогом гартувало вдачу, формувало відважні, витривалі характери. Вони завжди несли з собою дух свободи і протесту проти соціального і національного гноблення.

Уже в кінці XV ст. їх було так багато, що вони складали окрему соціальну групу, під назвою – козаки. Це слово тюркського походження означає вільну, незалежну, озброєну людину. Перша звістка про українських козаків належить до 1489 р. У дипломатичному листуванні між московським і литовським князями йдеться про появу у цьому році загонів козаків у низов'ях Дніпра і розгром ними охорони групи татарських купців та захоплення товарів. У 1492 р. кримський хан скаржився князю литовському про напад його підлеглих на турецький корабель у гирлі Дніпра, а князь у відповідь обіцяє знайти винних серед козаків. З кожним роком авторитет і популярність козацтва зростають, а тому кількість свідчень про них збільшується. Все це говорить про те, що козацтво вже у кінці XV ст. набуло великої сили, для досягнення якої потрібен був значний час. Тобто виникло воно принаймні у середині XV ст., а може й раніше. Джерелами, з яких формувалося козацтво, були місцеве населення півдня України і Подніпров'я, селяни і міщани, що втікали із Західної та Північної України від покріпачення та національно-релігійних утисків. Поряд з цим серед козацтва зустрічаються невеликі групи шляхти і навіть магнатів. Були сини князів Заславських, Корецьких, Ружинських та ін., а також старости окраїнних повітів Остап Дашкевич (черкаський староста 1514-1535 рр.), Предслав Лянцкоронський (староста Хмельницький) та ін. Прихильно ставилися до козаків київські воєводи Юрій Пац, Дмитро Путятич, черкаський намісник Богдан Глинський, про яких схвально свідчать козацькі літописи, називаючи їх «козацькими гетьманами». Слава про них і про козацтво, їхні подвиги і успіхи в боротьбі з татарами розходилася по Україні, Литві, Польщі і викликала у багатьох сміливих шляхтичів бажання взяти участь у козацьких походах і спробувати рицарського щастя. Все це свідчило, як зросла роль козацтва в обороні України від татарської загрози і як високо цінували їхню боротьбу вищі представники адміністрації земель, які литовський, а пізніше й польський уряди не здатні були обороняти.

Козакували групами – «ватагами» на чолі з отаманами, яких обирали на загальних зібраннях. Поряд із уходництвом все більше займалися «добичництвом», нападаючи на татар та захоплюючи їхні багатства. Кількість козаків швидко зростає, особливо з середини XVI ст., коли почалося, по суті, масове переселення селянства з Галичини, Волині, Полісся та Західного Поділля як форма соціального протесту проти закріпачення й посилення феодальної експлуатації.

Особливу групу ссклалали міські козаки, що складали значну часткунаселення міст Подніпров'я – Чигирина, Канева, Корсуня та Черкас. Їхтоді називали «непослушними», оскільки вони, займаючись торгівлею та ремісничими промислами, не підпорядковувалися магістратам і не виконували повинностей. Кількість козаків-городян зростала за рахунок «покозачення» міщан, переселення їх з міст Західної та Північної України.

На нових землях поступово формувався своєрідний козацький лад. Козаки об'єднувалися у громади і всі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах. Тут же обирали отаманів. Кожний козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Польсько-литовська адміністрація їх майже не контролювала.

Однак уже на початку XVI ст. в середовищі козацтва поступово з'являються бідні й заможні. Козацька біднота (голота) добувала собі засоби до існування наймитуванням у заможних козаків та службою у найманих загонах при замках.

У першій половині XVI ст. козацтво виробляло свою тактику боротьби з татарами і турками, завдаючи їм все дошкульніших ударів. Уже в середині XVI ст. боротьба з татарами стає основною їх діяльністю, і це рятувало український народ від повного винищення агресорами.

Слід підкреслити велику заслугу українського козацтва у господарському освоєнні причорноморських степів, започаткуванні прогресивного процесу розвитку його виробничих сил. Вони творили новий тип сільськогосподарського виробництва – фермерське господарство. Козацтво поступово перетворилося на важливий фактор боротьби проти соціального і національного гноблення українського народу.

Економіка

Майже два століття українські землі перебували у складі Великого Литовського князівства. І хоча національно-державна організація не переросла у незалежну українську державність, все ж умови для розвитку економіки та культури були досить сприятливими, незважаючи на те, що цьому заважали польські впливи, намагання литовських князів обмежувати українських князів. Найбільшою перешкодою були татарські набіги, які часом винищували основну складову частину виробничих сил України – населення. Та незважаючи на те, що татарські і турецькі загарбники захоплювали і продавали в рабство десятки тисяч молодих працездатних чоловіків і жінок, населення України зростало. Професор Рибалко стверджує, що населення України на початку XV ст. налічувало близько 3,3 млн чоловік, а наприкінці першої чверті XVI ст. – 5-6 млн. І це, поряд з багатими природними ресурсами, було важливою умовою зростання економіки країни.

З середини XIV до середини XVI ст. основними складовими економіки українських земель були землеробство, промислове виробництво (в зародкових формах), ремесла та торгівля. Виростали нові міста і села, розбудовувалися старі. Значне місце посідали натуральні форми господарства, але в XV-XVI ст. у ньому відбуваються деякі зміни: поступово прокладають собі шлях товарно-грошові відносини. Основою економіки продовжувало залишатися сільське господарство.

У землеробстві поряд з перелогом і двопіллям поширюється трипільна система. Угноєння ґрунту, використання плугів і сох із залізними лемешами підвищують продуктивність праці. Здебільшого такі прогресивні форми сільськогосподарського виробництва використовувалися в господарствах феодалів. У XV ст. в зв'язку з підвищенням цін на худобу у Західній Європі розпочався її експорт, що сприяло швидкому розвитку скотарства, особливо на Поділлі. Основним типом експортної худоби були воли, яких вирощували у феодальних маєтках і селянських господарствах. Значну кількість овець вирощували у Карпатах, в степових районах, де поряд з цим випасали і великі табуни коней.

Однак мали місце і своєрідні форми натурального господарства. Зокрема, на Волині, в Поліссі існували окремі села ловців, бобровників та ін., які полювали на дичину. Взимку вони обслуговували полювання феодалів доставляли їм сіті, ловили і привчали до полювання соколів та ін. В лісових районах існували двори, що займалися бортництвом. Поряд з цим розвивалося і пасічництво. У багатьох селах селяни платили феодалам данину шкурами бобрів, куниць та лисиць.

У другій половині XV ст. розпочинається виробництво зерна на експорт у Західну Європу. Польська і частково українська шляхта заводить фільварки, що спеціалізувалися на вирощуванні зерна для експорту.

Воно вивозилося водними шляхами по річках Сян, Буг до Балтійського моря, по якому проходило подальше його транспортування у Нідерланди, Францію та інші країни. В районах цих річок (Галичина, Холмщина, частина Волині) і започатковуються фільваркові господарства, що поступово розширюються. Крім землеробства, розвивалося скотарство, винокуріння, пивоваріння, селітроваріння, млинарство. Таким чином, фільваркове господарство відрізнялося від звичайного феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де феодальна залежність селянства проявлялася в натуральних податках і повинностях. У фільварку селяни працювали на панщині, виробляючи велику кількість різноманіт ної продукції для продажу феодалами на ринку. Це господарство втягується у товарно-грошові відносини, водночас залишаючись частково натуральним, здійснюючи феодальну експлуатацію селян.

Фільваркове господарство у другій половині XV – першій половині XVI ст. поширюється у Західній Україні і деякою мірою в другій половині XVI ст. – у Центральній і Південно-Східній частині, що зазнавали постійних руйнувань від татарських і турецьких загарбників.

У цей час структура посівів в регіонах України була різноманітною. У Галичині сіяли переважно овес (40%), жито (35%), менше ячменю (15%) (Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1992. – С. 131). По всій Україні вирощувалися гречка, горох, боби, згодом квасоля, капуста, а в XVI ст. з Італії поширилася петрушка, пастернак, салат та ін. Садівництво розвивалося повільно, насамперед у панських маєтках та в містах. У Києві та Львові вирощували виноград і виробляли вино.

В економіці зростає питома вага різних галузей промислового виробництва, особливо гірничодобувного. Перше місце належало видобуванню солі. Головним центром соледобування було Карпатське Підгір'я. На зростання рівня соляної промисловості у Галичині значний вплив справляли німецькі підприємці, які запровадили тут низку технічних пристроїв, що значно збільшувало виробництво продукції.

У болотистих районах України традиційно видобувалася залізна руда, з якої виплавляли залізо. Металургійна сировина також завозилася з Угорщини й Німеччини. Ремісники виробляли із заліза різне господарське знаряддя та зброю. Виробництвом зброї славився Львів. Перші гармати тут були відлиті у 1394 р.

Широкого розвитку набуває деревообробна промисловість, що було пов'язано з експортом в Європу. У XV-XVII ст. Захід потребував великої кількості напівобробленого дерева, і феодали провели вирубку всіх лісів та пущ понад Бугом та іншими західними річками. Дерево в основному перероблялося на балки та дошки. Рештки дерев спалювалися. Попіл також експортувався за кордон, де його переробляли на поташ як складову частину пороху та використовували для інших потреб. Виробляли також смолу та дьоготь. Цілі села працювали як теслярі, ґонтарі, бондарі, колоди, столяри, дьогтярі.

У XIV ст. поширюється млинарство. Спочатку будувалися ручні млини, згодом – водяні. При млинах були так звані фолюші для виготовлення сукна, а також пилки для різання дерева. У XVI ст. зустрічаються перші згадки про вітряки.

Розвивається виробництво пива, а з XV ст. – горілки (тоді говорили «палене вино»). У великих містах будували воскобойні, де топили віск. Він йшов на експорт у Західну Європу, де особливо цінували той, що вироблявся у Львові.

Значного поширення набули ремісничі промисли з обробки шкіри, виробництва полотна, сукна, килимів, коців, вишивок та ін. Розвивалося і вдосконалювалося традиційне гончарне виробництво.

Зростання сільського господарства, ремісничого виробництва, розвиток міст та збільшення їх населення, поглиблення суспільного поділу праці сприяли значному пожвавленню внутрішньої торгівлі. Поширеними були торги та ярмарки, які відбувалися один-два рази на тиждень у містах, містечках та селах. Там продавалися продукти хліборобської праці і товари з міста, здебільшого ремісничі вироби. Ярмарки проводилися переважно у великих містах, двічі–тричі на рік або тривали по кілька тижнів. На них приїздили купці з різних міст та країн зі своїм крамом. Деякі ярмарки спеціалізувалися на реалізації окремих видів товарів, таких як зерна, худоби, шкіри та ін. Особливе значення мали ярмарки у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Києві, куди приїздили купці з Німеччини, балканських країн, Туреччини.

Визначні міста України мали так зване право складу: купецтво повинно було тут зупинятися на певний час, щоб місцеві торгівці могли придбати необхідні товари. Існував також «примус доріг»: купці мали право їздити лише спеціально визначеними маршрутами, часто важкими і невигідними. Міська верхівка, феодали накладали на купців великі мита. Купці намагалися уникнути цих обмежень, зверталися зі скаргами до великого князя. Закордонна торгівля, зокрема за литовських часів, зазнала значних змін: з розвитком економіки значно збільшився і урізноманітнився експорт. На перше місце вийшов вивіз зерна, худоби, деревини. Змінилися також великі торгові шляхи. Після утвердження і зміцнення Кримського ханства та захоплення турками Константинополя чорноморська торгівля занепала. Тепер шлях на Стамбул (Константинополь), що залишався великим торговим центром, проходив через Молдавію, із Туреччини завозилися шовкові тканини, сап'ян (спеціально оброблена шкіра), зброя, ювелірні вироби, вино. Розширювалася торгівля з Московським царством, звідки везли північні хутра, шкіри та ін., а завозили з України сіль, горілку, ювелірні вироби та іноземні товари, такі як сукно, шовк, прянощі та ін.

У XV-XVI ст. важливу роль у зовнішній торгівлі України відіграють західноєвропейські країни, звідки все більше експортувалися товари, особливо сукно, високі сорта полотна, галантерейні товари, металеві вироби, господарське і ремісниче знаряддя. Із Заходу постачалися харчові продукти: цукор, пиво, вино, оселедці та ін. Завозилися канцелярські товари, папір, а також книги,

гравюри. Ця торгівля мала особливе значення для піднесення в Україні рівня цивілізації. Водночас Україна була важливим посередником у торгівлі між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем. Найбільшими транзитними центрами міжнародних торгових шляхів були Львів, Київ, Кам'янець та Луцьк.

Однак міжнародна торгівля не мала вирішального значення в житті України. Основна частина українського суспільства – селянство жило натуральним господарством і на торгах купувало обмежену кількість товарів. Селянська сім'я в основному сама себе забезпечувала харчовими продуктами, одягом, різними господарськими знаряддями. За тих часів значна кількість селянських дворів мала досить високий добробут.

Підсумовуючи, слід зазначити, що західні і подніпровські райони України мали найвищий рівень економіки. В її економічному розвитку досить чітко прослідковуються і негативні моменти: масове винищення лісів та все більше закріпачення селянських мас.

Соціальний розвиток

Литовська держава (до 1470 р. – Литовсько-Руська) була феодальною. Феодали відбували військову службу великому князю і отримували за це у володіння землю, яка була власністю великого князя. Земля, яка надавалася якомусь феодалові, могла бути частково передана ним іншому, а від того – третьому, і так встановлювалася васальна ієрархія, на вершині якої стояв господар землі – великий князь.

У другій половині XV ст. ліквідовувалися удільні князівства, і великий князь Литви перетворився на монарха, не зв'язаного якимись правовими нормами. Але фактично він був змушений ділити свою владу з дорадчим органом держави Пани-Рада, що складалася з великих магнатів, які разом знатними боярами становили замкнену соціальну групу. До неї входили члени литовської династії, нащадки давніх українських династій, представники боярських родів. Вони були опорою великого князя і підлягали лише його суду.

Велика частина українських магнатів осіла на Волині, до якої майже не доходили татарсько-турецькі напади. До цієї групи належало близько двадцяти родів. Це князі Острозькі, Чорторийські, Вишневецькі, Четвертинські, Сангушки, Корецькі, Ружинські, а також майже 50 боярських сімей Хребтовичі, Семашки та ін. Значні групи магнатів та бояр мали великі маєтки на Київщині та Чернігівщині.

Основою їх політичної ваги і впливу була велика земельна власність. У військові походи вони, як і литовські магнати, ходили під власними прапорами (корогвами), і їх називали хоругвними панами. В руках литовських і українських магнатів були зосереджені всі вищі і урядові посади. Враховуючи це, а також те, що вони складали основну частину великокняжої ради (Пани-Рада), слідо зазначити, що це була керівна верхівка країни, на яку спирався великий князь і яка разом з ним фактично управляла країною.

Поряд з нею росла, набирала сили друга соціальна сила – бояри, які поступово перетворювалися на шляхту та військовослужбовий стан. У Великому Литовському князівстві їх володіння землею залежало від військової служби. Якщо боярин не виконував військових обов'язків, князь міг у нього відібрати землю. Бояри також зобов'язані були виконувати певні повинності: брати участь у будівництві замків, мостів, платити деякі податки і т. ін. Боярська соціальна група у XIV-XV ст. не булазамкнутою, до неї мали можливість входити селяни та міщани.

Доступ до шляхетського стану був обмежений. У XVI ст. кілька документів польського короля і великого литовського князя визначали, що до цієї соціальної групи належали лише «бояри стародавні». На середину XVI ст. термін «бояри» майже зникає і поширюється назва «шляхтич». Головний обов'язок шляхти – військова служба.

Перетворення бояр на шляхту спочатку відбулося у Галичині та на Холмщині, які першими потрапили під владу Польщі. Там у 1434 р. вони отримали повні шляхетські права. У Великому Литовському князівстві розширення прав боярства здійснювалося наданням різних привілеїв у 1387, 1413 та 1434 роках і повним зрівнянням з польською шляхтою заумовами Люблінської унії.

Українська шляхта формально мала ті самі права, що й польська, але постійно піддавалася дискримінації, майже не допускалася до урядових посад, потерпала від релігійних переслідувань. Тому вона часто переходилав опозицію до магнатства, укладала союзи з селянством та козацтвом.

Посилення ролі шляхти у Литовській державі, перетворення її у провідну силу суспільства закріпив і юридично оформив кодекс законів, який отримав назву Литовський статут. В його основу було покладено привілеї, жалувані грамоти, що їх надавали великі князі шляхті.

Кодекс видавався великим князем у 1529, 1566 та 1588 роках. Це був юридичний документ, яким користувалися в судах України, особливо Правобережної, до XVIII ст.

Перша редакція Статуту перш за все фіксувала ту суму прав і привілеїв, яку здобула собі шляхта: її не можна було карати без судового рішення; за нею закріплювалася земля, яку не можна відібрати без вини, привілеї в торгівлі; шляхтич мав свободу виїзду за кордон та ін. За убивство шляхтича винний платив 100 кіп грошей його родині і стільки ж «вини» великому князю. За убивство путного боярина, тивуна платили 20 кіп, в той же час за вбивство селянина – 10 кіп. Шляхтич, який вдарив шляхтича, платив 12 кіп, але коли б зробив це простий «хлоп» – йому відрубували руку. В наступних редакціях статуту права і привілеї шляхти зростали. Поряд з цим у XVI ст. формується своєрідний «кодекс честі» шляхтича. Все це перетворювало цю соціальну групу (стан) в суспільно-політичну еліту, яка протистояла решті соціальних прошарків суспільства. Віками культивувалося і стало традиційним підкреслено зневажливе ставлення шляхти до простого люду, особливо селянства, тим більше православного українського.

У XIV-XVI ст. феодальне землеволодіння – князівське та боярсько-шляхетське – продовжувало зростати за рахунок дарувань великого князя, захоплення пустошів, общинних земель. Зростали й володіння православної церкви. Великий князь та феодали вели власне господарство, їх орні та інші угіддя оброблялися челяддю та навколишніми залежними селянами.

У другій половині XIV – першій половині XVI ст. селянство становило основну масу населення українських земель. Частина селян відбувала повинності на користь великих литовських князів, друга, більша – «сиділа» на землях магнатів, шляхти і перебувала під їх юрисдикцією. Їхнє становище значною мірою залежало від правового устрою сіл. Існувало кілька груп сіл, що базували своє життя на основі права руського, волоського, німецького та польського.

У селах руського права діяли норми общинного ладу з круговою порукою у виплаті данини. Основою господарства були дворища, що складалися з 6-10 домів-хат. Господарство вела велика родина. Община наділяла її землею. Кілька дворищ створювали громаду, яка обирала собі старшого тивуна, старця чи отамана. Громада мала свої спільні ліси, пасовища, сіножаті, рибні озера, адміністрацію й суд, платила данину великому князю, утримувала церкву і священиків. Кілька громад об'єднувалися у волості під проводом старця, якого обирали мужі з усієї цієї території.

Збори волості – віче, або копа – проводили суди (копний суд). Ці села були поширені у Центральній та Південній Україні.

В селах німецького права, що було розповсюджено у Західній Україні в XIV-XV ст., селяни мали власні наділи – лани, платили чинш і мали самоуправління на чолі зі спадковим війтом (солтисом).

Общинне самоуправління сіл з середини XV ст. почало занепадати в міру зростання влади шляхти. Вона почала знищувати його, бо воно боронило права селян. Шляхтичі призначали своїх чиновників для управління селами, самі проводили суди, накладали на селян нові обов'язки. Так поширювалося шляхетське, або польське, право, яке знищило всі традиційні права селян, перетворивши їх на кріпосних.

Селяни сплачували натуральну або грошову ренту (чинш) феодалам, державні податки – «серебщину» (або «подимщину»), віддавали десятину церкві. Поряд з цим виконували державні повинності: зводили і ремонтували замки або двори великого князя, будувала мости, прокладали дороги і т. ін.

Друга половина XV – перша половина XVI ст. – період зростання потреб на хліб, і феодали розширюють власні господарства, створюють фільварки, в яких запроваджують панщину. У XV ст. панщина була ще невеликою – 14 днів на рік. З часом кількість робочих днів зростає. На початку XVI ст. вона вже триває один день на тиждень, у середині XVI ст. – два дні. Окрім того, селяни виконували ще й додаткові роботи на оранці, жнивах, косовиці, рубанні дров та ін.

Складним було земельне питання. Ще в XV ст. було немало незайнятої землі, і селяни часто її використовували. Однак у першій половині XVI ст. «незайманщини» стає все менше. Шляхта все більше обмежує селянське землеволодіння. У середині XVI ст. з цією метою проводиться земельна реформа: було перевірено кількість землі у селян і введено так звану «волоку», що дорівнювала в різних регіонах від 16 до 20 га. Більшість селянських господарств отримували у користування одну волоку. Селяни, осаджені на волоках, повинні були платити певний податок (чинш) натурою і грішми, а крім того працювати на панщині. Це було викладено у відповідному юридичному документі «Устава на волоки» (1557 р.).

Одночасно із введенням панщини селяни втратили можливість користуватися своїм судом та іншими правами. Тепер їх судив феодал. До того ж вони не мали права оскаржувати його присуд.

Таким чином, здійснюючи закріпачення, влада позбавила селян перш за все юридичного

захисту.

У середині XVI ст. під впливом польського законодавства, що забороняло право селян на власну землю, литовський правовий збірник «Устава на волоки» 1557 р. також юридично не визнав селянської земельної власності. Це було найболючішим ударом для селян.

Третім обмеженням громадсько-політичних прав селян була заборона переселятися. З кінця XIV ст. селяни поділялися на «похожих», щомали право переходу до інших феодалів, і «непохожих», які такого права не мали. Кількість «непохожих» зростала, і в 1565 р. їм заборонили взагалі переселятися без дозволу пана.

Закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Зокрема, у Карпатських районах, степових краях, де населення було мало і робочі руки цінувалися, спочатку пани мусили давати пільги селянам при поселенні на своїх землях, а потім поступово посилювали гніт. У західних густонаселених районах шляхта все жорстокіше експлуатувала закріпачене селянство.

Слід зазначити, що у різних районах рівень добробуту селян був різний. В окремих селах кожне господарство мало волоку землі близько 20 га і більше. Тут рівень добробуту був досить високим. Немало селян користувалися різними привілеями: тримати млини, корчми, і це давало їм прибутки. А інші мали всього половину або чверть волоки і їхнє становище було тяжким. Були «загородники», які мали лише хату і город, «комірники», що жили у чужих хатах.

Таким чином, протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. відбувався занепад селянства і зростання шляхти за рахунок його експлуатації та пригнічення. У відповідь селяни вели боротьбу. Значного розвитку набула її пасивна форма – втеча, мандрівки у пошуках кращої долі. Вільні простори Східної України і причорноморські степи давали можливість втекти від пана і завести власне господарство. Немало галицьких селян переселялися у Карпати і там знаходили можливість для вільного життя. Поряд з цим в окремих районах відбуваються масові збройні повстання селян.

Зокрема, масовим було повстання 1490-1492 рр. під проводом селянина Мухи, у якому брали участь українські та молдавські селяни Східної Галичини, Буковини й Молдавії. Повсталі нападали на маєтки феодалів, забирали коней, зброю, виганяли або убивали феодалів. Повстання було придушене, а Муху шляхтичі закатували у в'язниці.

Всі антифеодальні повстання мали стихійний характер. Однак ця боротьба мала прогресивне значення, бо стримувала кріпосницьке гноблення.

З кінця XIV – у першій половині XVI ст. досить швидко розвивалися ремесла, зростали міста. Основними центрами ремісництва були Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Зокрема, у Києві в XV ст. виробляли ремісничу продукцію кравці, шевці, стригалі вовни, ювеліри-золотарі, зброярі, сідлярі, ковалі, конвісари (бляхарі), теслярі, пекарі, рибалки та ін. Ремісники об'єднувалися у цехи, які очолювали старшини (цехмайстри). Членами цехів були майстри-власники, на яких працювали підмайстри та учні. На початку XVI ст. цехи виникли у Києві та інших великих містах. Крім цехового, у містах існували і позацехові ремесла. До позацехових ремісників («партачів») належали всі, хто був неспроможний вступити до цехів через брак коштів, а також прибулі з сіл заробітчани. Розширюються старі міста, виникають нові, збільшується населення.

В залежності від того, на чиїй землі стояло місто – державній (короля або великого князя) чи приватно-власницькій, міста були велико-князівські (королівські) або приватно-власницькі. Відповідно сплачували і податки. Міське населення намагалося уникнути цієї залежності, добитися самоврядування і цим створити кращі умови для розвитку торгівлі та ремісництва. У цьому була зацікавлена й держава, прагнучи збільшити прибутки від міст. З цією метою уряди надавали містам так зване німецьке, або магдебурзьке, право (за назвою німецького міста Магдебург). Іще галицько-волинські князі у XIV ст. почали надавати такі права окремим містам цієї землі: у XIV ст. – Львову, у XV – Луцьку та Києву. Суть магдебурзького права полягала у звільненні населення міст від юрисдикції урядової адміністрації чи влади сусіднього феодала і надання місту самоуправління. Міщани формували свою громаду з власним судом і управою. Управління містом переходило до виборного магістрату. За це населення міст вносило у державну скарбницю значну суму грошей, звільнялося від більшості натуральних повинностей і обкладалося грошовими податками від торгівлі і промислів. Члени магістрату обиралися з-поміж заможних купців і цехових старшин.

В українських містах магдебурзьке право сприяло посиленню позицій іноземців – німців, поляків та ін. Цьому сприяв уряд, заохочуючи їх переселення. До того ж до статутів магдебурзького права в багатьох містах було внесено положення про те, що керівні посади у місті мають посідати лише приналежні до римської церкви. Тому від участі у міських магістратах українці, як прихильники

православної церкви, були усунені. Як виняток, лише у Кам'янець-Подільську були створені три національні громади – українська, польська та вірменська з відповідним представництвом у керівництві. У Львові українці були обмежені навіть в розташуванні своїх жител: вони могли жити лише у кварталі Руської вулиці, не мали права на торгівлю та вступ до цехів.

З розвитком торгівлі і ремісництва посилюється розшарування міського населення. Виділяється багате купецтво, лихварі та цехові майстри (патриціат). Ця замкнута соціальна група не допускала будь-кого у свої ряди і цупко тримала владу у своїх руках. Друга група складалася із заможного міщанства, купців і торговців, які володіли невеликими багатствами, а також цехових майстрів. Цей «середній» соціальний прошарок (бюргерство) був незадоволений всевладдям патриціату, однак завжди займав помірковану позицію.

Третя група – це експлуатована біднота: наймити, підмайстри, позацехові ремісники, обезземельні селяни, що втікали до міст. Їх піддавали жорстокій експлуатації, національно-релігійній дискредитації та переслідуванням.

Однак і магдебурзьке право не завжди рятувало міста від тиску і обмежень з боку шляхти. Зокрема, сейм у 1496 р. заборонив міщанам купувати землю і таким чином виключив міста із сільськогосподарського виробництва. Поряд з цим шляхта вела широку торгівлю зерном та іншими сільськогосподарськими товарами, не виплачуючи мита, і торговці розорялись внаслідок конкурентної боротьби. Шляхта добивалася через сейм, де міста не були представлені, надзвичайно великих податків на міських жителів, що ускладнювало становище міщан.

Всі ці соціальні суперечності призводили до соціально-політичного напруження, яке іноді переростало у повстання. Так, у 1536 р. черкаські міщани вигнали з міста старосту, який грабував населення. Їх підтримали міщани Канева, і уряд змушений був призначити іншого старосту. У 1541 р. відбулися виступи міщан у Брацлаві та деяких інших містах. У соціальній структурі українського суспільства в складі Литовської держави певне місце посідало православне духовенство. До цієї групи належали священики всіх рангів зі своїми сім'ями, люди, які обслуговували церкву, ченці (біле і чорне духовенство). Вони підлягали суду єпископа. Все духовенство було досить численним, бо в усіх селах були церкви, а в багатьох із них по дві і більше. Церкви засновували шляхта, міщанство та селяни. Священик отримував від громадян значний масив землі на оплату своєї праці, крім того, різну натуральну данину від віруючих.

ТЕМА 4
Під владою Польщі. Зростання козацтва
(друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.)

Загарбання українських земель Польщею

Після Люблінської унії українські землі Польського королівства («Корони») входили до семи воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Чернігівське. На території України (за винятком Галичини) мали чинність литовські статути 1566 та 1588 років. Більшість українських міст керувалася положеннями магдебурзького права. Таким чином, Польща без «єдиного пострілу» приєднала Україну, встановила в ній свій адміністративний лад, перетворила у свою провінцію і розгорнула колонізацію.

Після унії на Україну посунув величезний потік польських феодалів, провідну роль в якому відігравало магнатство. Вони займали пустуючі землі, витісняли місцевих землевласників. Жолкевські, Замойські, Калиновські, Конецьпольські, Потоцькі, Синявські, Язловецькі та багато інших родів захопили величезні простори – сотні сіл, десятки містечок і замків. Вони були необмеженими володарями своїх областей, бо тримали в руках і найвищі посади в адміністрації воєводств та повітів. Дрібні землевласники були беззахисні перед їхньою сваволею і або підкорялися і віддавали свої землі, або, рятуючи життя, втікали. Скарги чи спроби судових процесів не давали позитивних результатів, бо вся судова система була в руках польських феодалів. Три чверті усіх селянських господарств на Волині в 1629 р. зосереджувалися в руках 37 волинських магнатів. Їхні права на придбані, а часто й загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

На Лівобережжі своїми розмірами виділялися маєтності Вишневецьких з центром в Лубнах. Черкаський староста князь О. Вишневецький наприкінці XVI ст. захопив більшу частину Лівобережжя і випросив у короля підтвердження на землі від кордонів з Московським князівством до Дніпра. Він збудував тут міста Лубни, Ромни, Пирятин, Прилуки, осадив сотні сіл. А наприкінці 30-х років XVII ст. Вишневецькі були власниками майже сорока тисяч селянських дворів.

Таким чином, багато польських, а за ними й українських магнатів дістали великі земельні наділи, які зразу ж треба було заселити, упорядкувати, щоб отримувати прибутки. Магнати по-варварськи експлуатували природні багатства України, вирубуючи ліси понад річками Південної України для землеробства та видобування з деревини поташу. Винищувалися ліси і в інших регіонах України.

Разом з магнатами в Україну посунула дрібна шляхта, сподіваючись і собі маєтків та багатств. Найчастіше вони ставали управителями, економами панських маєтків, командували загонами дворової охорони і разом зі своїми покровителями визискували місцеве населення. Орендаторами, економами, посередниками в торгівлі були й євреї, яких магнати привозили з собою. Їх кількість швидко зростала.

Селянство на захоплених землях перебувало під необмеженою владою феодалів. Не лише селянське майно, а й сам селянин належав феодалові. Це забезпечувало необхідні робочі руки для поміщицького господарства.

Протягом другої половини XVI ст. польський і литовський уряди видали ряд законів із забороною селянам переходити з місця на місце без дозволу феодала-власника. У 1573 р. вводиться необмежена панщина у маєтках «з волі пана». Це означало, що селянин мав виконувати всі роботи, як того вимагав феодал, і там, де він накаже. «Литовський статут» 1588 р. остаточно закріпачив селян. Непокірних пан мав право закувати в кайдани, кинути до в'язниці, посадити на палю. Безправними були і селяни, що сиділи на «королівщинах» – державно-феодальних землях. Тут селянин не міг без дозволу королівської адміністрації покинути свій наділ чи самочинно освоювати нові землі.

Слід відзначити, що панщина (відробіткова рента) в різних районах України мала певні особливості. Найбільшого розвитку вона набрала в Галичині і на Волині, де поміщицькі маєтки набули фільваркового характеру, найтісніше були пов'язані із зовнішнім ринком. Ці землі були і найгустіше заселеними. Тут фільваркова система стимулювала значне посилення експлуатації селянства. На Волині в 20-х роках XVII ст. панщина досягла чотирьох-п'яти днів на тиждень, а в 40-х роках – 6 днів. В той же час на півночі Київського воєводства – двох-трьох днів. З меншою інтенсивністю вона вводилася на Брацлавщині, де, як і на Київщині, фільваркове господарство лише запроваджувалося. У Галичині і на Волині найінтенсивніше відбувалося й обезземелення селянства. Тут феодали за підтримки уряду збільшували фільваркові землі і урізали наділи. Внаслідок цього кількість малоземельних і безземельних селян досягла 35-40%, з половинним наділом (половина волоки чи лану) – близько 40%. Повний наділ (волока від 16 до 21 га) мали лише 20% селянських дворів (димів). У другій половині XVI ст. у Галичині і на Волині існувала в основному відробіткова рента, а поряд з нею – продуктова та грошова.

Становище селянства погіршувалося внаслідок передачі феодалами своїх маєтків в оренду. Орендарі – купці, шляхтичі, лихварі-євреї примушували кріпаків працювати у фільварку до п'яти-шести

днів на тиждень. Селян та міщан жорстоко визискував і уряд, стягуючи великі податки, особливо під час війн.

Дещо інакше розвивалося селянське господарство у новостворених магнатами господарствах Наддніпрянщини, Поділля та Лівобережжя. Заселяючи ці землі селянами із внутрішніх провінцій, феодали давали їм різні пільги, зокрема свободу від усіх повинностей на 20-40 років. Шлях у ці регіони відкрили «уходники» ще в XV – першій половині XVI ст. По їхніх слідах йшли магнати, які, збудувавши тут маєтки, потребували великої кількості робочих рук. Родючі землі з більш вільними умовами життя викликали масовий рух селянства на схід, головним чином з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини та Полісся, де кріпацтво, утиски феодалів і урядових чиновників ставали все нестерпнішими. Селяни з охотою заселяли ці малоосвоєні землі, хоча на нових місцях їм загрожували набіги татар. Пільги розповсюджувалися на тих селян, хто вже тут жив. Ці поселення, звільнені від повинностей на багато років, дістали в народі назву «слободи». В результаті протягом кількох десятків років після Люблінської унії відбувався колосальний процес господарського освоєння українськими селянами та козаками просторів середньої та південної Київщини і майже всієї території сучасної Полтавщини та інших регіонів степової України. Користуючись пільгами, переселенці енергійно взяли розробляти чорноземні ґрунти, вводячи їх у господарський обіг. Уряд підтримував цей процес, маючи надію на те, що нове населення успішніше організовуватиме оборону від набігів татар. Однак з часом свобода і пільги стали обмежуватися, і в цьому негативну роль відіграла дрібна шляхта та євреї, яких з'являлося тут все більше. Разом з магнатами і урядовою владою вони починають вводити кріпосництво, хоч і в невеликих розмірах. У відповідь населення, озброєне, призвичаєне до безперервних військових сутичок з татарами, переходило далі в степи, поповнюючи козацькі лави, піднімало повстання.

Соціально-економічний розвиток

Внаслідок освоєння нових степових просторів та розвитку фільваркового господарства в другій половина XVI – першій половині XVII ст. значно зросла площа оброблюваних земель і продуктивність сільського господарства. Найрозвинутішим було сільськогосподарське виробництво на Волині, Галичині, Західному Поділлі. Тут переважало трипілля, поля удобрювалися, використовувався плуг із залізним лемешем. Основною зерновою культурою було жито, але поширювалися також пшениця та ячмінь, хоча врожайність їх довгий час залишалася невисокою. Головними технічними культурами, як і раніше, були льон, конопля та хміль. Зростало тваринництво. Розводили велику рогату худобу, свиней, овець, у степових районах поширювалося табунне конярство. В ті часи значну роль продовжувало відігравати мисливство, рибальство, особливо на південному сході. Розвивалося городництво, садівництво, бджільництво.

Слід зазначити, що фільваркове господарство у своїй більшості не обмежувалося вирощуванням зернових культур на експорт; їх власники часто мали ґуральні, броварні, медоварні, а іноді й рудні, поташні буди, селітроварні, жупи (солеварні). Кріпосні селяни, що працювали на цих промислах, були найбільш експлуатованою частиною сільського населення.

В Україні зростає ремісниче виробництво як у містах, так і в селах. Найбільшого розвитку воно досягло в Галичині і на Волині, хоча фільваркові промисли та право феодалів торгувати без мита завдавали йому певної шкоди, звужуючи ринки збуту. Найбільшими ремісничими центрами були Львів, Луцьк, Острог, Кам'янець-Подільський. Зростала кількість ремісників, як тих, що об'єднувалися в цехи, так і позацехових – «партачів».

У виробництві переважала ручна реміснича праця, хоч поступово збільшувалося і використання машин та механічних пристроїв.

Створювалися перші підприємства, де поряд з кріпаками працювали вільнонаймані робітники з числа розорених ремісників і селян. Поступово з ремісничого виробництва виростали перші мануфактури. Це ливарні, що відливали гармати та церковні дзвони у Львові, Острі, Черкасах, Білій Церкві; гути, особливо ті, що виготовляли художнє скло; жупи та ін. На деякі промисли існувала монополія держави чи шляхти – винокурний, млинарний.

Об'єднання українських земель у складі Польщі сприяло поширенню їх економічних зв'язків, посиленню формування зовнішнього і внутрішнього ринків, активізації товарного обігу. Розширювалися старі, з'являлися нові торги, торжки, ярмарки, що відігравали велику роль у розвитку внутрішньої торгівлі. Деякі ярмарки (у Києві, Львові, Кам'янці, Луцьку) мали загальноукраїнське значення. Сюди приїздили також купці із сусідніх країн.

Все інтенсивніше розвивалася зовнішня торгівля. Польський порт Гданськ на Балтиці стає головним центром торгівлі хлібом у Європі. За 65 років з 1583 по 1648 р., експорт зернових через цей порт зріс у 2,5 раза. Значна частина його йшла з України. Багато вивозилося і суходолом – через Краків та Люблін. Продовжувався експорт волів та іншої худоби. Значну роль у зовнішній торгівлі, як і раніше, відігравав

продаж обробленої деревини – дубових плах для будівництва кораблів, щоглового дерева, а також дьогтю та поташу. Досить вагомими складовими експорту були мед і віск. За кордон, як і раніше, вивозили багато прикарпатської солі.

Таким чином, більша частина промислового виробництва була пов'язана з господарствами феодалів, працювала на ринок, приносячи значні прибутки, які потрапляли до рук феодалів, витрачалися на дорогі прикраси, предметів розкоші, вино, цукор, шовкові тканини і майже не вкладалися в промисловість.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. в Україні зростає кількість міст і містечок та населення в них, особливо у Південній та Південно-Східній Україні, куди переселялися великі групи селян і міщан із Заходу та Півночі. У 40-х роках XVII ст. в Україні існувало близько 1000 міст і дрібних містечок. Серед містечок переважали дрібні, що часто нараховували не більше 100 дворів. Найбільшими містами були Львів з 18 тис. жителів та Київ – 13-14 тис. Великими міськими центрами були Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів, Ніжин, Полтава та Перемишль.

Кілька міст мали магдебурзьке право, невелика частина була державними, решта належали феодалам, які, як і державні урядовці, вводили численні регламентації, мита, високі податки на право виробництва і продажу товарів.

Міська біднота (плебс) – підмайстри, учні, наймити, «партачі» постійно пригнічувалися, обмежувалися міською верхівкою – патриціатом та середнім міським станом – бюргерством. Між плебсом і патриціатом та бюргерством велася гостра соціальна боротьба. Поряд з цим мали місце і національно-релігійні конфлікти, особливо в Західній Україні, де міська верхівка була спольщена. Польські патриції не дозволяли українцям будувати церкви, переслідували православних священиків, примушували православних платити податки на утримання католицького духовенства.

Міщанство українських міст мало етнічно строкатий характер: польська шляхта та урядники, німецькі ремісники, єврейські та вірменські купці і переважна частина корінного населення, що, як і раніше, толерантно ставилися до міщан з інших народностей. Релігійно-національні суперечності існували лише з польськими групами, що презирливо ставилися до українців, релігію яких називали схизмою, а їх самих «бидлом».

Церковна боротьба. Братства та Брестська унія

У другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. православна релігія і українська національна культура стають надзвичайно важливим об'єктом наступу польських урядових кіл, магнатства і шляхти та католицької церкви. Проти цих ідеологічних основ української народності ведеться боротьба, скоординована з державним та економічним наступом, який ставив українську народність на межу виживання. Малося на меті колонізувати українську еліту, позбавити народ власної мови, денаціоналізувати його, знищити українську православну релігію і культуру, окатоличити Україну і в кінцевому результаті перетворити її в одну з покірних провінцій Речі Посполитої.

Криза православної церкви у XV, другій половині XVI, та на початку XVII ст. продовжувалася. Вона була значною мірою результатом бездержавності українського народу і відсутності її захисту з боку держави. Проявами кризи у православній церкві, як і раніше, були призначення великим князем або магнатами – «на подання» – єпископів. Великий вплив мав так званий «патронат» (тих світських діячів, які опікали релігійні заклади).

Урядові чиновники-воєводи, намісники, старости присвоювали «патронат» над церквами й монастирями в межах своїх територій і таким чином збагачувались, використовуючи призначення на духовні посади, визначення церковних, монастирських земель та маєтків. Було немало випадків, коли «патронами» ставали ті, хто перейшов у католицизм або якусь із протестантських сект. Ці «патрони» переслідували й утискували православних священиків та мирян.

Становище нижчого духовенства, особливо сільських священиків, ставало все нестерпним. Тому авторитет сану священика падав. Як наслідок, на ці посади часто попадали невігласи та гіркі п'яниці.

Перебуваючи в стані занепаду і дезорганізації, православна церква не могла підтримувати духовні традиції, освіту й письменство, виконувати роль духовної основи українського народу. В той же час вона була національним прапором українського народу в боротьбі проти польськокатолицької експансії.

У другій половині XVI ст. протестантські течії, незважаючи на репресії в Польщі, активізувалися, що сприяє пожвавленню у Речі Посполитій культурних процесів. Безперервні дискусії церковних діячів викликають до життя досить значну художню літературу, певною мірою полемічну. Це відповідно впливає і на Україну, сприяючи пожвавленню її церковного та культурного життя.

Серед реформаційних течій в Україні кінця XVI – початку XVII ст. найбільше поширюється соцініанство – одне із вчень антитринітаризму (заперечення догмату про святу трійцю). Ідеологом його був швейцарець **Фауст Социн** (1539-1604 рр.), який через гоніння втік із Швейцарії і в 1579 р. приїхав до Польщі. В основу свого вчення він поклав раціоналізм, побудову християнської віри на базі розуму.

Заперечувалося все містичне. Христос вважався не богом, а людиною. Соцініанці виступали проти таких таїнств, як причащання, хрещення дітей та ін., відстоювали свободу совісті, піклувалися про поширення освіти.

З 60-70-х років XVI ст. у Польщі посилюють боротьбу проти реформації орден єзуїтів та інші реакційні сили. Однак єзуїти ведуть наступ не лише проти протестантизму, а й православної релігії – «схизми». Вони застосовують досить своєрідну і водночас ефективну тактику: створюють густу мережу шкіл із залученням великої кількості кваліфікованих педагогів. Основна увага приділялася гуманітарним та словесним наукам – граматиці, риториці, поетиці. Педагоги докладали багато зусиль, щоб зробити учнів своїми союзниками. До цих чи не найкращих у Європі шкіл, при обмеженій кількості українських навчальних закладів, віддавали своїх дітей як польські, так і українські магнати й шляхтичі, а учні ставали завзятими католиками. Єзуїти звертають особливу увагу на заможних, а також талановитих людей із нижчих верств населення, намагаючись залучити їх до шкіл та церкви. Вони також володіли майстерністю проповіді та диспутів, привертали на свій бік багатьох слухачів, ведучи пропаганду в маєтках магнатів, шляхти та у містах. Православну церкву вони критикували за неуцтво священиків, втручання світських у церковні справи. Висувається ідея церковної унії – приєднання православної релігії до католицької.

Шукаючи вихід із церковної кризи, українське громадянство відчуває потребу реорганізувати церкву, оздоровити й обновити її, піднести рівень освіти її служителів.

У відповідь на посилення польсько-католицького наступу в Україні XVI ст. зростає православна магнатсько-шляхетська опозиція, на чолі якої фактично стояв **князь Василь-Костянтин Острозький**. Опозиція дотримувалася поміркованих поглядів і не виступала проти влади польської «корони». Вона прагнула лише розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Магнати протегували православній церкві та культурно-освітній справі. Зокрема, Григорій Хоткевич першим заснував друкарню на півночі України, у Заблудові, в якій Іван Федоров почав друкувати книги. Костянтин Острозький заклав Академію – один із найкращих вищих навчальних закладів у Європі. Його син Василь-Костянтин Острозький продовжував справу батька, став відомим меценатом української культури.

Однак це були покоління, сформовані у Литовській державі. В кінці XVI – на початку XVII ст. нові покоління магнатів потяглися до Польської держави, колонізувалися і окатоличилися, і вже син Василя-Костянтина Острозького відрікся від своєї церкви, а онука на місці православної Острозької академії створила єзуїтську колегію. Шляхом ренегатства пішли майже всі магнатські і значна частина шляхетських родів. Дещо послідовніше відстоювала свою православну релігію, культуру та соціальні права дрібна українська служила шляхта, що мешкала в Чернігівській, Київській, Брацлавській землях, на окраїнах Галичини і Волині. Вона використовувала методи легальної боротьби в сеймі та місцевих сеймиках. І хоча в окремих випадках це мало деякий успіх, в цілому польська система підкорила і її. Українська еліта на межі XVI-XVII ст. зрадила свій народ. У важкі, трагічні для нього часи вона не очолила боротьби, чим нанесла йому велику шкоду, бо в тих умовах феодальних протиріч, до того ж ускладнених жорстокою польсько-католицькою навалою із заходу та турецько-татарською зі сходу й півдня, лише привілейовані, економічно сильні соціальні верхи разом з народними масами могли вести розбудову і захист національного та культурно-церковного життя народу, відновлювати його державність.

У ці складні часи керівництво й ініціатива в національно-визвольному русі остаточно переходять до козацтва, до якого частково приєдналася шляхта. Пізніше ця роль повністю перейшла до козацтва.

У другій половині XVI ст. – на початку XVII ст. в боротьбу за оздоровлення і зміцнення православної церкви та культури втягується й українське міщанство, яке завдяки економічному зростанню міст та магдебурзькому праву зміцніло і було достатньо незалежним від адміністрації. Навіть у містах, що підкорялися магнатам, населення обирало своє керівництво і було досить самостійним. У західних землях України міста були віддані у повне розпорядження католиків-поляків, а частково – німців. Однак за мурами міста жило численне приміське українське населення, тісно пов'язане з селянством, і воно сміливо вело боротьбу з польською міською верхівкою.

Формою організації у цій боротьбі українського міщанства стають братства. Вони існували уже в XV ст., однак тоді вони займалися переважно церковними справами та опікувалися членами-братчиками.

У другій половині XVI ст., з посиленням у містах польсько-католицького наступу, братства розгортають боротьбу за національні права корінного населення міст. Особливих розмірів цей рух набув у Львові, найбільшому місті тогочасної України.

Власне, львівське братство боролося з польським патриціатом за розширення своїх прав уже з

початку XVI ст. і досягло деяких поступок з боку католицьких верхів міста. У 1539 р. братство домоглося відновлення галицького православного єпископства. У 80-х роках XVI ст. Львівське братство модернізувало свою організацію: обмежило деякі застарілі традиції (братські «пири» у свята та ін.) і зосередило увагу на питаннях захисту і розвитку віри, церковних справ, освіти, виробило відповідний статут. Тепер запроваджувалися санкції до братчиків за порушення дисципліни і статуту братства, підносився рівень їх організованості. У 1586 р. антиохійський патріарх Іоаким, який прибув до Львова, затвердив його статут і встановив за ним право зверхності над іншими братствами. У 1587 р. константинопольський патріарх Єремія визнав за Львівським братством право ставропігії, тобто непідлеглості місцевому єпископу, і доручив йому контроль над іншими братствами. Львівське братство виступило тоді з ініціативою заснування братств у всіх містах, і ці організації швидко поширилися по всій Україні. Віленське братство надрукувало зразок статуту, і братські організації всюди набрали однакового характеру.

Згідно зі статутом до братств приймали і шляхту та селян (посполитих). Члени товариств платили внески, щомісяця обирали старшин, судилися своїм судом і не повинні були звертатися до світського державного суду. Братства, як і раніше, надавали значну матеріальну допомогу своїм членам. Вони мали право не підкорятися єпископу, якщо вбачали в його діях «неправедність», аморальність, тобто здійснювали контроль за діяльністю виборних церковників.

У кінці XVI ст. подібні братства виникли у Рогатині, Красноставі, Городку, Галичі, Перемишлі, Дрогобичі та інших містах. Незважаючи на опір церковної ієрархії, братства запроваджували принцип виборності служителів церкви із світських людей, членів братств. Однак визнати це позитивним явищем неможливо, тому що часто на посаду священиків таким чином попадали некомпетентні люди. Цілком зрозуміло, що діяльність священика може базуватися лише на широкій теологічній ерудиції.

У 1615 р. виникло Київське братство (при Богоявленській церкві). Важливу роль в його організації відіграли представники міщанства, шляхти, духовенства – І. Борецький, З. Копистинський, І. Курцевич, Е. Гулевич, яка заповіла братству свій двір на Подолі та значні кошти. У 1620 р. до братства записався гетьман П. Сагайдачний «зі всім військом Запорозьким». У 1616 р. братство заснувало школу.

У 1617 р. з'явилося Луцьке чеснохрестенське братство, такі ж організації виникають у Вінниці, Лубнах, Немирові та інших містах.

Завдяки енергійній діяльності і підтримці патріархів у кінці XVI ст. – на початку XVII ст. братства посіли провідне місце у релігійно-культурному та досить значне – в суспільно-політичному житті українського народу. Вони виступали з ініціативами церковних реформ, усували церковників, які себе дискредитували, знаходили кваліфікованих учителів для своїх шкіл, керівників друкарень, сприяли піднесенню діяльності церков та монастирів, створювали нові школи і бібліотеки, поширювали релігійну літературу, зберігали культурні цінності та сприяли творенню нових, ініціювали і підносили суспільно-політичну активність населення міст. Найбільшою заслугою братств було створення шкіл, в тому числі таких, в яких ґрунтовно вивчали грецьку мову. На противагу єзуїтським школам значна кількість братських шкіл виховувала велику масу студентів (студеїв), які разом з учителями, в основному молодими, складали нове освічене покоління, вихованe в атмосфері боротьби з наступом католицтва. Воно відзначалося сміливістю і активністю.

Традиційно в ті часи випускники шкіл мандрували по містах і селах, розносили знання, гасла боротьби проти католицько-польського наступу, розворушували, будили громадянство. Це була своєрідна ідеологічна підготовка українського народу до боротьби проти наступу польського шляхетства, майбутніх козацьких і селянських повстань. Своєю діяльністю братства сприяли релігійному відродженню.

Поряд з цим у їхній діяльності були й деякі недоліки. Керівництво світських діячів релігійними справами часто виливалося у некомпетентне втручання в життя церкви, порушувало церковний порядок. Братства почали усувати священиків без достатніх обґрунтувань, самі вирішували складні церковні питання, що вимагали серйозних знань і навіть тлумачили святе письмо, не маючи достатньої теологічної підготовки. Точилися безнастанні суперечки братств з єпископами, що паралізувало в деяких регіонах і містах церковне життя. Це стало однією з причин, що зародила у частини духовних ієрархів ідею церковної унії – об'єднання суворо дисциплінованої католицької та православної релігій.

Однак найголовнішою причиною прагнення православних ієрархів до унії було егоїстичне бажання верхівки православної церкви зрівнятися з католицькими «князями церкви», засідати поруч з ними в сеймі, залежати лише від Папи Римського. Їх дратувало і керівництво східних патріархів, які підтримували братства, надто втручалися у внутрішнє життя православних єпископів, висилали суперечливі вказівки та вимагали значної матеріальної підтримки.

Польський король і Папа Римський були зацікавлені у проведенні унії, тому що таким чином вони

духовно підкоряли український народ, значно збільшували свої володіння і доходи. Однак для українського селянства, міщанства, частини середньої і дрібної шляхти збереження релігії батьків було символом збереження своєї незалежності. Католицька ж церква була для них знаряддям іноземного поневолення.

Розгром зусиллями влади і єзуїтів церковної реформації зміцнив католицьку церкву на початку 90-х років XVI ст., і це сприяло проведенню унії. І в здійсненні цієї ідеї активну роль відігравали єзуїти, вони ж були і в авангарді цього руху.

Слід зазначити, що розкол християнства, який стався в 1054 р., викликав невдоволення у частини віруючих. У зв'язку з цим ідея церковної унії неодноразово висловлювалася в XIV-XV ст. Для багатьох здавалося справедливим відновити єдність церкви Ісуса Христа. Однак польський король і Папа Римський вели не до об'єднання, а до приєднання і підкорення православ'я. Унію підтримувала значна частина єпископів України – львівський, луцький, володимирський, холмський і туровський, а також митрополит Київський Михайло Рогоза.

У 1591 р. єпископи виробили умови об'єднання церков і висловили готовність до цього.

У жовтні 1596 р. польський король Сигізмунд III і Михайло Рогоза за дорученням папи Климента VIII скликали у Бресті (Бересті) церковний собор для офіційного проголошення унії.

Однак собор розколовся на два окремих собори – уніатський і православний. 18 жовтня 1596 р. єпископи-відступники підписали акт про унію, не погодивши цього зі східними патріархами, яким вони підпорядковувалися, і не отримавши від них повноважень на це. Цим актом в Україні і Білорусії замість православної церкви утворилася уніатська (греко-католицька), підпорядкована Папі Римському. Визнавалися основні догмати католицизму, але обряди залишалися православними.

Уніатське духівництво нарівні з католицьким звільнялося від податків, українська шляхта отримала право обіймати посади в адміністративному апараті, а уніати-міщани зрівнювалися у правах з католицьким міщанством. Уніатським єпископам були обіцяні місця в сенаті.

Православний собор відкинув унію і оголосив ієрархів-відступників позбавленими влади, наклавши на них прокляття. Польський король Сигізмунд, незважаючи на протести православного собору, визнав уніатську церкву обов'язковою і поставив православну церкву поза законом. Він насаджував унію шляхом насильства. Фактично відбувався процес розгрому православ'я, віри мільйонів українців, однієї із найбільш блискучих і глибоких релігій світу.

Незважаючи на погрози уряду, православні виступили на захист своєї віри. Ареною боротьби став сейм. Однак дебати з цього питання на кількох сеймах не дали результатів. Лише несприятлива зовнішньополітична ситуація для Речі Посполитої на початку XVII ст. змусила її уряд піти на поступки православним, і постановами сейму в 1607 р. їх переслідування були припинені. За «грецькою» вірою залишалися її давні права, а духовенству, що не приймало унії, проголошувалася амністія.

Однак католицька реакція продовжувала переслідування, викликавши бурхливі повстання в Луцьку у 1620 р., в місті Острогу 1638 р. та ін. Важливу роль у боротьбі проти унії відігравали братства, які широко розгорнули культурно-освітню діяльність, відкривали друкарні, школи, друкували книги, матеріально підтримували церкви і монастирі.

Велике значення у поглибленні національної самосвідомості та стійкості мала полемічна література.

У кінці XVI – на початку XVII ст. у релігійну боротьбу вступає нова суспільна сила – **козацтво**, що поступово стає опорою православної церкви і широких мас українського народу. Спочатку козаки, як і українська шляхта, пишуть протести проти намагання уніатів захопити майно православної церкви. Але це мало допомагало, і вони переходять до оборони своєї церкви силою зброї. Зокрема, коли емісари уніатського митрополита захоплюють у Києві багаті київські монастирі, козаки захищають їх зі зброєю в руках. Це зупинило уніатсько-католицьку експансію у Києві, в той час як у Львові уніати насаджають свою владу. Тому в 20-х роках XVII ст. центр українського релігійно-культурного життя переміщується знову до Києва, сюди переїжджають деякі видатні культурні діячі з Галичини і займають важливі церковні посади.

У кінці XVI ст. – на початку XVII ст., коли майже всі православні єпископи і митрополит Рогоза перейшли в уніатство, православна церква залишилася без керівництва (єпархії), що загрожувало повною її дезорганізацією. Тоді гетьман П. Сагайдачний, скориставшись приїздом східного патріарха Теофана, таємно організовує висвячення нового митрополита – **Іова Борецького** і п'яти єпископів, чим зміцнив становище православної церкви, по суті, врятувавши її від розвалу. Митрополит Іов Борецький виїздить до козаків, виступає перед ними з проповіддю і приймає від них клятву захищати свою віру «аж до горла».

Напередодні і на початку війни Туреччини проти Польщі у 1621 р. козацтво дає згоду захищати Польщу, але вимагає від польського уряду поліпшити становище православних. У Варшаву прибуває

козацька делегація, до складу якої входив П. Сагайдачний. Король дав згоду затвердити нове керівництво православної церкви, обіцяв «заспокоїти» релігійні справи. Однак він не виконав своїх обіцянок, хоча козацтво на чолі з гетьманом Сагайдачним ціною великих жертв врятувало Польщу від турецького розгрому.

У 20-х роках XVII ст. між козацтвом і польським урядом велися переговори про поліпшення становища православної церкви, однак вагомих результатів вони не мали. Українське населення залишалося розділеним на православних і уніатів, що ворогували між собою. Від цього користь отримували лише поляки. Слід відзначити, що українська уніатська церква після Берестейської (Брестської) унії опинилася у трагічному становищі: православні ненавиділи уніатів за зраду, а католицька (польська) церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо головним для них було питання національного походження. Однак з часом все змінилося. Уніатська церква перетворилася в борця проти полонізації, за національні права і свободи українського народу.

У 1633 р. королем Польщі став Владислав IV, який з метою використання козаків у війнах в інтересах Польщі був схильний до компромісів, примирення з православною релігією. Митрополитом православної церкви обирається Петро Могила, син молдавського господаря, людина з європейською освітою, який у 1633 р. займав посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. Він був відданий православній церкві і використовував навіть свої особисті матеріальні засоби на її користь. Новий митрополит зосередив у руках митрополії великі земельні багатства і на цій базі розгорнув широку релігійно-просвітницьку діяльність, здійснивши ряд реформ. Перш за все він зосередив свої зусилля на зміцненні дисципліни серед духовенства, ввів духовний судконсисторію, яка розглядала незаконні вчинки священиків.

Були оновлені київські святині, зокрема реставровано храм св. Софії, Михайлівський монастир, церкви Трьохсвятительську, Спаса та ін.

Особливе значення мала його організаторська діяльність в освітній галузі. Братська школа була перетворена на колегію по типу європейської школи з викладанням латинською і грецькою мовами. Вона дістала пізніше назву академії. Її філії були створені у Вінниці, на Поділлі і Кременці на Волині. Це забезпечувало священикам, яких в основному готували колегії, ґрунтовну освіту. Було видано кілька підручників, богословських творів, серед яких і Катехізис, який використовується і понині у всіх православних церквах світу.

Петро Могила упорядкував теологічно-догматичні та обрядові справи, написав і надрукував низку праць, у яких дав теоретичні відповіді на критику православ'я католицькими теоретиками. У 1646 р. він видав виправлений требник, у якому описав православні обряди і дав рекомендації з їх проведення. Тим самим були усунені неясності, вагання, а в церковну організацію введено єдиний порядок і систему. У зв'язку з тим, що православна церква охоплювала своїм впливом всю Україну, уніфікація релігійного життя зміцнювала національну єдність українського народу. Петро Могила ліквідував анархію, спричинену в церковному житті втручанням братств та суперечками зі священиками. Він не вів відкритої боротьби з братствами, але нейтралізував їх тим, що виховав освічене духовенство, яке взяло керівництво церквою у свої руки. Однак частина істориків (І. Кріп'якевич та ін.) вважають, що його реформи проходили без урахування українських культурних традицій, лише на західних зразках. Церква була відірвана від українського народу, від його суспільно-політичного життя.

Зміцнення козацтва. Запорозька Січ

Протягом другої половини XVI ст. внаслідок посилення тяжкого феодального і національно-релігійного гніту на західних і північних землях України значно зростає кількість втікачів – селян та міщан у Подніпров'я та Побужжя. Сюди стікається бідний, знедолений люд, так звані «гультяї», а також частина дрібної шляхти, яка зазнавала утисків великих магнатів і шляхтичів. Всі вони вливалися до лав козацтва, збільшуючи і зміцнюючи їх. Козацтво швидко зростало і територіально. Багато козаків жило в селах, хуторах, містечках Чернігівщини, Київщини та інших землях – на «волості» – і називалися «волосними», городовими. А тих, хто втікав далі на південь, у степи, задніпровські пороги, називали «низовими», «запорозькими».

Вже в середині XVI ст. відбувається об'єднання козаків під керівництвом найбільш енергійних і талановитих із них у військову організацію. Певну роль у цьому процесі відіграли магнати, шляхтичі та старости і воєводи прикордонних міст. Важливе місце в процесі формування військово-політичної козацької організації належить князю **Дмитру Вишневецькому** – 50-60-ті роки XVI ст. (у народі мав ім'я **козак Байда**). Він був яскравою історичною фігурою, видатним дипломатом і полководцем, діяльність якого залишила помітний слід в історії боротьби з турками і татарами. Хоча він був магнатом і великим землевласником, але допомагав козакам у спільній боротьбі проти турецько-татарської небезпеки.

Як пишуть сучасні дослідники (див.: В. Голобуцький. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 124), козацтво і до Вишневецького, ще в 30-40-х роках XVI ст., формувало свою військову організацію. Вишневецький продовжив і прискорив цей процес. Він збудував на Дніпрі, за порогами, на острові Мала Хортиця у 1556 р. замок (Запорозька Січ) як опорний пункт козацтва у боротьбі з кочівниками. Однак у козаків були й інші укріплення, і вони продовжували боротьбу.

У 1557 р. татари зруйнували замок на Малій Хортиці. Вишневецький розширював боротьбу, шукав союзників для воєн проти «бусурманів». Зрозумівши, що підтримки від литовського уряду не буде, він переходить на службу до московського царя Івана IV (Грозного). Той щедро обдарував його, виділивши кілька міст та сіл під Москвою. За дорученням царя у 1558 р. Вишневецький очолює похід на Крим російських військ та українських козаків, які дійшли до Перекопа, погромивши по дорозі татарські загони. У 1558 р. Московська держава починає Лівонську війну (1558-1583 рр.), і цар не має можливості приділити увагу боротьбі з Кримом. Її продовжує сам Вишневецький у союзі з донськими козаками і народами Північного Кавказу. Він розгорнув широкі військові дії проти кримського хана, захопивши ряд фортець.

У 1561 р. Вишневецький – знову підданий литовського князя. У 1563 р. він йде походом на Молдавію, де воює з турками, але попадає до них у полон, і його страчують у Стамбулі. Доля Вишневецького справила велике враження на тогочасне українське суспільство. Завдяки його діяльності Запорозька Січ перетворюється на один із найважливіших центрів боротьби з татарсько-турецькою загрозою.

Слідом за Байдою-Вишневецьким пішов другий ватажок козаків – **князь Богдан Ружинський**. Багатий магнат з великокнязівської родини Гедиміновичів у спільній з рядовим козацтвом боротьбі проти татарсько-турецької агресії зблизився з кошовим товариством, очолив його в 70-х роках, став любимим у народі, оспіваним в його піснях і думах. Як гетьман низових козаків, він зробив кілька походів на Крим і в 1577 р. загинув біля однієї з татарських фортець в гирлі Дніпра.

Хортицький замок, або «січ», збудований Вишневецьким, послужив зразком наступних «січей». Наприкінці 60-х років козаки перенесли Січ на острів Томаківка (60-90-ті рр. XVI ст.). Після того як у 1593 р. татари напали і зруйнували Томаківку, запорожці перенесли Січ на острів Базавлук (Чортомлик). Тут вони насипали земляні вали, побудували укріплення зі сторожовими баштами, в яких вартували козаки і в разі небезпеки по тривозі піднімали всю Січ. Адміністративно-політичний устрій Запорозької Січі мав відбиток замкнутого лицарського ордену (іноді вживається вираз напіворден).

Запорозька Січ була суто військовим табором. Тут були лише козаки, а жінок і дітей туди не пускали. Козаки підпорядковувалися лише своїй старшині, яку самі зі свого середовища і обирали. На Січі існували дві ради (два кола): одна велика, в якій всі козаки мали право брати участь; і мала – за участю лише старшин. Вищою владою на Січі вважалася загальна Велика рада. Цей поділ на велике і мале коло свідчить, що на Січі не було повної рівності у розв’язанні всіх питань. Поступово посилювався поділ на бідних і заможних козаків. На керівні посади обиралися переважно багаті козаки.

Запорозька Січ мала свою територію, яка поступово збільшувалася, а пізніше адміністративно поділилася на так звані паланки (райони). До неї входили великі райони Правобережжя і Лівобережжя. Запорозька Січ мала ще назву Кіш. Тут знаходився центр військової, адміністративної та судової влади всієї козацької території – Запорожжя. На чолі Коша стояв виборний кошовий отаман, якого обирала Велика Рада. На ній також обиралися генеральні старшини – суддя, писар, обозний, осаул та хорунжий, яких у разі необхідності переобирали і за провини засуджували до смертної кари, тут же здійснюючи вирок. Це свідчило про високу відповідальність керівників перед козаками. Козаки судили за звичаєвим правом. Писаних кодексів чи правових збірників у них не було. Цей політичний та адміністративний лад протягом трьох століть існування козацької державності дещо змінювався, але в основному зберігся до останніх років її діяльності.

На розгляд Ради кошовий виносив всі важливі питання життя козацького товариства. Доступ на Січ мав кожний, хто хотів поселитися тут. Однак до Коша приймали індивідуально, і молоді хлопці проходили випробування як джури (помічники-слуги) у досвідчених воїнів. Хто не підходив до військової діяльності, того відсилали з Січі. Всі козаки, рядові чи обрані на посади старшин, вважалися рівними (мали однакові права). Жили козаки в куренях, зроблених із хмизу і обмазаних глиною, вкритих від дощу очеретом чи кінськими шкурами. Тими, хто жив у куренях, управляли курінні отамани. Це була нижча ланка командного складу козацтва. Війни та суворе життя виробили у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, зневагу до комфорту і розкоші, повагу до дружби, побратимства, мужності, стійкості та презирство до смерті. Проводячи життя в походах і війнах козаки набували значного досвіду і високого військового мистецтва. Вони були озброєні самопалами, рушницями, пістолями, шаблями, списами, використовували луки й стріли, мали свою артилерію. У

мирний час на Січі під керівництвом курінних отаманів вони щоденно по кілька годин виконували військові вправи та фізичні тренування. Тому влучно стріляли і добре володіли шаблею. Козаки, за словами французького інженера Боплана, який на початку XVII ст. служив у Польщі і багато з ними спілкувався, були високого зросту, дотепні і щирі, міцні здоров'ям, витривалі, у боях невтомні та винахідливі. Аскетизм запорозького козацтва поєднувався з гарячим патріотизмом і православною ідеологією.

Перші десятиріччя існування Січі виявили і ряд суперечностей: свобода особи і жорстоке переслідування; часто винищення меншості чи окремих груп, які мали власні переконання, більшістю на загальних Радах (це умовно можна назвати «терором маси»); свавілля і сувора дисципліна, особливо під час походів; аскетизм і розгульність, зокрема, після походів, коли вся козацька маса пиячила. Протягом всього свого існування Запорозька Січ мала демократичний устрій, про що свідчать козацьке самоврядування, право кожного брати участь у військових радах, виборах старшин, а також володіти землями. Отже, це своєрідна демократична козацька республіка з власною територією, урядом, фінансами і економікою. Стихійне створення її було проявом намагання української народності мати свою державність. Військовий її характер диктувався вимогами часу. Польська влада неодноразово намагалася підкорити цю державу, але вона постійно боролася за свою незалежність.

Основним родом козацьких військ була піхота (пластуни). Часто в похід запорожці вирушали верхи на конях, але до бою ставали як піхотинці: від ворогів відбивалися переважно в окопах і наступали, прикриваючись, по можливості, шанцями. Разом з військом рухався табір, що складався з легких возів. На відкритих місцях при обороні він прикривав військо, і під його заслоном велися воєнні дії. Під час походів у війську дотримувалися суворої дисципліни. Кошовий отаман, який на Січі в усьому підкорявся Раді, на полі бою був необмеженим диктатором – міг карати козаків прямо на місці. Запорозька Січ мала чітку військову організацію: в походах козаки ділилися на полки по 500 чоловік, кожний на чолі з виборними полковниками. Полки складалися з сотень, якими командували сотники. На чолі всього війська козацького стояв кошовий отаман або гетьман (старший). Офіційно титул гетьмана вперше був визнаний за Богданом Хмельницьким, хоча взагалі це слово вживалося і раніше, зокрема, так іменував себе Петро Сагайдачний. Роль помічників гетьмана у військових справах виконували осавули, артилерією відав обозний.

Січ мала власний флот, що складався з великих парусних човнів – чайок. Цей невеликий корабель (20 м завдовжки) мав швидкість до 15 км на годину і був озброєний трьома-шістьма гарматами. Бойовий екіпаж складався з 50-70 козаків, озброєних рушницями та мушкетами. Чайки досить глибоко осідали у воді і здалеку були непомітні. Тому турецький флот, що складався з великих галер, не міг відшукати флотилії, яка відзначалася високими маневровими якостями.

Зростання вільнолюбного незалежного козацтва викликало у польських феодалів побоювання загрози селянсько-козацьких повстань. До того ж походи козаків на татар і турок спричиняли все більші ускладнення у відносинах Польщі з Туреччиною та Кримським ханством. Щоб уникнути їх, польський уряд вирішує взяти на службу частину козаків, дати їм деякі привілеї, щоб їхніми руками приборкувати решту та використовувати їх як прикордонну охорону. У 1572 р. за наказом короля Сигізмунда Августа був створений загін з трьохсот оплачуваних козаків на чолі з польським шляхтичем Бадоським. Козаки записувалися до реєстрів (списків) і звідси дістали назву реєстрових. І хоча загін проіснував недовго, але виведення його за наказом короля з-під юрисдикції урядовців означало визнання урядом козацтва окремим військовим станом, що мав власне самоврядування і правовий статус.

Зміцнення козацтва, його походи на татар і турок продовжувалися, незважаючи на суворі заборони та розпорядження уряду. Водночас Польща вела війну з Московським царством, і їй потрібні були прикордонні частини козацьких військ, які б захищали кордони від татар та турок. Тому в 1578 р. уряд включив до реєстрового війська 500 чоловік, у 1583 – 600, у 1590 – 1000. Пізніше їх кількість збільшувалася. Вони поділялися на полки. Багато реєстровців мали володіння у королівських маєтностях в Середньому Подніпров'ї. Тепер вони вже офіційно були визнані окремим військовим станом. Реєстрове козацтво вважало себе окремою військовою групою на службі у Польської держави, кордони якої вони захищали. Однак реєстровці діяли часто разом з нереєстровими, щонайбільше в походах на Крим і Туреччину. Організація реєстрового козацтва значно зміцнювала козацтво України, хоча вносила в нього і певні суперечності.

Виділенню козацтва в окремий суспільний стан сприяла і соціально-економічна ситуація, коли польське магнатство і шляхта закріпачували селянство в нових районах України. Рятуючись від панського ярма, багато селян втікало на Січ, поповнюючи і зміцнюючи її. У кінці XVI ст. козацтво остаточно сформувалося, значно виросло і стало окремим військовим суспільно-політичним станом, що складався з двох тісно пов'язаних між собою частин – узаконеного реєстрового, кількісно невеликого, та

масового, вільного запорозького і городового (волосного). Воно продовжувало в кінці XVI – на початку XVII ст. протистояти нападам татар та поряд з цим все більше втягувалося у боротьбу соціального та релігійного характеру – з польським феодально-кріпосницьким і католицьким наступом.

Слід підкреслити, що стосунки козацтва з Московською державою були складними. Маючи одну релігію, походження, мову, цілі в боротьбі з татарсько-турецькою агресією, вони часто діяли спільно. Однак Московія намагалася приєднати українські землі, а Польща та Литва, відбиваючи її наступ, використовували українських козаків в своїх інтересах. Тому в кінці XVI – на початку XVII ст. ці відносини були ворожими. В той же час у стосунках з донським козацтвом переважало міцне військове побратимство, спільність військових дій проти Криму і Туреччини та взаємовиручка.

Боротьба з турецькою імперією та Кримським ханством

З початку XVI ст. козаки з волості (території, розташовані вище порогів) та січовики постійно здійснюють морські походи на Крим і Туреччину. З перемінним успіхом ведеться запекла боротьба. У 1610 р. розлютований кримський хан наказав навіть замкнути Дніпро залізним ланцюгом. Але це не допомагало.

Зміцнившись, Запорозька Січ розширює сферу боротьби з турецько-кримськими загарбниками. У цей час Молдавія, яка знаходилася між Польщею і Туреччиною, почергово попадала у васальну залежність то від однієї, то від іншої держави. Козаки втручалися у її справи ще в середині XVI ст., коли туди робив походи Вишневецький. Наприкінці століття у Молдавії загострюється боротьба претендентів на престол господаря (князя). У ній загинув Івоня, якого підтримувала Польща, посилаючи туди козацькі війська. Новий претендент **Іван Підкова** за підтримки козацького загону на чолі з гетьманом Шахом захопив столицю Молдавії – Яси. Це загрожувало Польщі погіршенням стосунків з Туреччиною. Вона посилає військо проти Підкови. Турецькі і польські війська розгромили козаків. Івана Підкову, який вів завзяту боротьбу з турками, поляки схопили і стратили у Львові. У цьому проявилося невдоволення Польщі самостійним зовнішньополітичним курсом Запорозької Січі. Козаки продовжували ходити походами на Молдавію, довгий час підтримуючи нащадків Івана.

Успішні походи козаків принесли їм велику славу в Європі. Козацтво стало важливим фактором міжнародної, особливо східноєвропейської та близькосхідної політики. Про це свідчить звернення до нього цісаря Рудольфа II у 1594 р. та Папи Римського Климента VIII, які закликали козаків укласти союз з Німеччиною для боротьби проти Туреччини. Посол цісаря Еріх Лясота прибув на Запорозьку Січ і вів переговори зі старшиною як з представниками незалежної держави. Січ позитивно сприйняла пропозицію європейської держави, і кілька козацьких загонів вирушили на Молдавію для війни з Туреччиною.

Одним із загонів керував **Северин Наливайко**. Йому на допомогу прийшов **гетьман Григорій Лобода**. Спільними силами козаки розбили військо залежного від Туреччини молдавського господаря, примусили його зректися турецького підданства і присягти цісареві. Після цього козаки захопили кілька фортець у Молдавії, витіснили турецькі війська і припинили війну.

Це свідчить про те, що поступово Запорозька Січ виробляла і проводила самостійну зовнішньополітичну діяльність, виборювала свою державницьку лінію і одночасно не поривала відкрито з Польсько-Литовською державою. Керівники Січі не раз підкреслювали, що вони піддані короля. Однак фактично Запорозька Січ вийшла з-під влади Польщі і проводила політику неоголошеної війни з «бусурманами» – Туреччиною та Кримським ханством. Найбільшого розмаху козацькі походи проти «бусурманів» набули у 1600-1620 рр. Майже щорічно козаки перетинала Чорне море і нападали на кримські і турецькі береги. У 1604 р. спустошили Варну – найсильнішу турецьку фортецю на Чорному морі, у 1608 р. розгромили Перекоп, у 1609-му пограбували Кілію, Ізмаїл, Акерман і в 1614 р. штурмували Трапезунд. У 1615 р. вони увірвалися до гавані Константинополя і на очах султана спалили флот і втекли.

У 1614-1617 рр. особливо зростає козацька активність на Чорному морі. У ці роки боротьбу очолив один із найвидатніших і найталановитіших козацьких старшин, у 1616-1622 рр. — гетьман Січі **Петро Сагайдачний**. Під його керівництвом козаки штурмом взяли фортецю Кафу, де знаходився найбільший на Сході невольничий ринок, визволили десятки тисяч полонених, серед яких було багато українців. У 1620 р. козацькі чайки за його ініціативи знову спалили Константинопольську гавань з усіма кораблями. Слід підкреслити, що запорожці ходили в походи разом з донськими козаками.

Поява козацького флоту, його блискучі перемоги під командуванням Петра Сагайдачного мали історичне значення: Україна пробила татарсько-турецьку морську блокаду, що відгороджувала її від Європи і Близького Сходу.

Не менш успішними були бойові дії проти татар і турок на суші. Розлючений неспроможністю Польщі приборкати козаків, турецький султан Осман II зібрав 160-тисячне, військо і разом з великими

силами свого васала, Кримського ханства, почав війну з Польщею. У 1620 р. у першій битві поблизу села Цецори, під Яссами, польські війська були вщент розбиті, а їхній командувач – коронний гетьман Жолкевський загинув. Більшість польських старшин і рядових потрапили у полон.

Польський уряд, залишившись без армії, звернувся по допомогу до Запорозької Січі. Козацтво, розуміючи, яку загрозу становить турецько-татарська навала для України, та й усієї Європи, дає згоду на участь в поході проти турків; одночасно посилає депутацію, в складі якої був і Петро Сагайдачний, у Варшаву зі своїми вимогами. У цей час гетьманом Січі було обрано Я. Бородавку, який повів 40-тисячне військо назустріч турецькій армії.

35-тисячне польське військо стало табором на правому березі Дністра під Хотином. Туди ж підійшли і козацькі сили. Однак неумілі дії Бородавки привели до великих втрат у козацьких частинах. Тому, коли туди із Варшави, після переговорів з королем, приїхав Сагайдачний, Бородавку козаки стратили, а Сагайдачного обрали гетьманом. Сагайдачний застосував умілу тактику ведення бою, поєднуючи активну оборону і рішучі, часто нічні, атаки на турків. Козаки не раз вривалися до ворожого табору, змушували тікати навіть султана. За місяць боїв з польсько-українською армією турки втратили 80 тис. чоловік із 150-тисячної армії і, не маючи перспектив на перемогу, пішли на переговори. У жовтні 1621 р. Туреччина і Польща підписали мирний договір. Польща зобов'язувалася заборонити козакам судноплавство по Дніпру і не допускати їх походів на Туреччину. Козацтво, яке відіграло вирішальну роль у перемозі під Хотином, було розчароване антиукраїнською спрямованістю хотинського договору, залишило табір і вирушило на Січ. Тепер козаки були не потрібні, і уряд не потурбувався навіть про тих, хто став у хотинській війні інвалідом.

Завдяки мужності козаків, високому військовому мистецтву їхнього гетьмана Сагайдачного, Туреччина не досягла своєї мети – захоплення польських і українських земель, а її міжнародному престижу завдано тяжкого удару. Її просування в Європу було зупинено.

У 1622 р. від смертельної рани, яку дістав у хотинський битві, помер Петро Сагайдачний, якого оплакувала вся Україна. Гетьман Оліфер Голуб (1622-1623 рр.), а за ним Михайло Дорошенко продовжували боротьбу проти турецько-татарської загрози. В 20-х роках XVII ст. козацтво під керівництвом Дорошенка (1623-1625 рр.) майже щороку робило морські і сухопутні походи на Кримське ханство і Туреччину, які продовжувалися і в 30-х роках. Пограбування берегів Криму й Туреччини було своєрідною помстою за грабежі і поневолення українців. Турецько-татарські напади на Україну та розорення козаками побережжя Криму і Туреччини призводили лише до взаємного їх ослаблення. Значними успіхами характеризувалася зовнішня політика запорозького козацтва в Європі і навіть Азії, особливо після хотинської битви. Українське козацтво брало активну участь у Тридцятирічній війні (1618-1648 рр.) в Європі. Там воно воювало в союзі з австрійським імператором Фердінандом II, а пізніше – з французьким урядом. Дружніми були міждержавні відносини з Іспанією, Швецією та Західною Грузією.

Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половині XVII ст.

Наприкінці XVI ст. боротьба селянства і козацтва проти кріпосництва і національно-релігійного гноблення загострилася. Почастішали й антифеодальні виступи міщан. Між козаками, селянами та міщанами уже сформувалися відносини спільності інтересів, взаєморозуміння та взаємопідтримки. У 80-х роках XVI ст. відбулося кілька локальних виступів козаків, селян та міщан.

Перше велике антифеодальне козацько-селянське повстання розпочалося у 1591 р. і тривало до 1593-го. Воно проходило на Поділлі, Волині і Київщині. Повсталих підтримували міщани деяких міст та реєстрові козаки. Очолив повстання **Криштоф Косинський** – шляхтич з Підляшшя. За бойові заслуги він одержав від сейму маєток Рокитну на річці Рось. У 1591 р. Косинський став гетьманом Запорозької Січі. У цей же час староста Білої Церкви, полонізований і окатоличений князь Януш Острозький відібрав маєток у Косинського. Обурені запорожці і реєстровці під проводом Косинського у кінці 1591 р. підійшли до Білої Церкви, взяли її, а потім Переяслав, Трипілля та інші міста, а також захопили зброю, військове спорядження, боєприпаси у білоцерківському і київському замках.

Гетьман з великим загоном козаків укріпився у трипільському замку. До Трипілля рушив старший над реєстровцями Язловецький, який зібрав місцевих старост та шляхтичів з їх козаками. Однак штурмувати замок не наважився, а повів переговори з обложеними. Тим часом повстання розросталося. Селяни створювали невеликі загони, громили панські маєтки, захоплювали містечка і оголошували себе козаками. Поступово багато з них приєдналося до загону Косинського, який вирушив на Волинь.

Феодали за допомогою короля зібрали добре озброєні сили зі шляхти Волині, Київщини та Брацлавщини. На чолі їх став київський воєвода Костянтин Острозький. На допомогу йому прийшов староста черкаський і канівський Олександр Вишневецький. Біля містечка П'ятки (тепер Чудновський р-н Житомирської обл.) повсталі вступили в бій, який тривав більше тижня. Повсталі завдали великих

втрат військам феодалів, але зазнали поразки. Розпочалися переговори, які завершилися компромісною угодою. За домовленістю козаки повинні були відступити на Січ, мали переобрати Косинського і припинити повстання. Однак козацький гетьман не склав зброї, а, зібравши сили на Січі, знову виступив на Україну. У травні 1593 р. повсталі обложили Черкаси.

Повстання охоплювало все нові й нові райони Подніпров'я. Черкаський староста князь Вишневецький змушений був піти на переговори, під час яких Косинського підступно вбили. Однак і після його смерті селянські і козацькі повстання ще деякий час продовжувалися. Шляхта їх придушила, жорстоко розправилася з учасниками і продовжувала збільшувати повинності селян.

У 1594 р. вибухнуло нове козацько-селянське повстання, викликане обмеженнями і утисками козаків та посиленням кріпосницького і національно-релігійного гноблення. Керівником його був **Северин Наливайко**, виходець з міста Гусятин (Поділля), що належало магнатові О. Калиновському. Калиновський відібрав у батька Северина землю, а слуги магната забили його до смерті. Наливайко був на Запорозькій Січі, брав участь у козацьких походах проти татар і турків, потім служив у князя Острозького сотником надвірних козаків, і під час боїв шляхти з повстанцями під П'ятками був в охороні князя. Організував загін «охочих» козаків і брав участь у війні з татарами та турками в Молдавії у 1594 р.

Влітку 1594 р. Наливайко, повернувшись з війни у Молдавії, свої загони не розпустив, а закликав запорожців спільно виступити проти Польщі. Січ вислала загін козаків на чолі з гетьманом Лободою. Однак Лобода був статечним козаком, мав великий маєток і підтримував інтереси заможного козацтва. Наливайко був ватажком бідного нереєстрованого козацтва, селян та міської бідноти. Це зумовлювало ворожнечу і неприязнь між Наливайком і Лободою та їхніми прихильниками. У вересні 1594 р. наливайківці захопили Брацлав і розгромили шляхту. Почалися масові повстання по всій Брацлавщині. Повстанці, посилені козаками Лободи, захопили найбільшу на Поділлі фортецю Бар, а потім Вінницю. Вони громили маєтки, нищили шляхтичів та католицьких священиків. До кінця осені 1595 р. війська Наливайка захопили міста Кременець, Луцьк, Бобруйськ, Слуцьк та Могилів. Селянські заворушення охопили всю Східну Білорусію. Військо Лободи оволоділо Черкасами та Каневом. Загін М. Шаули здобув Київ і пішов на Білорусію. Тепер все Правобережжя та Східна Білорусія опинилися в руках повсталих. Цьому сприяло й те, що польська армія на чолі з коронним гетьманом Жолкевським воювала у Молдавії.

Однак ситуація починає змінюватися. Повстання селян перекинулося в деякі райони Польщі. Король вжив рішучих заходів, щоб мобілізувати шляхту на боротьбу з повстанцями. Литовський уряд теж зібрав велике військо, яке почало наступ на Могильов, звідки частина селян встигла на зиму розійтися по домівках. Литовські війська намагалися оточити загін Наливайка, однак він вирвався на Україну і тут зустрівся з військом Жолкевського, який мав сили, що значно переважали військо повсталих. Тому Наливайко спішно повернув на південь, намагаючись з'єднатися з військами Лободи і Шаули.

У березні 1596 р. під Києвом повстанці об'єдналися, однак, маючи, значно менші сили, ніж польська армія, відійшли до Дніпра. Армія Жолкевського наздогнала козаків і поблизу урочища Гострий Камінь козаки, створивши укріплений табір, дали полякам бій, в якому обидві сторони зазнали великих втрат. Поляки відійшли, а повстанці переправилися через Дніпро і рушили на схід. Деякі керівники пропонували перейти в межі Московської держави. У таборі під Переяславом йшли довгі дискусії. Козаки замінили Наливайка на посаді гетьмана Лободою. Тепер повстанці, серед яких було багато городових козаків з сім'ями, почали переговори з Жолкевським. Однак польський воєначальник зажадав, щоб були видані всі керівники, на що козаки відповіли відмовою і почали відступ вглиб полтавських степів у напрямку кордону з Московією. Жолкевський оточив повсталих, серед яких було 10 тисяч жінок, дітей, стариків та близько 3 тис. боєздатних козаків. Повсталі огородилися возами, влаштували вали й рови і стійко оборонялися. Жолкевський почав облогу табору, яка тривала близько двох тижнів. Становище обложених все погіршувалося: від травневої спеки і безводдя у таборі лютували хвороби, бракувало боєприпасів, продовольства. Знову спалахнула ворожнеча між наливайківцями і прибічниками Лободи, якого звинуватили у зраді і вбили. Гетьманом обрали К. Кремпського.

Оскільки становище польських військ було тяжким (люди були втомлені, не вистачало продовольства і фуражу, а із Запоріжжя на допомогу повсталим вирушили козаки), Жолкевський почав переговори, обіцяючи амністію. Одночасно вся артилерія безперервно обстрілювала табір. Після особливо важкого дводенного обстрілу козаки капітулювали. Наливайка, Шаулу, клейноди та зброю видали полякам. Однак це їх не врятувало: жовніри, порушивши всі обіцянки про амністію, кинулися на неозброєних і почали звірячу розправу не лише над козаками, а й над їхніми сім'ями, і всіх винищили. Лише 1500 кінним козакам під керівництвом Кремпського вдалося пробитися і відійти на Січ.

У 1597 р. у Варшаві був по-звірячому закатований Северин Наливайко – талановитий, незламний

народний ватажок у боротьбі за соціальну і національну свободу українського народу.

Перші козацько-селянські повстання проти польського феодального і національного гноблення хоч і зазнали поразки, все ж мали велике значення. В них народні маси набували досвід, поглиблювали свою національну свідомість та політичну зрілість. Одночасно вони показали і недостатню організованість козацтва, його внутрішні протиріччя, пов'язані з поділом на заможних, схильних до угодовства з поляками, і бідноту, налаштовану опозиційно до багатих, непримиримо ворожу до польських феодалів. Польська шляхта взяла курс на повне винищення і викорінення козацтва. Весною 1597 р. сейм проголосив українських козаків «ворогами держави», а коронному гетьману Польщі було доручено використати всі сили і методи, необхідні для їх повного знищення. Однак рішення сейму залишилося на папері, і Запорозька Січ продовжувала бути опорою і притулком для всіх, хто втікав від феодального гноблення. Їхня кількість безперервно зростала. Військо Жолкевського було знесилене важкою війною проти повстанців і не могло наступати на Січ. Після невдалих повстань у середовищі козаків посилюється розкол на багатих, в основному реєстрових, і незаможних, які не мали землі чи якоїсь власності. Заможні козаки прагнули розширювати свої права мирним шляхом, випрошуючи привілеї у польського уряду, намагаючись співпрацювати з ним. Боротьба між цими групами – радикальними (голота) і угодовсько-поміркованими (заможні) вщухала лише під час підготовки та проведення чергових походів на Туреччину, Крим чи інші землі. Незабаром така війна почалася – польське втручання у молдавські справи у 1600 р. та конфлікт Польщі з Швецією у Лівонії. У 1601 р. сейм формально скасовує накази про знищення козацтва. І козаки беруть активну участь у численних війнах, які вела Польща в перші три десятиліття XVII ст.

У 1604 р. почалася довголітня війна Польщі з Московським царством, де вів боротьбу за царський трон польський ставленик псевдоДмитрій. Великі ватаги козаків переходили до його війська. Одночасно козаки майже щороку здійснювали успішні походи проти татар і турок. Це підносило авторитет козацтва, і знову почала зростати кількість «непослушних» козаків по всіх містах України (на «волості»), які не хотіли коритися феодалам та урядовцям і не платили податків. Ці «свавільні», «непослушні», як їх називали польські документи, козаки мешкали переважно на державних землях (на «королівщині). Вони не визнавали влади старост, обирали своє керівництво – отаманів і запроваджували козацьке судочинство. Покозачення супроводжувалося численними повстаннями козаків і селян проти феодалів.

Щоб запобігти розвитку повстанського руху, у 1614 р. на Подніпров'я прибуло польське військо на чолі з польським коронним гетьманом Жолкевським. Однак «покозачення» продовжувалося. По суті, у більшості районів України стихійно формувався лад, подібний до того, що існував на Запорожжі.

Знову польський уряд шукає можливості приборкати козаччину. Починаються переговори з Петром Сагайдачним. Вище вже говорилося про діяльність Сагайдачного з організації підтримки православної церкви і братств, а також боротьби з турками і татарами. Але найважливішу роль цей мудрий політик і військовий керівник відіграв у реорганізації та вдосконаленні адміністративно-політичного та військового устрою Запорозької Січі. Він перетворив козацькі ватаги на регулярне військо з чіткою організацією, ієрархією та суворою військовою дисципліною.

У відносинах з Польщею Сагайдачний виявляв вдумливість, розважливість та поміркованість. Розуміючи, що одночасно вести боротьбу проти Туреччини, Криму і Польщі український народ неспроможний, він не допускає великих масових повстанських рухів проти польського уряду та феодалів. Цим він завоював певною мірою його довір'я. Особливістю його тактики було уміння погоджуватися на дрібні поступки і твердо обороняти самостійність Запорозької Січі.

У жовтні 1617 р. в урочищі Суха Вільшанка під Білою Церквою між козацьким керівництвом Січі і Жолкевським була підписана угода, названа Вільшанською: козацький реєстр відновлювався у складі 1 тис. чоловік. Усі інші козаки мали повернутися під владу старост і панів. Реєстровці мали право жити лише на Запорожжі. Їм суворо забороняли походи на Крим і Туреччину. Реєстровцям дозволялося обирати гетьмана, якого затверджував король. Уряд обіцяв виплачувати за службу платню. Однак це викликало масове невдоволення козаків, які мали повернутися до феодалів.

Сагайдачний же розумів, що ця угода довго не проіснує, бо вже через деякий час польський уряд буде просити у козаків допомоги. Дійсно, щоб захопити царський трон Московської держави, королевич Владислав вирушив у 1618 р. на Москву, але опинився в критичній ситуації. Врятувати його могла лише негайна допомога, якої польський уряд швидко зібрати не міг. Виручив Сагайдачний, який з 20-тисячним козацьким військом пройшов швидким маршем до Москви, розбивши російські війська під Путивлем, Єлецьком та Лівнами. Він з'явився вчасно, вирятував польського королевича і взяв участь у безрезультатному штурмі Москви. Частина істориків вважає, що Сагайдачний і не хотів взяття Москви і перемоги Польщі, бо як далекоглядний політик розумів, що це значно погіршить становище України

(див.: Рибалка І.К. Історія України. Харків, 1995. С. 161). Польща і росія підписали перемир'я на 14 років. А козаки, повертаючись в Україну, знову попадали під ярмо польських феодалів і урядових чиновників. Тому в цей час знову поширюються козацько-селянські повстання, які вже у 1618 р. охопили Київщину та Волинь. Польський уряд для їх придушення негайно висилає війська. Але і козацтво мало великі сили, які спроможні були їм протистояти. Тому поляки не наважилися розпочати бойові дії проти повсталих, а зав'язали переговори. Вони відбулися у таборі польських військ на річці Роставиця (Житомирщина). Роставицька угода подібна до Вільшанської: в реєстр включалося лише 3 тис. чоловік, а тисячі нереєстрових козаків поверталися під ярмо феодалів. Це обурювало козаків, і вони скинули Сагайдачного з посади гетьмана і обрали Я. Бородавку. Сагайдачний залишився серед старшин Січі.

А вже у 1621 р. війна з Туреччиною та Хотинська битва знову зміцнили становище козаків, відновили керівну роль Петра Сагайдачного.

Слід зазначити, що Петро Сагайдачний у 1620 р. вислав до Московського царя Михайла, таємно від поляків, делегацію з пропозицією зміцнення зв'язків. Однак Московське царство, ослаблене недавніми війнами, боялося погіршення відносин з Польщею і не підтримало цієї ідеї. Великою заслугою Сагайдачного було те, що він зміг встановити своєрідний союз козацтва, міщанства, передової частини українського дрібного шляхетства та інтелігенції (переважно релігійної). Під його керівництвом козацтво остаточно перетворилося на основну опору православної церкви і всієї української народності і стало досить важливим чинником національно-культурного розвитку. Поряд з цим в останні роки свого життя він особисто займався меценатством по відношенню до української культури і церкви. Зокрема, за п'ять днів до смерті він склав заповіт, за яким передавав кілька тисяч золотих на Київське братство і півтори тисячі – на просвітні потреби Львівського. Особливо слід підкреслити, що в діяльності козацтва, яким керував Сагайдачний, все чіткіше прослідковується курс на незалежність України, визволення її з-під іноземного ярма. Однак домагався цієї мети Петро Сагайдачний поступово і лише мирним шляхом. Зовнішня політика гетьмана теж значою мірою підпорядковувалася цій меті, характеризувалася обережністю, і водночас самостійністю.

В історії українського народу збереглася пам'ять про гетьмана Сагайдачного як про хороброго, талановитого полководця, виваженого політика і патріота України.

Після Хотинської війни і кончини Петра Сагайдачного польська шляхта посилює соціальне і національне гноблення в Україні і викликає нову козацько-селянську війну (1625 р.). Козаків очолив **гетьман Жмайло**, прибічник незаможних, представник радикальних сил Січі. Польський уряд вислав в Україну велику армію під керівництвом польського гетьмана Конецпольського, який почав переслідування і винищення повсталих. Козаки, об'єднавшись з повсталими селянами, вели вперті бої з поляками. Найвизначніші битви відбулися під Криловом і біля Курукового озера (навпроти Кременчука). Козаки завзято відбивали атаки поляків, але наступати і добити їх не мали сил. Тому розпочали переговори. Під тиском заможного козацтва Жмайла переобрали, а новим гетьманом обрали М. Дорошенка, обережного і виваженого політика, схильного захищати інтереси козацької верхівки та поміркованих сил Січі. Ним була підписана Куруківська угода, за якою польський уряд погодився на 6000 реєстрового козацького війська, але решта мусили повернутися під владу польської шляхти. Реєстровці мали право обирати гетьмана, але його затверджував король. Учасникам повстання оголошувалася амністія. Козакам заборонялося ходити в походи на турецькі володіння і підтримувати зв'язки з іншими державами.

Одним із наслідків Куруківської угоди був остаточний розподіл козацтва на дві групи – заможних (реєстровців) і голоту, бідноту («випищиків» – тих, кого виписали з реєстру). Реєстровці стояли полками по головних містах України – в Чигирині, Черкасах, Каневі, Корсуні, Білій Церкві та Переяславі. Ці городові козаки перебували під контролем Польщі, корилися її наказам, щоб утримати свої «вольності».

«Випищики» зосередилися в Запорозькій Січі, намагаючись утворити тут головний центр козаччини, незалежний від Польщі. Вони продовжували підтримувати зв'язки з донським козацтвом, Московською державою та західноєвропейськими країнами. Основне вістря боротьби вони повернули проти татар і турків продовжуючи походи проти них.

Зростання козацтва на Січі знову почало турбувати поляків, і вони вирішили підкорити Запорожжя. Однак запорожці їх випередили, обравши непримиримого до поляків **Тараса Федоровича** гетьманом, і в 1630 р. рушили на «волость». Більшість реєстровців їх підтримали. Одночасно почалися селянські заворушення. Повстання під керівництвом Федоровича стало початком козацько-селянських повстань у 30-х роках XVII ст., викликаних посиленням феодально-кріпосницького гніту. Особливо посилюється експлуатація на нових землях, захоплених магнатами і шляхтою. Тепер закінчувалися ті 30-40 років («слободи» і «волі»), які давали селянам, запрошуючи їх на вільні землі, і всі вони ставали кріпаками,

яких все жорстокіше гнобили феодали.

Повсталі запорожці захопили гетьмана реєстровців Григорія Чорного, який вимагав від Січі покори, судили і стратили його як зрадника. Вони захопили Черкаси, Переяслав, Канів та інші міста. До них приєдналося багато невеликих загонів. Частина повстанців діяла окремо. Повсталі селяни убивали шляхтичів, орендаторів, захоплювали їхні палаци, ділили майно і заводили козацькі порядки.

Конецпольський із 12-тисячним військом почав бої проти укріпленого козацького табору у Переяславі. За три тижні облоги поляки зазнали великих втрат, та й сам головнокомандувач ледве врятувався. Це змусило Конецпольського піти на угоду, за якою зберігалися головні положення Куруківського договору. Лише кількість реєстровців була збільшена до 8 тис. чоловік. Тарас Федорович з частиною козаків з трофеями повернувся на Запорожжя. І хоча Переяславська угода козацтву майже нічого не дала, проте й поляки не досягли своєї мети – знищити козацтво. Невдачі поляків під Переяславом розцінювалися як перемога, що утверджувала в українського народу віру в можливість скинути польське ярмо.

І на цю угоду великий вплив мали угодовські елементи з козацької верхівки. Рядове козацтво знову було незадоволене, бо мало повертатися до феодалів. Козацька верхівка попала у ще більшу залежність від польського уряду.

У 1632 р. після смерті короля Сигізмунда III, фанатичного католика, його син Владислав IV, щоб схилити на свій бік козацтво, видав «Статті для заспокоєння руського народу», затверджені сеймом у 1633 р. Цими статтями узаконювалася православна церква зі своєю ієрархією. Дозволялося відкривати школи, братства, будувати православні храми і т.ін. Однак феодальний гніт посилювався, і козацтво та селянство виявляють незадоволення. Уряд вводить в Україну для постійного перебування велике військо, будує над дніпровськими порогами фортецю Кодак, що мала ізолювати Січ від України. На великій території навколо Кодака козакам заборонялося ловити рибу та полювати. Це дратувало запорожців, і вони під керівництвом гетьмана **Івана Сулими** 4 серпня 1635 р. захопили і знищили фортецю. Польський уряд, погрожуючи розправою, вимагав видати керівників цієї акції. Старшина реєстровців підступно схопила Сулиму та п'ятьох ватажків і відправила у Варшаву, де вони були страчені.

У 1637 р. розпочалося нове козацько-селянське повстання, яке очолив **Павлюк (Павло Буг)**, гетьман нереєстрового запорозького козацтва. Він звернувся з універсалом до козаків, селян та міщан із закликом знищувати реєстрову старшину як зрадників. У відповідь вибухнуло народне повстання на Лівобережжі і Подніпров'ї.

Польське військо під командуванням Потоцького зустрілося з козацько-селянськими загонами біля села Кумейки під Черкасами. Битва була запеклою, але чисельна перевага поляків змусила повсталих відступити.

Нова битва сталася під Боровицею (Чигиринський р-н Черкаської обл.), і знову повсталі виявили надзвичайну мужність і стійкість, хоча у них не вистачало продовольства та зброї. Потоцький запропонував переговори. І знову козацька верхівка схопила Павлюка і видала полякам. Один із його соратників – Гуня з частиною повстанців зумів відступити і уникнути розгрому.

У лютому 1638 р. польський сейм ухвалив «Ординацію війська запорозького...». Реєстрове військо втратило своє самоуправління: його керівником був тепер не гетьман, а польський комісар; полковники також мали призначатися із польської шляхти. Реєстр було зменшено до 6000 чоловік. Міщанам і селянам заборонялося називатися козаками і навіть віддавати заміж своїх доньок за козаків. Без паспорта комісара жоден козак не мав права пройти на Запорожжя.

Ординація викликала нову хвилю протестів та повстань. У березні 1638 р. загони запорожців під проводом Острянина, що був обраний гетьманом, Гуні та інших знову вирушили в Україну і підняли повстання на Подніпров'ї.

Запеклі бої почалися під містечком Голтвою на Полтавщині, де козаки створили укріплений табір. Поляки відступили до Лубнів, де козаки завдали їм відчутних ударів. Однак розбити поляків не змогли і відступили до села Жовнин (тепер Чорнобаївський р-н Черкаської обл.), де створили укріплений табір. Знову розпочався запеклий бій. Вирішивши, що справу програно, Острянин переправився через Сулу, перейшов у межі російської держави і оселився з дозволу російського уряду на Чугуївському городищі (нині місто Чугуїв Харківської обл.).

Однак повсталі під керівництвом Гуні провели ще кілька боїв і теж пішли в межі Московської держави (на Дон). Переселення українських козаків і селян у Московську державу було на цей час традиційним і розповсюдженим. Науковці відзначають, що до 1640 р. з України лише на Дон прибуло до 20 тис. переселенців (Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Київ, 1993. С. 55).

Після поразки на козацьких радах у Києві (вересень 1638 р.) і на Масловому ставу (грудень 1638 р.)

реєстрові козаки погодилися на ординацію і підкорилися. Але «випищики», козацька біднота, не хотіли повертатися під владу поляків. Частина переселилася в межі Московії, інші ховалися в плавнях і на дніпровських островах. Щоб перекрити втікачам дорогу на Запорожжя, уряд у 1639 р. відбудував фортецю Кодак, у якій розмістився великий гарнізон.

Поряд із соціально-економічною та національно-релігійною боротьбою у Східній Україні селянські та міщанські маси вели таку ж боротьбу і в Західній Україні. Вона мала там свої особливості. Із Галичини, Закарпаття та Буковини селяни втікали на Запорозьку Січ, а також далеко в Карпати. Ті, хто покозачився, брали активну участь у козацько-селянських повстаннях у Подніпров'ї.

Разом з тим у Прикарпатті розгорнулася специфічна форма боротьби західноукраїнського селянства – опришківство (назва «опришок» означає винищувач шляхти). Уперше ця назва згадується у документах 1529 р. В середині XVI ст. опришківці діяли в Коломийському повіті, а у другій половині XVI та першій половині XVII ст. розширюють свої межі, охоплюючи гірські місцевості Перемишльської та Сяноцької земель, а також частину Поділля (район Кам'янець-Подільського).

Весною і влітку опришки спускалися з гір, нападали на маєтки шляхтичів, убивали їх власників, а майно ділили між селянами. Користуючись повною підтримкою селян і міщан, вони раптово з'являлися і так же непомітно зникали.

Українські опришки на кордоні з Молдавією діяли спільно з молдавськими, у Закарпатті – з польськими і словацькими.

Повстання 1630-1638 рр. не знищили національного гніту та кріпосницького ладу в Україні. Народні маси ще не могли здолати сильну, добре організовану державно-політичну і соціально-економічну систему однієї із найсильніших країн Європи. Польща мала міцний державний апарат, армію. Її феодальний клас діяв організовано, єдиним фронтом, а повсталі маси виступали розрізнено, не завжди наступально й активно. Не було жодного повстання, яке б охопило одночасно всю Україну. Це пояснюється не лише недостатньою організованістю мас, а й різним рівнем розвитку феодалізму та кріпосництва. До того ж український народ вів боротьбу і проти турецько-татарських загарбників. Рушійними силами повстань були козаки і селяни, при керівній ролі козацтва. Боротьба була спрямована на звільнення України від кріпосницького і національно-релігійного гноблення.

Поразка повстань переконала польських феодалів у тому, що козацтво, селянство та міщанство України навіки приборкані. Однак вони недооцінили могутньої потенціальної енергії, якою володіли збунтовані маси у боротьбі за соціальне і національне визволення. Розбиті у повстаннях широкі народні маси затаїлися, збираючи сили для нових виступів. На досвіді повстанської боротьби вони дедалі більше переконувалися, що успіх прийде при згуртованості та нездоланній волі до перемоги.

ТЕМА 5
Визвольна війна українського народу середини XVII ст.
Утворення козацької держави

Причини та передумови Національно-визвольної війни

Соціально-економічні причини. Національно-визвольна війна мала цілий комплекс причин. В першій половині XVII ст. серед українського населення наростало незадоволення політикою польського уряду. Селяни страждали від посилення кріпосного права, нещадної панщини, яка сягала в західних регіонах 6 днів на тиждень. Головною метою селянства була ліквідація кріпосництва і панщини. У складній ситуації опинилось і українське міщанство. Жителі невеликихміст були залежні від великих магнатів, не мали права самоврядування, вимушені були платити високі податки і виконувати повинності. Великі міста мали в тій чи іншій мірі самоврядування (магдебургське право), проте панівне становище в міських магістратах займали поляки. Українські міщани були витіснені на околиці великих міст. Міщани вимагали права самоврядування, прагнули припинити панування іноземців в українських містах.

Нереєстрові козаки (січові, городові та волосні) вимагали розширення реєстру, щоб офіційно підтвердити свій козацький статус. Реєстрові козаки були незадоволені своїм становищем, свавіллям місцевої адміністрації. Поразка козацьких повстань у кінці XVI – першій половині XVII ст. та затвердження сеймом Речі Посполитої ***«Ординації війська Запорозького реєстрового»*** призвели до обмеження козацького самоврядування, скорочення реєстру. Козацька старшина вимагала надання шляхетських прав. Українська православна шляхта мала менші політичні права, ніж польська.

Національно-релігійні причини. Всі прошарки українського населення страждали від національного та релігійного тиску з боку польської влади. Утиски православної церкви, конфіскація церковного майна, насильницьке окатоличення викликало обурення населення. Польська мова витісняла в діловодстві руську (книжний варіант української та білоруської мови).

Політичні причини. Уряд Речі Посполитої захищав в першу чергу інтереси польських магнатів і шляхти. Тому боротьба українського населення за свої соціально-економічні, політичні та релігійні права неминуче перетворилась на боротьби за власну державність. Повстання очолив ***Богдан (Зиновій) Хмельницький***, писар Чигиринського реєстрового полку.

Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої. Кампанії 1648-1649 рр.

25 січня 1648 р. повсталі козаки здобули в польського гарнізону Запорозьку Січ на мисі Микитин Ріг, де на початку лютого 1648 р. на козацькій раді Богдана Хмельницького обрано гетьманом. Відразу ж розпочалася підготовка до загальнонародної національно-визвольної війни проти Польщі. Напочатку 1648 р. гетьман уклав воєнно-політичний союз з Кримським ханством та відправив посольство до турецького султана Ібрагіма і до донських козаків. Домовленість з кримським ханом дозволяла компенсувати нестачу козацької піхоти, а також уникнути війни на два фронти, що було б дуже небажаним у під час війни з Польщею.

Уряд спрямував на придушення постання королівське (кварцяне) військо, на чолі з ***Миколаєм Потоцьким і Мартином Калиновським.*** Щоб придушити осередок повстання, вирішено вислати на Запоріжжя два загони, один мав іти суходолом, а інший – пливти на човнах Дніпром. Хмельницький виступив на зустріч полякам, маючи під собою 8 тисяч козаків та 20 тисяч татар, 19 квітня козаки зустріли поляків на ***Жовтих Водах***, оточивши ворожий табір Хмельницький регулярно атакував його, перетягнувши на свою сторону реєстровців, ***5-6 травня 1648 р.*** польське військо було розбите козаками.

Звістка про розгром польського війська стала справжньою несподіванкою для коронного гетьмана, який вирішив відступати під ***Корсунь,*** але козаки випередили поляків і ***16 травня*** оточили та знищили передові загони польського війська, де перебував Потоцький, коронного гетьмана було взятов полон. Перемоги під Жовтими Водами та Корсунем стали сигналом для поширення повстання по всій Україні. До кінця липня було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське та Подільське воєводства.

Воєнні дії відновились восени 1648 р., неподалік ***містечка Пилявці*** зійшлись українська та польська армії, битва закінчилась повної перемогою козаків та остаточним розгромом поляків. Козацьке військо вирушило дальше на захід, розпочавши 26 вересня облогу Львова, але обмежившись викупом Хмельницький вирушив до Замостя. Начальник гарнізон наказав спалити передмістя, це значно ускладнило становище козаків, гостро відчувалась нестача гармат, набоїв та продовольства, спалахнула епідемія чуми, від якої загинув зокрема і Максим Кривоніс. Все це змусило Богдана Хмельницького вдатись до переговорів з польським урядом та ***14 листопада 1648 р.*** відступити з-під Замостя. ***23 грудня 1648 р.*** гетьман Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де його зустрічав єрусалимський

патріарх ***Паїсій*** і київський митропополит ***Сильвестр Косів***, які урочисто привітали гетьмана як визволителя свого народу та поблагословили на переможну війну.

У 1649 р. перемир'я було порушено поляками і військові дії відновилися. Військо польських магнатів на чолі з Єремією Вишневецьким опинилось в оточенні під ***Збаражем***. ***27 липня 1649 р.*** козаки розпочали генеральний наступ, який тривав три години, але поляки втримали свої позиції. Наступного дня гетьман Хмельницький одержав звістку, що з Варшави на Збараж вирушило головне польське військо на чолі з королем Яном Казимиром. Хмельницький раптовим маневром виступив на зустріч королю, залишивши облогу Збаража. Хмельницький зустрів короля під ***Зборовом***, де ***5 серпня*** розпочалась битва, раптовість атаки козаків гарантувала їм перемогу, але цьому завадили татари, які 6 серпня перейшли на сторону поляків, це змусило Хмельницького вдатись до дипломатії та укласти мир з Польщею.

Зборівський мирний договір. Після напружених переговорів ***8 серпня 1649 р.*** було укладено мирний договір. За умовами угоди визначалася козацька територія, яку можна трактувати як зародок Української козацької держави (Гетьманщини). Гетьманщина визнавалась польським урядом у межах ***Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.*** Волинь та Поділля залишались під владою польського короля. У Гетьманщині влада належала гетьману (звідси і назва держави), резиденція якого знаходилась у Чигирині. Коронне польське військо на цю територію доступу не мало. Водночас на території козацької держави зберігалась польська адміністрація, хоча на всі відповідальні пости король мав право призначати тільки православних шляхтичів. Зборівська угода зберігала Вольності Війська Запорозького, ***число реєстрових козаків встановлювалося у 40 тис. осіб*** (насправді їх було значно більше) і проголошувалась амністія всім учасникам козацько-селянської війни. Католицька і православна шляхта зрівнювалася у правах, а православний Київський митрополит мав увійти до польського сенату. Питання про унію передавалось на розгляд сейму.

Становлення Гетьманщини

Органи державої влади. Найвищим законодавчим органом держави стала ***Генеральна рада*** – загальна рада всього війська, але оскільки такі ради відбувались дуже бурхливо то поступово їх роль перебрали старшинські ради, які складались з полковників і Генеральної старшини. Виконавча й судова влада зосереджувались в руках гетьмана, який скликав Генеральну та ***Старшинські ради***, видавав універсали, керував дипломатичними відносинами. Керувати всіма справами внутрішнього управління було завданням генеральної старшини – ***уряду***, що фактично виконував функції кабінету міністрів.

Адміністративно-територіальний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, замість них створювались полки та сотні. На 1649 р. налічувалось ***16 полків.*** Кожен полк очолював полковник, який обирався або призначався гетьманом. Запорізька Січ була окремою одиницею адміністративно-територіального поділу. Містами, що мали магдебурзьке право керували магістати на чолоі з війтами. У селах справами відали старости, яких обирала селянська громада, а справами козаків – обрані ними отамани.

Фінансова система. Організація державного апарату, утримання війська та дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Грошовими справами керував гетьман. Існувало кілька джерел прибутку військовго скарбу, і передусім – земля, що перейшла в користування скарбу, сільськогосподарські промисли та плата за їхню оренду. Існували і загальні податки, за одиницю оподаткування брався двір. Із грошових знаків найпоширенішим в обігу були польські монети, згодом московські й турецькі гроші. Згодом розпочалось карбування власної монети.

Місце України в міжнародних відносинах. Становлення незалежної Української держави відбулося в умовах завершення ***Тридцятилітньої війни*** та в перші роки після укладення Вестфальського договору. Згідно з умовами цього договору послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої. Натомість, помітно зміцнилося становище Швеції, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтиці. Міжнародне становище України визначалося ставленням до неї польської еліти. Безперечно, польська шляхта сприймала можливість виокремлення українських земель у окрему державу як катастрофу. Тому протягом усього періоду гетьманування Богдана Хмельницького польські правлячі кола не бажали йти на порозуміння з українцями і докладали максимум зусиль аби послабити позиції української влади на міжнародній арені. Для цього уряд Речі Посполитої постійно намагався підбурити до боротьби проти України ряд інших держав: ***Францію, Австрію, Ватикан, Швецію.*** І лише у складний, навіть катастрофічний період своєї історії, так званий «Потоп», Ян Казимир погодився визнати козацьку Україну як автономну частину Речі Посполитої.

Не сприяли українцям і ***позиції країн Центральної та Західної Європи***, які так чи інакше симпатизували Польщі та не бажали погіршення з нею відносин. Підтримував Річ Посполиту і Ватикан, якому була вигідна політика окатоличення українського населення польською владою. Пруссія та

Австрія значно сприяли польському уряду, зокрема остання сприяла вербуванню на своїх територіях найманців для коронної армії.

Зовсім іншу позицію зайняли ***північні держави – Англія та Швеція.*** Тодішній лорд-протектор ***Олівер Кромвель*** відверто симпатизував Хмельницькому, існує чимало суперечок стосовно реального контакту між цими двома геніями свого часу, але як би там не було з далеких британських островів події в Україні сприймали із захватом. Щодо Швеції, то її та Гетьманщину об'єднували спільні інтереси – ***послаблення чи розгром Речі Посполитої***, тому безперечно, що Хмельниччині Швеція симпатизувала, оскільки реально послаблювала її суперника.

Не менш важливою була позиція ***країн Південно-Східної Європи – Молдавії, Валахії і Трансільванії.*** Ці князівства були близькими до України, перебували у васальній залежності від Османської імперії, а також перебували у близьких зв'язках з Польщею. Проте якоїсь єдиної позиції стосовно подій в Україні правлячі кола цих буферних держав так і не виробили, тому в різні періоди займали різну позицію.

Знову ж таки, неоднозначне ставлення до подій на українських землях було в південного сусіда – ***Кримського ханства.*** Напружені відносини з Річчю Посполитою, часті військові сутички з нею сприяли симпатії до українців, але водночас Крим, який не прагнув посилення жодної сторін проводив політику збереження рівноваги в україно-польському конфлікті. Покровительці Криму – Османські імперії була досить вигідна боротьба українців, оскільки завдавала ударів її давньому ворогові – Речі Посполитій. Знову ж таки в обмін на допомогу, турецька сторона вимагала прийняття протекції султана.

Не додавала впевненості позиція ***росії***, яка зовсім не була зацікавлена у створенні незалежної України, також боротьбу українців намагалася використати для дипломатичного тиску на Річ Посполиту, щоб повернути Смоленщину. Як і кримська правляча еліта російська дотримувались політики виснаження обох сторін та не поспішала надавати допомогу, та всяко використовуючи на свою користь події Національної революції.

Таким чином, основна проблема полягала в тому, що геополітичні інтереси жодної з країн Європи та Османської імперії не передбачали створення незалежної України. Тому Україну не сприймали як рівноправний суб'єкт міжнародних відносин. Як зазначають В. Смолій та В. Степанков, рацію мав І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що гетьман «гостро відчував вразливість геополітичного становища України, і його як і Бісмарка переслідував «кошмар коаліцій». Звідси можна зробити висновок, що гетьману вигідніше було тримати татар як ненадійних союзників, ніж мати ще одного ворога в тилу.

Воєнно-політичні події 1650-1653 рр.

Укладаючи Зборівський договір 1649 р., кожна зі сторін розуміла, що це ще далеко не розв'язання конфлікту, тобто підписання Зборівського миру не привело до ліквідації основних суспільних протиріч, тому в 1651 р. воєнні дії відновилися. Почалося протистояння з Поділля, куди вирушило військо польного гетьмана ***М. Калиновського,*** що зав'язав бій із ***Д. Нечаєм***, який загинув у сутичці. Дорогу шляхетському війську заступив ***І. Богун***, Калиновський з боями відступив до Кам'янця-Подільського, а потім далі на захід. В травні М. Калиновський прибув до королівського табору. Цей похід і розпочав новий період війни.

Битва під Берестечком. Вирішальна битва відбулась впродовж ***18(28)-30.06.(10.07). 1651 р.*** поблизу м. Берестечка. Татарські війська під проводом хана ***Іслам-Гірея*** не витримавши сильного гарматного вогню покинули поле бою. Хмельницький поїхав за ними, щоб повернути хана. Українські війська залишись без керівництва були оточені королівською армією. В такому складному становищі, якому опинились козаки після втечі татар, вони зуміли не лише відбивати атаки ворога, але й атакувати ворога. Проте панічні настрої, відсутність Хмельницького та інженерні роботи шляхти змусили козаків пробиватися. Проте через недовіру простих покозачених селян до старшини почалася паніка, люди кинулися просто на польські позиції, думаючи, що старшина хоче втекти. У цій складній ситуації ***І. Богун*** прикривав відступ козаків. Втрати становили до 8 тисяч, причому більшість загинули не від рук ворога, а внаслідок сум'яття на переправах. Загін з 300 козаків мужньо захищався на одному з островів, вони відхилили пропозицію коронного командування здатися. Останній козак захищався протягом 3 годин, від відмовився від королівської пропозиції дарувати йому життя за мужність, тоді його було вбито.

Поразка під Берестечком змусила Б. Хмельницького ***18 версеня 1651 р.*** укласти ***Білоцерківський мирний договір.*** За його умовами більш як удвічі скорочувався козацькийреєстр (до 20 тис. козаків), утричі зменшувалася підвладна йому територія – козацькою територією визнавалось лише Київське воєводство. До Брацлавського та Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація, магнати й шляхта отримували свої довоєнні маєтки.

Битва під Батогом. ***22-23.05. біля г. Батіг*** поблизу м. Ладижина на Брацлавщині (тепер Вінницька обл.) відбулася генеральна битва, в якій козацьке військо вщент розгромило польські хоругви. Несподіваним ударом 22.05. (1.06) козацькі полки атакували польське військо і змусили ворога відступити в табір. Оточивши польський табір, вранці 23.05(2.06) у кількох місцях прорвали ворожу оборону. Бій у таборі точився цілий день і завершився повним розіромом польської армії. В цій битві полягло майже все польське військо та німецькі найманці, бл. 8 тис. жовнірів. Загинув і сам гетьман М. Калиновський. Українські війська зайняли територію України до р. Случ.

Молдовські походи 1652-1653 рр. Після Батозької перемоги українське військо вступило до Молдови та змусило ***Василя Лупула*** виконати попередні домовленості про шлюб його дочки з Тимошем Хмельницьким. Занепокоєні українсько-молдавським союзом, ***Польща, Валахія та Трансільванія*** утворили антиукраїнський союз. Навесні 1653 р. валаський господар Матвій Басараб захопив Ясси і посадив на престол свого ставленника. Лупул звернувся по допомогу до Хмельницького. 21-22 квітня 1653 р. українське військо на чолі з Тимошем Хмельницьким розбило загони агресорів та відновило владу Лупула. Але цього виявилось мало і Лупул підбурив Тимоша до походу на Валахію. У ***фортеці Сучава*** козаки потрапили в облогу, під час якої було смертельно поранено Тимоша Хмельницького.

Жванецька облога. Протягом 1653 р. тривали бойові дії на Брацлавгцині, де козаки під проводом І. Богуна розіромили під Монастирищем загони С. Чарнецького. Наприкінці серпня 1653 р. польська армія під командуванням короля Яна II Казимира вирушила в Україну і зосередилась під ***м. Жванцем над Дністром поблизу Кам'янця*** (село Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.). Назустріч польським частинам виступила українська армія, до якої наприкінці вересня приєднались татарські загони на чолі з ханом Іслам-Ґіреєм III. У запеклих боях козацькі загони завдали ряд поразок польським часгинам і отчили королівське військо. Облога тривала понад два місяці. В польському таборі почався голод, спалахнули епідемії. Над польською армією нависла заіроза неминучої катастрофи. Але й цього разу польські війська від повного знищення врятували татари. Кримський хан Іслам-Ґірей III, підкуплений польським королем Яном II Казимиром, уклав з Польщею сепаратну угоду. За цих обставин Б. Хмельницький був змушений піти на перемир'я. За умовами перемир'я, Білоцерківський мирний договір 1651 р. скасовувався, а відносини між Україною і Польщею регулювались знову на основі Зборівською договору 1649 р.

Українсько-московський договір 1654 р. та продовження Національно-визвольної війни

Переяславська рада. Після Жванецької битви Б. Хмельницький був змушений піти на переговори і погодитися на умови польської о уряду, оскільки дізнався про рішення Земською собору Московської держави прийняти Військо Запорозьке «під руку» царя Олексія Михайловича. У ході переговорів між гетьманським урядом та Москвою наприкінці 1653 р. українська сторона постійно домагалася від царя підтвердження прав та привілеїв Запорозького Війська, української шляхти, православного духовенстка та міст. У відповідь царські посли запевняли гетьмана Б. Хмельницького та старшину, що всі права та порядки, які існували в Україні, будуть збережені.

Однак вже в процесі безпосередньої підготовки та в ході Переяславської ради виникли непорозуміння між обома сторонами. Так, зокрема, московський посол, боярин ***В. Бугурлін*** відмовився від будь-яких зобов'язань на користь України, у т. ч. і від складення присяги від імені царя, про гарантування прав і привілеїв козацтва, шляхти, духовенства та міщан України. Такий хід подій стурбував Б. Хмельницького та старшину, які вирішили домогтися письмового підтвердження своїх прав. З цією метою було розроблено вимоги до царя, що складалися з 23 пунктів, або статей. Ці т. зв. «Просительні статті» гетьман доручив відвезти до Москви посольству, яке очолювали генеральний суддя Війська Запорізького ***Самійло Богданович-Зарудний*** та переяславський полковник ***Павло Тегеря.***

8 січня 1654 р. відбулася Переяславська рада, на якій Б. Хмельницький та частина старшини склали односторонню присягу навірність московському цареві. Умови союзу були затверджені у Москві в березні 1654 р. Згідно з цим документом, який був головним у всьому комплексі документіві увійшов до історії під назвою ***«Березневі статті»***, передбачалось,що:

- збір податків накористь царської скарбниці будуть вести українські урядники;
- встановлювалася платня уряду Війська Запорозького;
- заборонялись зносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем;
- підтверджувалося право Київського митрополита і всього духовенства на маєтності, якими вони володіли;
- московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею весною 1654 р.;
- передбачалось утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою;

- у випадку татарських нападів на Україну передбачалось організувати проти них спільні походи з боку як України, так і Московії.

Кампанії 1655-1657 рр. Після цього Кримське ханство уклало союз з Річчю Посполитою. Військові дії україно-російських військ проти поляків і татар відбувалися з перемінним успіхом. Генеральна битва під ***Охматовим*** (на Дрижиполю) в січні 1655 р. не принесла перемоги жодній зі сторін. У жовтні 1656 р. Московська держава та Річ Посполита уклали між собою ***Віленське перемир'я.*** Українську делегацію, на вимогу московської сторони, не було допущено до вироблення умов перемир'я. Такі дії зі сторони Москви фактично означали ***денонсацію українсько-російського договору 1654 р. в односторонньому порядку.*** Цей факт серйозно занепокоїв Б. Хмельницького. Він зробив спробу утворити антипольську коаліцію з ***семигородським князем Юрієм II Ракоці та Швецією***, яка почала війну проти Польщі.

Київський полковник і генеральний суддя ***Антін Жданович*** у 1657 р. за дорученням Б. Хмельницького був призначений наказним гетьманом 20-тисячного українського корпусу, який спільно з військами ***семигородського князя Юрія II Ракоція і шведського короля Карла X Густава*** брав участь у бойових діях проти Польщі. Успішна діяльність корпусу полковника А. Ждановича завершилася включенням до складу Гетьманщини ***Волині, Турово-Пінщини та Берестейщини.*** Союзницькі війська спільними зусиллями визволили Галичину і поступово зайняли значну частину території Польщі, в т. ч. міста ***Ланцут, Краків і Варшаву.*** Однак, влітку 1657 р. деякі непорозуміння між союзниками (А. Ждановичем і семишродським князем Юрієм II Ракоці) і демагогічна агітація царського агента Желябуського призвели до відмови частини козацьких військ від продовження воєнних дій і повернення їх в Україну. Звістка про самовільний виступ корпусу А. Ждановича з Польщі тяжко вразила Б. Хмельницького і стала однією з причин його ***передчасної смерті 27.07.1657 р.*** Перед смертю гетьмана, за його волею і погодженням з козацькою старшиною, наступником Б. Хмельницькою було визначено його ***молодшого сина Юрія.***

Періодизація Національно-визвольних змагань під керівництвом Б. Хмельницького

Період	Зміст
1648-1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності за Україною.
1650-1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін.
1654-1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення україно-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні.
1656-1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансільванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансільванською армією проти Польщі.

Основні дати:

- ***1648 р.*** – Жовтоводська, Корсунська та Пилявецька битви.
- ***1649 р.*** – Зборівська битва. Укладення Зборівського договору.
- ***1651 р.*** – Берестецька битва. Укладення Білоцерківського договору.
- ***1652 р.*** – Батозька битва.
- ***1654 р.*** – укладення українсько-російського договору.
- ***1656 р.*** – Віленське російсько-польське перемир'я.
- ***1657 р.*** – смерть Богдана Хмельницького.

ТЕМА 6
Боротьба за незалежність. Поділ України. Громадянська війна. Руїна (друга пол. XVII ст.)

Гетьманщина за Івана Виговського

Становище в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Після смерті Б. Хмельницького в Україні утворилася досить складна політична й соціально-економічна ситуація. У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату й розгорнули боротьбу за владу. Становище ускладнювалось загостренням міжнародної ситуації, зокрема розпаду антипольської коаліції, фактичний вихід Швеції з війни та зміцнення польсько-кримського союзу загрожували існуванню української держави. Напруженість у відносинах з Москвою після смерті Хмельницького лише зростала, цар вимагав обмеження козацького реєстру та прав Гетьманщини. Внутрішньополітична нестабільність лише посилювала апетити сусідів-агресорів, які починають для реалізації своїх намірів залучати конфліктуючі сторони серед козацької старшини.

Обрання гетьманом Івана Виговського. У боротьбі за гетьманську булаву найуспішніше діяв ***Іван Виговський (1657-1659 рр.). 15 вересня 1657 р.*** старшинська рада в Чигирині обрала до повноліття ***Юрія Хмельницького*** гетьманом ***Івана Виговського***, а в жовтні козацька рада в Корсуні обрала його вже повноправним гетьманом без будь-яких обмежень. На цей час Виговський був знаним політиком, талановитим організатором та блискучим дипломатом, адже за Богдана Хмельницького очолював ***Генеральну військову канцелярію***, яка виконувала функції зовнішньополітичного відомства. Саме тому у своїй зовнішньополітичній діяльності він продовжував курс Богдана Хмельницького на досягнення цілковитої незалежності Гетьманщини та утвердження її на міжнародній арені.

На генеральну раду в Корсуні ***25 жовтня 1657 р.*** прибули посли Швеції, Польщі, Валахії, Туреччини та Криму. Там було оформлено договір із Швецією, який передбачав створення ***українсько-шведського союзу.*** Важливу роль відігравав і московський вектор, цар довго зволікав з визнанням Виговського гетьманом, вимагаючи поступок, зокрема у введенні до найбільших українських міст московських військ. Під тиском новообраний гетьман пішов на ці кроки. Але Москва цим необмежилась та почала дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Гетьманщині шляхом фінансування антигетьманської опозиції, зокрема відкритий військовий ***виступ Мартина Пушкара та Якова Барабаша***, який Виговському вдалось придушити.

Гадяцький договір 6 вересня 1658 р. Подвійна політика Москви остаточно переконала І. Виговського в необхідності докорінно змінити свої зовнішньополітичні орієнтири. Із весни 1658 р. в Межиріччі протягом кількох місяців тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. За результатами цих переговорів 6 вересня 1658 р . на козацькій раді було схвалено **Гадяцький договір:**

- Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств під назвою ***Руське князівство входила до складу Речі Посполитої як третя складова федерації*** – поряд із Польським королівством і Великим князівством Литовським;
- федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками всіх трьох держав;
- на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, які були представниками козацької старшини. Гетьман обирався довічно;
- гетьманові заборонялися зовнішньополітичні відносини з іншими державами;
- польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні; ***козацький реєстр повинен був становити 30 тис. осіб.*** Гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетської гідності;
- дозволялося заснувати в Руському князівстві дві академії й необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень. Церковна унія мала бути скасована. Водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті.

Московсько-українська війна 1658-1659 рр. Гадяцький договір не було втілено вжиття. Хоча польський сейм і ратифікував його (крім пункту про скасуванняцерковної унії), виконувати умови договору поляки не збиралися. Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману й восени 1658 р., оголосивши І. Виговського зрадником, розгорнув наступ на Україну. Розпочалася україно-московська війна, наприкінці березня 1659 р. понад 100-тисячна армія на чолі з ***О. Трубецьким*** вторглась в Україну. 20 квітня її було зупинено під Конотопом силами чернігівського і ніжинського полків під командуванням Григорія Гуляницького. Майже два місяці козаки витримували облогу, поки гетьман прибув на допомогу. Головна битва відбулась ***28 червня 1659 р. в районі с. Соснівки під Конотопом.*** Козацька армія за підтримки кримських татар розгромила вщент армію загарбників.

Проте перемогу над московитами не принесла внутрішньополітичної стабільності, пропольська орієнтація Виговського відштовхнули від нього рядових козаків та селянство, які побоювались повернення влади польської шляхти. Розпочався антигетьманський виступ на чолі з ***Юрієм Хмельницьким. 21 вересня 1659 р.*** під містом Германівкою на Київщині відбулася козацька рада, яка обрала новим гетьманом Ю. Хмельницького. Також козаки відмовились визнавати Гадяцький договір, Виговський бажаючи уникнути громадянської війни добровільно зрікся булави та не висував ніяких претензій на владу.

Порушення територіальної цілісності Гетьманщини

Гетьман Юрій Хмельницький. Після отримання гетьманської булави Ю. Хмельницький вирішив налагодити мирні відносини з Московською державою. Були укладені **Переяславські статті 1659 р.**, які містили наступні положення:

- старшина без дозволу царя не мала права переобирати гетьмана;
- гетьман позбавлявся права самостійно призначати, звільняти чи засуджувати до страти старшину й полковників;
- московське військо, окрім Києва, розміщувалося ще в ***Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.***

Наступним кроком нового гетьмана стала спільна кампанія з московитами проти Польщі, яка завершилась поразкою та підписанням невигідного Слободищенського трактату з поляками. Цей договір базувався на основі Гадяцького, щоправда пункт про окреме Руське князівство було вилучено. Це спричинило політичний розкол українського суспільства. Ю. Хмельницький залишився без підтримки. Почався поділ території України на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережжя, підвладну Московській державі. В обох частинах Української держави в 1663 р. було встановлено окремі гетьманати: на Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом ***Павла Тетерю*** (1663-1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьманування ***Я. Сомка*** (1662 р.), якого не визнала Москва, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях міста Ніжина обрали гетьманом ***Івана Брюховецького*** (1663-1668 рр.).

Гетьманування Павла Тетері 1663-1665 рр. Спираючись на підтримку Польщі Павло Тетеря сподівався поширити свою владу на Лівобережжя. Восени ***1663 р.*** розпочався похід на Лівобережну Україну за підтримки королівських військ. Але він не приніс ніякого результату, оскільки на Правобережжі розпочався антигетьманський виступ і Тетеря змушений був повернутись. Усі невдачі походу звалили на ***Івана Богуна***, якого звинуватили в таємних зв'язках з московським урядом та розстріляли. Антигетьманське повстання було спричинене поверненям польських порядків. За таких складних умов у липні 1665 р. Тетеря зрікся булави.

Гетьман Іван Брюховецький 1663-1668 рр. Боротьбу за булаву Брюховецький розпочав з допомогою московського царя і завжди орієнтувався на нього, брехливими обіцянками він переманив на свою сторону козацьку голоту, яка фактично і обрала його гетьманом на ***Чорній раді 1663 р.*** Як гетьман він всяко обежував права козаків та міщан, зокрема збільшив оподаткування та обмежив місцеве самоврядування. За підтримки московських окупаційних військ здійснив спробу поширення своєї владиі на Правобережжя, але зазнав поразки. У 1665 р. відвідав Москву, де підписав ***Московські статті***, які передбачали збільшення російських військ на території Гетьманщини, а вибори гетьмана мали бути анонсовані царем. В обмін на зраду національних інтересів Брюховецький отримав боярство та численні маєтки.

Андрусіївське перемир'я. Козацька держава розпалася на дві частини з протилежною політичною орієнтацією, що боролися між собою: одна – на боці Польщі, інша – на боці Москви. Українська державність опинилася в стані глибокої кризи. Незабаром цей розподіл був закріплений. У 1667 р. вселі Андрусово, під Смоленськом, між Московією та Річчю Посполитою було укладено угоду про перемир'я на 13,5 року (Андрусівське перемир'я). За його умовами воєнні дії між Московією та Польщею припинялись на ***13,5 років.*** Розподіл Гетьманщини відбувався по Дніпру, Київ переходив на два роки під вплив Москви. Запорізька Січ переходила під контроль обох держав.

Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60-80-х рр. XVII ст.

Гетьман Петро Дорошенко 1665-1676 рр. Становище, що склалося після укладення Андрусівського перемир'я, вимагало від українства згуртованості у відстоюванні власних інтересів. Для проведення такої лінії потрібна була сильна особистість. Такою особистістю став гетьман ***П. Дорошенко (1665-1676 рр.).*** Він зумів приборкати анархію, що панувала на Правобережжі, відновити діяльність органів влади і зміцнити свою владу. Своїм першочерговим завданням П. Дорошенко вважав об'єднання двох частин України. В ***1668 р.*** після успішного антимосковського повстання на Лівобережжі Дорошенка було оголошено гетьманом обох боків Дніпра.

Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула з пропозиціями, на яких Україна погоджувалась прийняти турецький протекторат. Умови були такими: у межах держави мають перебувати всі українські землі від річки Вісли й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося вмежах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. Більшість цих умов турецький ***султан Мехмед IV*** прийняв. У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотином. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський і незабаром його здобуло. Далі воно рушило на Львів.

Завдані поразки змусили поляків ужовтні 1672 р. підписати з Туреччиною ***Бучацький мирний договір***, за яким Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах ***Брацлавщини і Південної Київщини.*** Східне Поділля переходило до Туреччини, а решта Правобережжя залишалася під владою поляків. Польща зобов'язувалася сплачувати данину. Бучацький мир засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання України сподівався на допомогу Туреччини. Московська держава сприйняла Бучацький договір як зречення Речі Посполитої від Правобережної України й наприкінці ***1673 р.*** розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Його влада поширювалася лише на Чигирин та його околиці. У вересні ***1676 р.***, коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву і склав присягу царю. Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку істориків В. Смолія і В. Степанкова, завершився останній етап Української національної революції (1648-1676 рр.).

Гетьманування Дем'яна Многогрішного 1669-1672 рр. Після втрати контролю Дорошенком над Лівобережною Україною, під тиском Москви Многорішний змушений був погодитись на повернення під владу царя. 9 березня 1669 р. було укладено Глухівські статті, які передбачали російські війська у 5 містах Лівобережної України; ***козацький реєстр становив 30 тисяч;*** та заборона гетьману вести зовнішню політику. Такі мінімальні поступки зі сторони Москви були зумовлені бажанням уникнути антимосковського повстання та зміцнити своє становище у боротьбі з Дорошенком.

Гетьман Іван Самойлович 1672-1687 рр. Своє гетьманування Самойлович вже традиційно для лівобережних гетьманів розпочав з укладення Конотопських статей, які порівняно з попередніми Глухівськими ще більше обмежували права України. Зокрема, гетьман обмежувався не лише у відносинах з іншими державами, але і з правобережним гетьманом Дорошенком; гетьман позбавлявся права карати старшину без відома Москви; козацькі посли не мали права брати участь в переговорах із представниками Польщі в Москві стосовно України. Характерною рисою гетьманування Самойловича стало прагнення ***створити аристократичну державу*** з міцною гетьманською владою, проте абсолютна промосковська орієнтація зробили Самойловича виконавцем прагнень царя на Лівобережній Україні.

Чигиринські походи та гетьман Юрій Хмельницький. Зречення Дорошенком гетьманства зовсім не входила в плани Османської імперії, саме тому Стамбул вирішив в своїх цілях використати Юрія Хмельницького, якого було проголошено князем Сарматії. Навесні ***1677 р.*** Юрій Хмельницький із загонами турецького війська вирушив на Україну. Метою цього війська було здобуття гетьманської столиці – Чигирина, але підхід московського війська з Самойловичем змусило османів відступити. Вже в 1678 р. 200-тисячна армія турок оточила Чигирин, який московити просто підірвали не витримавши облоги. Влада князя Сарматії поширювалась лише на Поділля, але панував він не довго, турки стратили його в 1685 р. Боротьба між Московським царством та Туреччиною і Кримським ханством завершилась ***13 січня 1681 р.*** підписанням мирного договору у ***Бахчисараї***. За цим договором кордон між Османською імперією та Московією встановлювався по Дніпру; Стамбул отримував Північну Київщину, Брацлавщину та Поділля.

«Вічний мир» 1686 р. Бахчисарайський мир не був вигідним для Речі Посполитої, яка скориставшись поразкою Османської імперії під Віднем 1683 р. відновила контроль над більшою частиною Правобережної України. А вже ***6 травня 1686 р.*** в Москві між Польщею та Московією було укладено новий – «Вічний мир». За яким, Польща визнавала Лівобережну Україну, Київ за Московією; Польща отримувала Північну Київщину, Волинь та Галичину; ***Поділля до 1699 р.*** залишалось в складі Османської імперії, після чого також було включеним до Речі Посполитої.

Кримський похід 1687 р. Уклавши «вічний мир» з Польщею Москва зобов'язалась долучитись до антитурецької коаліції, головне завдання Москви полягало у ліквідації турецько-татарських володінь на Чорному та Азовському морях. Саме тому в ***1687 р.*** 100-тисячна армія московитів та козаків рушили на Крим, командував походом ***Василь Голіцин.*** Але військо не дійшло навіть до Криму, шукаючи виних

Голіцин скориставшись невдоволенням козацької старшини Самойловичом, заарештував його та вислав до Сибіру, ***гетьманом 25 липня 1687 р. було обрано генерального осавула Івана Степановича Мазепу.***

Запорізька Січ та Слобожанщина у другій половині XVII ст.

Запорізька Січ завжди була особливою одинецею у складі Гетьманщини, саме звідси і розпочався виступ Богдана Хмельницького, проте згодом гетьмани мали чимало конфронтацій з козацькими низами, які бачили в пануванні старшини та гетьмана загрозу своїм правам та свободам. Найвидатнішим кошовим отаманом другої половини XVII ст. був ***Іван Сірко***, який уславився своїми переможними походами проти турків та татар, брав участь у Національно-визвольній війні. Саме тому царський уряд завжди ставився упереджено до Січі, вбачаючи в ній загрозу для свого панування. Вже в ***1663 р.*** на січі було розміщено московські війська, Андрусіївське перемир'я та «вічний мир» ще більше ускладнили становище Січі, адже фактично було встановлено спільний польсько-московський контроль за Запорізькою Січчю.

Основою господарського життя Січі був ***зимівник***, в другій половині XVII ст. господарська діяльність козаків пожвавилась. Розвиток рільництва гальмувався постійною загрозою набігзі сторони турок та татар. Тому головну роль відігавало ***скотарство***, особливо ***конярство***. Важливу роль відігравали і ***промисли***, зокрема рибальство, мисливство, бджільництво. Значного розвитку досягло на Січі і ремісниче виробництво. Особливу роль відігравала і ***торгівля***, головним товаром був хліб, купували запорожці переважно зброю, боєприпаси, сукно, папір. Землі на схід від Гетьманщини в ***30-х рр. XVII ст.*** почали заселятись українськими переселенцями. Царський уряд всіляко зацікавлений у залюдненні порубіжних земель заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від турок та татар. Так ***в 1654 р. було засновано Харків***, такі поселення були звільнені від податків, тому їх називали слободами. Звідси і походить назва цілого краю – Слобожанщина. Особливістю цих земель було право на козацьке самоврядування, що його Москва на початку колонізації зберігала за українцями. Права українських поселенців закріплювались царськими жалуваними грамотами.

Гетьман Іван Мазепа

Після укладення ***«Вічного миру»*** для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я і припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в 1687 р. було здійснено спільний Кримський похід 150-тисячного московського і 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Похід завершився повним провалом. Провину за це поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства. Улітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася ***генеральному осавулу Івану Мазепі (1687-1709 рр.).***

25 липня 1687 р. було ухвалено новий україно-московський договір – **Коломацькі статті,** які базувалися на основі Глухівських статей, вони містили такі положення:

- декларативне підтвердження ***30-тисячного козацького реєстру***, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема, звільнення маєтностей від державного оподаткування);
- заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя;
- гетьману заборонялося самостійно вступати в дипломатичні відносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (по суті, він не повинен був намагатися повернути під свою владу Правобережжя);
- гетьман був зобов'язаний за наказом царя надсилати козацькі війська проти Криму і Туреччини;
- у містах ***Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер***, як і раніше, розташовувалися російські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини – Батурині – російський стрілецький полк для контролю над гетьманом;
- запровадження спеціальної статті, яка пояснювала відносини між Гетьманщиною і Московською державою: заборонялося «голосоми спущать», що «малоросійський край гетьманського регименту», а лише говорити, що він є складовою єдиної держави московського царя;
- забезпечити вільний перехід із Московської держави в Україну;
- гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским народом соединять и в неразрывное и крепкое сугласие проводить супружеством и иным поведением».

Зовнішня політика Івана Мазепи. На першому етапі гетьманування Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: придушував народні рухи, посилав козацькі полки в далекі північні райони за межі Гетьманщини. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й російські війська. Вже в ***1689 р.*** відбувся ***Другий кримський похід***, в якому взяв участь Мазепа та 40 тисяч козаків. Цього разу російсько-українське військо дійшло до Перекопу, але вимушене повернутись назад, оскільки гостро

відчувалась нестача продовольства та внутрішні суперечності серед командування. Для Гетьманщини ця кампанія мала негативні наслідки, оскільки населення обурювалось величезним витратам на реалізацію царських планів.

Внутрішня політика. У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину та українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям та великим купцям у володіння сотень сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у росії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм визиску селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, Мазепа здійснив ***перепис козацького стану***, ускладнивши тим самим перехід до нього з інших суспільних станів.

Важливу роль відігравав курс на ***створення козацької еліти,*** з цією метою розвивася інститут ***бунчукових товаришів,*** а згодом з'явилися ***значкові*** та ***значні військові товариші.*** За цими посадами гетьман закріплював особливі привілеї, готуючи таким чином майбутніх державних та культурних діячів. Отримуючи у володіння поселення, старшина, шляхта й монастирі часто змушували козаків виконувати різні повинності, виписували їх із реєстру, перетворювали на підданих, відбирали землі. Проте воєнні потреби вимагали існування боєздатного козацького війська. У ***1698 р.*** козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була **культурно-просвітницька діяльність.** У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман укладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, ще лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Промовистим є тон факт, що лише під його безпосереднім наглядом і керівництвом споруджувалося ***12 храмів.*** За гетьманування Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби. Так, у Києві коштом гетьмана Мазепи було збудовано новий ***Богоявленський собор Братського монастиря, величний Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею та трапезною палатою в Пустинно-Микілівському монастирі, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі.*** За гетьманування Мазепи було відбудовано лаврський Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, а також ***Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори з дзвіницями.*** Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Відродження козацького устрою на Правобережній Україні. Гетьман Мазепа прагнув об'єднати всі українські землі під своєю булавою, тому ніколи не випускав з-під уваги Правобережжя, яке після численних війн було пусткою. Саме для вирішення цієї проблеми полський король ***Ян III Собеський в 1685 р.*** відновив полково-сотенний устрій на Правобережжі. Але вже в 1699 р. мирний договір Польщі з Туреччиною усунув потребу Варшави в козаках, тому було видано наказ розпустити правобережні полки. У відповідь в ***1702 р.*** розпочалось повстання під проводом ***Семена Палія***, швидко поширюючись повстанський рух становив загрозу для Москви, тому війська гетьмана Івана Мазепи в ***1704 р.*** придушили це повстання, а Правобережжя перейшло під владу Мазепи.

Північна війна та Україна

Із ***1700 р.*** росія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Ця війна жодним чином не торкалася інтересів України. Проте від самого початку козацькі полки постійно брали участь у воєнних діях, воюючи на території Московської держави, Прибалтики, Речі Посполитої, відстоюючи інтереси царя. Приводом для незадоволення було й те, що досить часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час будівництва каналів, доріг, фортець та інших укріплень. Паралельно відбувався наступ на права Гетьманщини та козаків, це все примушувало гетьмана замислюватись над подальшими відносинами з Москвою. Саме з цією метою Мазепа в ***1704-1705 рр.*** розпочав таємні переговори з противниками Москви, польським королем ***Станіславом Лещинським***, який мав допомогти Мазепі налагодити відносини з королем Швеції, що і відбулось в ***1706 р.***

Антиколоніальне повстання Івана Мазепи. У ***1708 р. Карл XII*** із 35 -тисячною армією вирушив у похід на Москву. Шведський король рушив в Україну, де сподівався на допомогу І. Мазепи. Гетьман не був готовий до походу шведів на Москву саме через територію України, оскільки це означало що основним театром воєнних дій стане саме Україна. Ситуація ускладнювалась і тим, що про відносини гетьмана з шведським королем знала лише обмежена частина козацької

старшини. ***24 жовтня 1708 р.*** Мазепа виступив на зустріч з Карлом XII на чолі чотиритисячного війська. Вже 29-30 жовтня 1708 р. було укладено ***українсько-шведський договір***, який передбачав незалежність України, гетьман мав забезпечити шведське військо провізією та квартирами.

Дізнавшись про наміри І. Мазепи, частина козаків його залишили, оскільки не зрозуміли несподіваної зміни поглядів гетьмана, який напередодні закликав бути вірними російському цареві й боротися зі шведами. Основна маса українського населення розглядала шведів як загарбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки. Дізнавшись про це, Петро І діяв швидко і рішуче. Він наказав ***О. Меншикову*** розгромити гетьманську столицю ***Батурин***, де були великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний хід у місто. Через нього російські війська проникли в місто і вчинили погром. Місто було спалене, а населення знищене. Знищення Батурина та його мешканців не було лише помстою, цим каральним актом Москва намагалась залякати українців від підтримки Мазепи

І. Мазепу було оголошено зрадником. На старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано ***Івана Скоропадського (1708-1722 рр.).*** **12 листопада 1708 р.** в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві було проголошено церковне прокляття – ***анафему Мазепі.*** Водночас анафему виголосили і в Москві. Петро І продовжував каральні заходив Україні. У квітні 1709 р. російські війська під командуванням П. Яковлева здійснили каральний похід на Січ, у результаті якого вона була знищена. Це була своєрідна відповідь царя на приєднання 8-тисячного війська запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком до гетьмана Івана Мазепи.

Полтавська битва. Навесні 1709 р. Карл XII відновив наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків та Курськ, але для цього потрібно було взяти добре укріплену Полтаву, 1 травня розпочалась облога. Вирішальна битва відбулась ***27 червня 1709 р.*** під Полтавою і завершилася цілковитою поразкою Карла XII й Мазепи. Причини поразки полягали у нерівності сил, шведській 30-тисячній армії прогтистояла 50 тисячна армія московитів. 30 червня Меншиков змусив капітулювати відступаючу шведську армію. Карл XII та Мазепа вирушили до ***Бендер, де гетьман і помер 22 вересня.***

Гетьман Пилип Орлик та його конституція

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада. Новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника І. Мазепи генерального писаря його уряду ***Пилипа Орлика (1672-1742 рр.).*** Він очолив першу українську політичну еміграцію в Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції). Під час козацької ради 16 квітня було прийнято написаний ним документ ***«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького»*** (пізніше цей документ дістав назву «Конституція Пилипа Орлика»). Це була угода між старшиною і запорозькими козаками з одного боку та гетьманом – з іншого. Конституція обмежувала права гетьмана й передбачала створення представницького органу – Генеральної ради. У ній були закладені основи принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, упроваджувалась виборність посад.

10 травня 1710 р. було укладено новий українсько-шведський договір, в якому Швеція виступала гарантом незалежності та територіальної цілісності. Вже протягом 1711 р. Пилип Орлик зумів організувати антимосковську коаліцію у складі Швеції, Криму та Туреччини. Вже наприкінці березня 1711 р. Орлик з успішними боями підійшов до ***Білої Церкви***, але нестача артилерії та продовольства змусили відступати назад до Бендер. Петро І у відповідь оголосив війну Туреччині та вирушив на Молдову, де в липні царське військо було оточене турками і після великого хабаря великий візир відпустив росіян. У ***1714 р. Орлик змушений вийхати в Західну Європу***, де продовжував спроби організації антимосковської коаліції.

Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро І використав як привід для розгортання терору. Поступово звужувалася влада гетьмана. Воєводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (із 1710 р. їх уже було двоє). У 1708-1709 рр. запровадився ***губернський устрій*** при збереженні полково-сотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що спричинило виникнення великих територій, непідконтрольних гетьману. 1720 р. Петро І обмежив функції Генерального суду.

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські прибалтійські порти, і до того ж не українськими купцями. Дедалі частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах тощо. У той же час господарства козаків на батьківщині занепадали. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ.

Гетьманщина після Полтавської битви

Іван Скоропадський. Діяльність І. Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність цареві. Це допомогло йому утримувати гетьманську владу, але, водночас, розгортання царської політики сприяло обмеження гетьманської влади. Разом із тим Скоропадський проявляв порядність і в міру своїх сил намагався захистити українську автономію. У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував політику І. Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30% оброблюваних земель перебувалов приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися на справжніх земельних магнатів.

Посилення колоніальної політики росії. ***29 квітня 1722 р.*** Петро І видав указ про запровадження **Малоросійської колегії,** яка повинна була контролювати дії гетьмана. Ця новина приголомшила І. Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. По смерті гетьмана всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів начолі з бригадиром С. Вельяміновим. Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману ***П. Полуботку (1722-1723 рр.)*** слухати колегію. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу (зробив Генеральний суд колегіальним, установив порядок подання апеляцій), розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався зі скаргами в Сенат (верховний розпорядчий орган російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склалитак звані ***Коломацькі чолобитні*** на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро І, то наказав ув'язнити П. Полуботка і 15 опозиційних українських старшин у Петропавлівській фортеці. Не витримавши такого стану і допитів. ***18 грудня 1724 р.*** наказний гетьман П. Полуботок помер.

Після смерті Петра І уряд росії змінив політику щодо козацької України. Наростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії і загроза нової війни з Туреччиною спричинили її скасування в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики в українському питанні. Було дозволено провести вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник ***Данило Апостол (1727-1734 рр.)***. Діяльність гетьмана визначалася ***«Рішительними пунктами» 1728 р.*** Нова угода дозволяла гетьману вирішувати лише прикордонні проблеми з Польщею та Кримом, але під наглядом російського резидента. Отже, цей документ важко навіть назвати двостороннім, це скоріше був нормативний акт верховної влади, який регулював внутрішнє життя Гетьманщини, як частини імперії.

Гетьман здійснював активну внутрішню політику: провів ***ревізію земельної власності,*** впорядкував бюджет, домігся зменшення кількості російських військ натериторії Гетьманщини. Було проведено генеральне слідство про маєтності, в державне користування було повернено чимало земель. Здійснюючи реформу фінансів, Апостол вперше встановив точний бюджет державних видатків. Також було визначено способи наповнення державної скарбниці Гетьманщини. Долаючи опір Москви, Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

Після смерті Д. Апостола російський уряд заборонив вибори гетьмани. Гетьманщиною керувало **«Правління гетьманського уряду»** на чолі з князем ***Шаховським***. Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни ***(1734-1739 рр.).*** Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції лишали населеннянай необхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорожців у межі російської імперії. Правління гетьманського уряду тривало до ***1750 р.*** Відзначалось своїм свавіллям та абсолютним нехтуванням прав українців. Все це призвело до загострення внутрішньополітичної ситуації та соціально-економічного становища.

ТЕМА 7
Початок національного відродження у Східній Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Відновлення гетьманства 1750 р. Гетьман Кирило Розумовський

Після смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. вибори нового гетьмана України було заборонено, а вся влада в Гетьманщині була передана ***«Правлінню гетьманського уряду»***, який усіляко обмежував права козаків. Серед населення Гетьманщини зріло невдоволення. Загроза війни проти Пруссії та йомовірною необхідністю використати у разі такої війни військовий потенціал Гетьманщини вимагала розширення прав українського козацтва. Більше того, потреба відновлення економічно-стратегічного потенціалу України та використання його у майбутніх війнах з Туреччиною, всі ці причини сприяли тому, що офіційний Петербург переглянув свою політику стосовно України.

Сподівання на покращення становища були пов'язані зі сходженням на імператорський престол доньки Петра І ***Єлизавети Петрівни.*** Такі сподівання базувалися на тому, що серед оточення імператриці було чимало українців, а Олексій Розумовський був її фаворитом. Згідно з розпорядженням Єлизавети, у ***березні 1750 р. в Глухові*** розширена старшинська рада обрала гетьманом ***Кирила Розумовського (1728-1803рр.)***. Ставши гетьманом, К. Розумовський домігся підпорядкування собі Запорожжя, а згодом Києва. Отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі. Відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які набирали значення станово-представницького органу. Почалося відновлення ***Батурина***, який знову став гетьманською резиденцією.

Впродовж ***1760-1763 рр.*** провадилась судова реформа, що започаткувала розмежування влади за ознакою владних повноважень: на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став ***Генеральний суд***, у складі якого, окрім двох генеральних суддів, перебували виборні особи (по одній від полку). У свою чергу, полки (їх налічувалося десять) поділялися на два судові повіти, у яких створювалися ***земський*** (для розгляду цивільних справ) і ***підкоморський*** (для розгляду межових справ) суди; у кожному полку створювався також гродський (для розгляду кримінальних справ) суд, на чолі якого стояв полковник. Судді обиралися старшиною.

К. Розумовський здійснив ***реформи в армії та освіті.*** Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу – синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Упорядковувалася і вдосконалювалася артилерія. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Такі дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який не прагнув посилення української автономії, так вже в ***1754 р.*** з'явилася низка указів, що обмежували повноваження гетьманського уряду, зокрема Розумовський втратив право призначати полковників, натомість міг лише пропонувати кандидатів. Про зовнішні зносини з іноземними державами навіть не могло бути і мови.

Незважаючи на це, гетьман робить спробу запровадити ***спадкове гетьманство***, в ***1763 р.*** на Старшинській раді було схвалено ***23 пункти***, які лягли в основу чолобитної з проханням закріпити гетьманство за родом Розумовських. Такі дії гетьмана не могли не обурити нову імператрицю Катерину II, яка змусила Розумовського зректися булави, що відбулось в ***жовтні 1764 р.*** Імператорським маніфестом від ***10 листопада*** та указом Сенату від ***17 листопада 1764 р.*** Кирила Розумовського позбавили гетьманства. Натомість для управління Гетьманщиною було створено ***Малоросійську колегію*** на чолі з президентом і генерал-губернатором ***графом Петром Рум'янцевим.***

Ліквідація решток автономоного устрою Гетьманщини

Ліквідація козацького устрою на Слобожанщинці. В другій половині XVIII ст. російська імперія взяла курс на уніфікацію та остаточне поглинання українських земель. Першими нову політику на собі відчули жителі Слобожанщини. Хоча більшість населення Слобідської України були українцями й в краї панувала полково-сотенна система управління, проте ключові посади, як правило, займали росіяни, яких призначав уряд. Одночасно з ліквідацією Гетьманщини російський уряд почав реформувати й ***Слобідську Україну.*** У ***1765 р.*** царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини. На землях краю було створено ***Слобідсько-Українську губернію.*** Козацькі полки реорганізувалися у регулярну армію: більшість заможних козаків наказним порядком перевели в гусари, а решту – в селянський стан. Старшина одержала офіцерські чини і статус дворянства. Одночасно уряд розпочав наступ на культуру, мову й національні традиції українців.

Ліквідація гетьманщини. У ***1761 р.*** померла імператриця Єлизавета Петрівна. На престол зійшов ***Петро III.*** Пробувши імператором лише декілька місяців, він устиг роздратувати всіх своєю політикою. Проти нього склалася змова, у результаті якої його було усунуто від влади і вбито. Імператрицею була проголошена його дружина ***Катерина II.*** К. Розумовський прийняв найактивнішу участь у заколоті, та це не вплинуло на прагнення нової імператриці ліквідувати автономію

Гетьманщини. ***10 листопада 1764 р.*** вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена ***Друга Малоросійська колегія***, яку очолив ***П. Рум'янцев.*** Колегія складалася з ***чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин.*** Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворенні натомість російських. Впродовж ***1766-1768 рр.*** колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини.

Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в ***1765-1767 рр.*** загальної ревізії земельної власності ***(Генеральний, або Рум'янцевський опис).*** Були переглянуті та впорядковані податки. Замінено натуральні повинності грошовим податком. Щоб податки надходили регулярно, П. Рум'янцев намагався припинити селянські переходи. Він також налагодив регулярний поштовий зв'язок. Щоб збільшити кількісний склад козацького війська, він заборонив козакам ставати селянами чи міщанами. Він ліквідував виборність нижчої козацької старшини. Козаків позбавили традиційного суду. У той же час «для охорони народних прав» було запроваджено ***посади присяжних адвокатів при Колегії та Генеральному суді.***

В ***1781 р.*** на землях Лівобережної Гетьманщини було утворено ***Малоросійське генерал-губернаторство***, що складалося з трьох намісництв, згодом губерній – ***Київської, Чернігівської та Новогород-Сіверської.*** Кожна губернія поділялась на повіти. Глухів втратив статус столиці. Вже в ***1783 р.*** указом Катерини ІІ на Лівобережжі та Слобожанщині запроваджувалось ***кріпацтво.*** Цього ж року було ***ліквідоване козацьке військо, десять козацьких і три компанійських полки перетворили на десять регулярних кінних карабінерських полків російської армії.*** Також на українське населення поширювалась система ***рекрутських наборів*** до російської армії. Політика уніфікації та денаціоналізації завершилась ***«Грамотою про вільність дворянства»***, яка зрівнювала українську козацьку старшину з російським дворянством. Таким чином, український народ на тривалий час втратив свою еліту, яка розченилась в загальноімперській і відстоювала виключно свої інтереси, які не могли суперечити інтересам імперії.

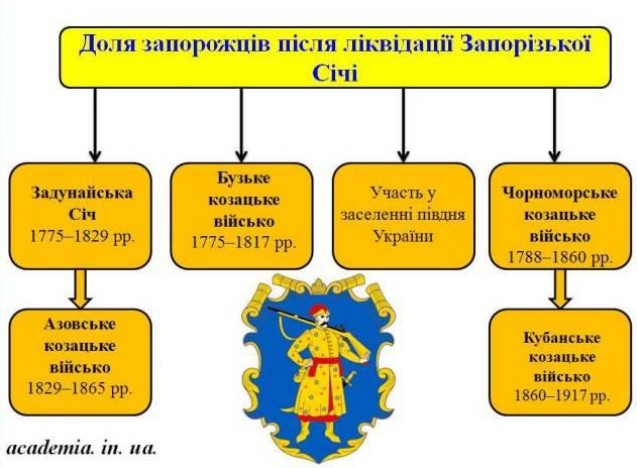
Ліквідація Запорізької Січі

Причини знищення Січі. ***Економічний*** комплекс причин полягав у неможливості існування фермерського господарства в рамках феодально-кріпосницької системи російської імперії. Більше того, важливу роль відігравала і ***політична складова:*** існування республіканського демократичного устрою Запорізької Січі не могло співіснувати з монархічною системою управління в імперії. ***Соціальний блок*** причин полягав у тому, що в більшості випадків Січ була колискою національно-визвольних рухів. Крім того, після ліквідації турецько-татарської загрози Січ втратила своє ***воєнно-стратегічне значення***, натомість імперія прагнула поглинути козацькі землі.

Питання остаточного знищення Січі для імперського уряду було лише справою часу. По завершенні російсько-турецької війни під час повернення російських військ додому генерал ***Петро Текелія*** несподівано отримав наказ зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. Наприкінці ***травня 1775 р.*** регулярні війська вступили на Запорожжя і рушили на Січ. ***4 червня*** російські війська непомітно зняли вартових і оточили січову фортецю. Зваживши на нерівність сил, на той час на Січі було до 3 тисяч козаків, які не могли протистояти царській армії, запорожці вирішили скласти зброю. Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. За наказом Текелія з Січі було вивезено боєприпаси, арителерію, скарб, клейноди і прапори. Всі будівлі на Січі ***були знищені та розграбовані.*** Землі Запорожжя увійшли до складу ***Новоросійської та Азовської губерній.*** Запроваджувалися російські порядки й органи влади. Розпочалася роздача земель царським вельможам. Найгірша участь дісталась кошовому отаману ***Петру Калнишевському***, якого було засуджено до ув'язнення в Соловецькому монастирі, де провів ***25 років.***

Доля козаків після ліквідації Січі. Значна частина козаків-запорожців (близько 5 тис.) після ліквідації Січі подалася до турецьких володінь. Вони просили турецького султана прийняти їх під свою протекцію і надати землі для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, унаслідок чого виникла Задунайська Січ. Чимало козаків переселилося також до австрійських володінь. Для їхнього розселення було призначено землі в провінціях ***Банат і Бачка***, біля річки Тиси. Близько ***8 тис.*** козаків-запорожців, які опинились тут, заснували ***Банатську Січ***. Така ситуація стурбувала російський уряд. У ***1788 р.*** імперський уряд дозволив колишнім козакам-запорожцям створити Військо вірних козаків, перейменоване згодом на ***Чорноморське козацьке військо.***

Поділи Речі Посполитої	
Хронологія	Наслідки
Перший поділ – 1772 р.	**Росія** встановила контроль над білоруськими землями; **Австрія** – Галичина, частина Волинського та Подільського воєводства; **Пруссія** – північно-західні землі з Гданськом.
Другий поділ – 1793 р.	**Росія** – Київщина, Брацлавщина, Поділля, Східна Волинь, білоруські землі; **Пруссія** – Великопольща та частина Мазовії;
Третій поділ – 1795 р.	**Австрія** – Краків, Холмщину, Південне Підляшшя; **Росія** – Литва, Курляндія, Західна Білорусь та Західна Волинь; **Пруссія** – частину Підляшшя й Мазовецьких земель з Варшавою, а також частину Жемайтії.
academia. in. ua.	

Гайдамацький та опришківський рухи

Посилення соціально-релігійного гніту на Правобережжі зі сторони Варшави було зумовлене послабленням національного руху, так сейм 1717 р. ухвалив закрити всі православні церкви. Засилля польської шляхти викликало стихійний опір, борцями проти польських порядків називали гайдамаками. Вони виступали проти зубожіння одних та необмеженого збагачення інших, принизливої панщини та обтяжливих повинностей. Перший великий гайдамацький виступ ***1734 р.*** на чолі з козаком ***Верланом*** охопив територію Брацлавщини та частини Волині. Але це повстання зазнала поразки, через неорганізованість та переважаючі сили каральних загонів. Проте вже в ***1750 р.*** вибухуло нове повстання на чолі з ***Сухим, Письменним та Ляхом***, географія повстання була набагато більша, включаючи і Поділля, але незважаючи на це виступ зазнав поразки.

Коліївщина. Причинами третього наймасовішого виступу гайдамаків стало засилля польської шляхти, яка виступила проти короля і в ***1768 р.*** утворила ***Барську конфедерацію***, суть якої полягала у протидії будь-яким поступкам некатоликам. Зібравши 10-тисячне військо конфедерати розпочали свій похід на Правобережжя, займаючись грабунками та переслідуваннями українського населення. Очолив повстання ***Максим Залізняк***, який в травні 1768 р. почав звільняти від поляків ***Жаботин, Черкаси, Корсунь.*** В червні гайдамаки підішли до ***Умані*** – однієї з найпотужніших фортець на Правобережжі. Перехід ***Івана Гонти***, який охороняв фортецю на сторону повсталих забезпечив успішний штурм Умані. Це викликало неабияке занепокоєння Варшави і вона звернулась по допомогу до росії, російські каральні війська ***27 червня*** оточили гайдамацьке військо та розбили його, Івана Гонту закатували, а Залізняка відправили в Сибір. Такі дії Росії пояснюються страхом перед поширенням гайдамаччини на Лівобережжя, саме тому вони і придушили Коліївщину.

Опришки. Опришками називали селян, які бралися за зброю, щоб позбутися панського гніту, вони застосовували тактику партизанської війни в Галичині, Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про опришків датуються XVI ст. На початку ***30-х рр. XVIII ст.*** рух опришків у Прикарпатті набув значного поширення, що змусило місцевих польських шляхтичів звернутись по допомогу до київського воєводи. Найбільшого апогею опришківський рух досягнув за ***Олекси Довбуша***, його походи тривали протягом ***1738-1745 рр.*** Партизанська тактика забезпечила успішні дії Довбуша, але протистояти численним каральним загонам та поліції, селяни не могли. Саме тому, головну загрозу поляки вбачали саме в постатті Довбуша, який володів хорошими організаторськими здібностями, тому хто вб'є чи спіймає лідера опришків було обіцяно звільнення від усіх повинностей. Смерть Олекси Довбуша значно послабила опришків, але вони продовжували діяти.

Поділи Речі Посполитої та діяльність автономістів

Національно-визвольні рухи значно послабили Річ Посполитої, загострювалось протистояння короля з шляхтою, що було наслідком недосконалості державного устрою Речі Посполитої. Перманенті війни, які вела Варшава значно виснажили її казну. Ослабленням Речі Посполитої вирішили скористатись її сусіди, ***росія, Австрія та Пруссія***, які претендували на землі, які знаходились у складі Речі Посполитої. Не могли минути поділи Польщі і українські території, які були в складі Речі Посполитої.

Діяльність автономістів. Частина козацької старшини не бажала миритися з ліквідацією козацького устрою і боролося за відновлення давніх українських прав. Групою автономістів, очоленою у ***1787 р. Василем Капністом***, було розроблено проект відновлення козацького війська. Проте російський уряд, розуміючи, що це перший крок до відновлення української автономії, відмовили у його втіленні. В цей час російська імперія вела війну проти Туреччини, також були напружені відносини з ***Пруссією***. Це спонукало автономістів діяти. У квітні ***1791*** р. до ***Берліна*** з Лівобережжя відправилася місія В. Капніста.

Автономісти прагнули залучитися підтримкою Пруссії, якщо піднімуть повстання проти російського гніту. Проте Пруссія воліла розділити Річ Посполиту дипломатичних шляхом, не втягуючись у виснажливу війну з російською імперією.

Політико-адміністративний устрій українських земельу складі Російської імперії

Внаслідок геополітичних змін в кінці XVIII ст. українські землі увійшли до складу двох імперій – російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської імперії). В 80-х роках XVIII ст. на Лівобережній Україні були остаточно скасовані залишки української автономії (у 1781р. – полково-сотенний устрій, у 1783р. – перетворення козацьких полків у регулярні). У наслідок II та III поділів Польщі до російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля – у 1793 р., Берестейщина – у 1795 р.). В кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. російський уряд провів ряд заходів, спрямованих на повну інтеграцію українських земель у політичну та економічну систему імперії. Ці заходи передбачали уніфікацію адміністративно-територіального поділу, системи управління, законодавства на українських землях у відповідності до загальноросійських зразків. Іншим напрямком державної політики було активне поширення російської мови та культури. В рамках цієї політики у ***1785 р. козацькій старшині були надані привілеї російського дворянства***. В 30-х рр. XIX ст. було ліквідовано самоуправління українських міст (засноване на Магдебурзькому праві), скасовано традиційне право (на основі литовських статутів). Протягом ***1831–1835 рр. було остаточно встановлено загальноімперський адміністративний поділ на губернії та повіти***, згідно з яким українські землі у складі російської імперії поділялись на ***9 губерній*** (Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Харківську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську).

Як наслідок в Україні були остаточно встановлена загальноімперська система управління характерними ознаками якої були:

- повна централізація управління (вся влада на місцях зосереджувалась в руках губернаторів та генерал-губернаторів, як наслідок зростала роль армії та адміністративного апарату);
- відсутність місцевого самоуправління, виборних органів влади узагалі (на найнижчому рівні, в селах, правопорядок підтримували дворяни);
- контроль держави над культурним життям, жорстка цензура.

Участь українців в російських війнах

Протягом 1806-1812 рр. тривала російсько-турецька війна, у якій українці безпосередньо брало участь. Багато українських солдатів було мобілізовано до російського війська. Війна закінчилася підписанням Бухарестського мирного договору у травні 1812 р. До росії відійшла значна територія Бессарабії. У ***1812 р. тривала французько-російська війна.*** У червні французька армія на чолі із Наполеоном Бонапартом вступила у російські володіння і розпочала марш на Москву. З усіх українських земель французька армія зайняла Західну Волинь. Українська шляхта й інтелігенція поділилася на два табори. Одні висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французів буде введено прогресивне законодавство й Україна стане автономною, а може й незалежною державою. Інші поставилися до приходу Наполеона негативно. Вони не вірили, що Франція визволить Україну з-під російської влади. Які ж були насправді плани у Наполеона по відношенню до України. Перш за все передбачалось, що прикордонні землі увійдуть до складу держав-союзників Франції. Так Крим і Чорноморське узбережжя мали відійти до Туреччини, Волинь до Австрії, а західноукраїнські землі – Герцогству Варшавському створеному у 1806 р. Більшу ж частину України Наполеон збирався поділити на три воєнно-адміністративні провінції (наполеоніди), на чолі яких стояли б його маршали. Українці, незадоволені такими планами, підтримало російську владу. Були сформовані козацькі кавалерійські полки (25 тис. осіб), до російської армії також увійшло близько 75 тис. ополченців. Слід відзначити, що серед добровольців було чимало й дворян, у тому числі батько відомого письменника Євгена Гребінки. Багато зробив для створення 5-го козацького полку на Полтавщині письменник ***Іван Котляревський.*** Самий же похід Наполеона Бонапарта зазнав поразки, а його армія у 1813 р. була розгромлена антифранцузькою коаліцією. Отож, українці досить активно брали участь і у цій війні. Також, український народ безпосередньо мав причетність до таких війн: ***російсько-турецька 1828-1829 рр. і Кримська 1853-1856 рр.*** Остання закінчилися підписанням у ***березні 1856 р. в Парижі мирного договору***, за яким Росія втрачала право на власний флот і бази на Чорному морі. Молдавія разом із заселеною українцями Південною Бессарабією, а також Валахія поверталися під владу султанської Туреччини.

Соціально-економічний розвиток українських земель

Іншою особливістю цього періоду було існування ***кріпосного права в сільському господарстві*** (введено у 1783 р. на Лівобережжі, у 1796р. – на Півдні). В першій половині XIX ст. більше третини українських селян перебувало у кріпосницькій залежності від поміщиків (дворян-

землевласників). Кріпосне право зобов'язувало селянина-кріпака виконувати певні повинності на користь поміщика за користування наданою поміщиком земельною ділянкою (наділом). В Україні, де природні умови були сприятливими для сільського господарства, повинності для кріпаків передбачали у першу чергу відбування панщини – робіт на поміщицькому полі. Панщина могла сягати 5-6 днів у тиждень. Крім того, поміщик мав право втручатися у особисте життя кріпаків, продавати чи обмінювати їх. Закріпачені селяни не мали право переселитись на нове місце без письмового дозволу поміщика. Інша – частина селян (державні селяни – держава була для них свого роду феодалом) були у кращому становищі. Хоча вони сплачували державі подушний податок, їм можна було вільно переселятись, вони мали більші земельні ділянки ніж кріпаки. Кріпосництво мало свої регіональні особливості. Тягарем для державних селян стало існування протягом ***1817-1857 рр. військових поселень***, засновником яких був ***Олексій Аракчаєв.*** У військових поселеннях кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, але й одночасно утримувати 1-2 солдатів. На колонізованих землях Півдня України кріпаків було відносно небагато, на Правобережжі, навпаки, кріпацтво мало давні традиції. Саме в цьому регіоні антикріпосницька боротьба українських селян була найбільш активною. Кріпосне право негативно відбилось на розвитку сільського господарства. Хоча поміщики використовували безкоштовну кріпацьку працю, якість роботи кріпаків на панському полі була настільки низькою, що робила поміщицькі господарства малоефективними. Тим часом кріпаки не мали змоги ефективно обробити свої наділи, розміри яких були недостатніми для ведення ефективного господарства. Кріпацтво гальмувало розвиток промисловості. Адже кріпаки (більше третини сільського населення) були прикріплені до землі, тому не могли переселитись в міста та стати професійними робітниками. Як наслідок розвивалась переважно харчова промисловість, у першу чергу цукрова галузь. Підприємства розміщувались ближче до сировини – у селах, працювали на них переважно кріпаки, у перервах між сільгоспроботами, тому робота на фабриках часто мала сезонний характер. Важка промисловість була представлена тільки державним артилерійським заводом в Луганську. Тому в 50-х роках XIX ст. Україна залишалась відсталим аграрним регіоном російської імперії. Наприклад, у 1856 р. загальна вартість промислової продукції в Україні становила 26,1 млн. крб., тобто на 12 млн. менше, ніж в одній лише Московській губернії.

Антикріпосницькі виступи на українських землях першої половини XIX ст.

Існування кріпацтва та військових поселень робило життя українського селянина нестерпним. Це у свою чергу викликало хвилю протестів та повстань, які дедалі більше ширилися українськими землями. Так у липні ***1817 р.*** повстали бузькі козаки на Херсонщині. Але вже у вересні того ж року повстання було придушено, а низку козаків заарештовано. Одним із найбільших повстань проти режиму військових поселень ***вибухнуло у Чугуєві (Харківщина) в липні 1819 р.***, де поселенці відмовилися косити державне сіно для полкових коней. Проте і цих повсталих було розбито. У ***1818-1820 рр.*** селянські рухи охопили повіти Катеринославської губернії. Протягом ***1832-1833 рр.*** тривали виступи селян Харківщини, Чернігівщини та Херсонщини. Великий ***селянський виступ тривав на Поділлі протягом 1813-1835 рр. очолював його Устим Кармалюк.*** У ***лютому-квітні 1855 р. тривала «Київська козаччина»***. Поштовхом до її початку став царський маніфест 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення. Незабаром цей документ обріс народними чутками про те, що всі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками і після участі в бойових діях одержать волю. Проте це була фікція, і згодом «Київська козаччина» переросла в масовий селянський рух, який охопив понад 400 сіл та нараховував близько 180 тис. осіб. Лише за допомогою сили зброї царському уряду вдалося його придушити.

Масонство

У кінці XVIII ст. з Європи в Україну прийшов такий різновид суспільного руху, як масонство. Члени ордену масонів (від. англ.: каменяр) сповідували ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «Весь світ – це одна велика Республіка». Основне масонське ***гасло: «Свобода, Рівність, Братерство».*** Наприкінці XVIII ст. масонські ложі (гуртки) діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові. Членами лож були лікарі, архітектори, літератори, купці і навіть були представники старшинсько-шляхетських родин. Серед українських масонів поширювались ідеї слов'янської федерації, в якій українці були б рівними серед рівних. З ***1817 р. в Одесі*** почала діяти масонська ложа ***«Понт Евксинський»*** на чолі першою особою краю генерал-губернатором графом Олександром Ланжероном. Також в Одесі діяла ще така ложа як «Три царства природи», до якої входили онуки останнього гетьмана України Кирило й Петро Розумовські. Основний наголос на національних проблемах України робила полтавська ложа ***«Любов до істини» (1818-1819 рр.)***. До цієї ложі належали 20 осіб у тому числі ***І. Котляревський, котрий у 1798 р. видав свою знамениту «Енеїду»*** – перший твір написаний розмовною українською мовою. На базі цієї ложі

у ***1821 р.*** утворилося таємне ***«Малоросійське товариство»***, на чолі якого був дворянин Переяславського повіту Полтавської губернії ***Василь Лукашевич*** (1783-1886 рр.). Також до товариства входили Олександр Величко, Петро Капніст, Іван Котляревський, Семен Кочубей і Василь Тарнавський. Відомою також була київська ***«Ложа об'єднаних слов'ян» (1818-1822 рр.).*** У 1822 р. царський уряд забороняє діяльність масонських лож, а їх учасники зазнають переслідування.

Декабристський рух

Декабристський (від назви місяця декабрь – грудень) рух зародився у середовищі військових. Під час закордонного походу проти наполеонівської Франції солдати і офіцери російської армії могли порівняти рівень розвитку західноєвропейських країн та російської імперії. В середовищі офіцерів почала утверджуватися думка про необхідність реформ. Оскільки легальної опозиції в російській імперії не могло бути, виникли таємні товариства – ***«Союз порятунку» в Санкт-Петербурзі (1816 р.); «Союз благоденства» в Москві (1818 р.).*** В Україні розташовувався значний контингент російських військ. Тут служило багато опозиційно налаштованих офіцерів. У ***1821 р. на українських землях виникло «Південне товариство» з центром у Тульчині.*** Очолив товариство ***Павло Пестель.*** Програмний документ Південного товариства отримав назву ***«Руська правда».*** Основні положення цього документу: повалення самодержавства шляхом перевороту; росія повинна стати унітарною республікою з поділом на 10 областей (Україна мала стати однією із областей, а Польща мала здобути незалежність); верховна законодавча влада має належати Народному вічу, виконавча – Державній думі, нагляд за виконанням законів – Верховному суду; скасування кріпосного права; свобода слова, друку і віросповідання. У ***1822 р. – в Санкт-Петербурзі виникло «Північне товариство».*** Його програма викладена в ***«Конституції» Микити Муравйова.*** Згідно цього документу росія повинна була стати конституційною монархією. Передбачався федеративний устрій і поділ на автономні штати (14 штатів і 2 області із самостійним управлінням). На території України планувалось створити дві автономії: Чорноморський (столиця м. Київ) та Український (столиця м. Харків) федеральні штати. У ***1823 р. у Новограді-Волинському виникло Товариство об'єднаних слов'ян*** на чолі з братами Борисовими, яке виступало за об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. У 1825 р. воно об'єдналось з Південним товариством. Раптова смерть імператора Олександра І спонукала декабристів до рішучих дій. ***14 грудня 1825 р. Північне товариство почало повстання у Петербурзі.*** Проте, в наслідок поганої організації воно зазнало поразки. ***29 грудня 1825 р. представники Південного товариства розпочали повстання Чернігівського піхотного полку.*** Для агітації солдат був складений «Православний катехізис», в якому лунали заклики до повалення самодержавства і ліквідації кріпацтва. Повстання було придушено царськими військами. Більшість декабристів було заарештовано, п'ятеро керівників повстання – страчено, інші переважно заслані в Сибір і на Кавказ. Декабристи були загальноросійським революційним рухом, але їх ідеї та приклад надихнув українську інтелігенцію на створення національних політичних організацій.

Польське повстання 1830-1831 рр.

Після Віденського конгресу 1814-1815 рр. значна частина польських територій увійшла до складу російської імперії. Проте багато поляків не полишали надій на відновлення власної державності. Отож, після декабристського руху почалася активізація поляків на ниві відновлення незалежності Речі Посполитої. Так, протягом ***1830-1831 рр. тривало польське повстання на чолі з І. Лелевелем***, яке почалося у листопаді 1830 р. у Варшаві (ще одна назва ***«Листопадове»***). Польський сейм звернувся до населення Правобережної України із закликом до повстання. Проте українські селяни не підтримали визвольного руху поляків, оскільки вороже ставилися до поляків-поміщиків, а самі поміщики боялися повторення гайдамаччини. Розбіжності між повсталими та простим народом використав російський уряд, він пообіцяв селянам свободу за затримку повстанців та помилування тим хто здасться. Уже у ***вересні 1831 р. повстання було придушено.***

Кирило-Мефодіївське братство

На початку 1840-х рр. центром національно-визвольного руху став Київ. У ***1846-1847 рр. тут діяла перша суто українська таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство (братство).*** Серед її членів були ***Микола Костомаров, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко***. Програмними документами товариства були: «Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», «Книга буття українського народу». Ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства була синтезом ідей трьох рухів – українського автономістського, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Особливо сильним у діяльності руху було християнське спрямування. «Книга буття українського народу» давала цілковито самостійне бачення: український народ, найбільш пригноблений і зневажений, у той же час і найбільш волелюбний та демократичний, позбавить росіян деспотизму, а поляків – аристократизму. Ідеї слов'янської імперії із

центром у Петербурзі вони протиставили ідею федеративної слов'янської республіки зі столицею у Києві. Діячі товариства мріяли про ліквідацію самодержавства та кріпосництва, встановлення республіки, уведення демократичних свобод, широкий розвиток культурних та релігійних зв'язків на основі християнської моралі. У своїй практичній діяльності вони обмежувалися просвітницькою роботою: розповсюджували революційні твори Т. Шевченка та інших авторів, складали революційні прокламації, у яких закликали слов'ян до єдності в боротьбі з царизмом. В. Білозерський склав проект упровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів. Збиралися кошти на видання популярних книг. П. Куліш написав перший український підручник, а також першу українську азбуку («кулішівку»). Що стосується питань досягнення політичних цілей, тут погляди членів товариства розходилися. Представники помірно-ліберального крила (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) виступали за реалізацію програмних цілей шляхом реформ. Представники радикально-демократичного крила (М. Гулак, І. Посада, Т. Шевченко) виступали за необхідність народного повстання, встановлення республіки, вбивство царської сім'ї. Товариство проіснувало 14 місяців, але вже після доносу студента Олексія Петрова на початку квітня 1847 р. воно було розгромлено. Члени товариства були засуджені на заслання.

ТЕМА 8
Західна Україна у складі Австрійської імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)

Західноукраїнські землі у складі іноземних держав

Наприкінці XVIII ст. 20% українських земель перебували в складі Австрійської імперії. Це була територія площею 70 тис. кв. км із 3,5 млн. мешканців.

Першим українським придбанням Австрійської імперії стало Закарпаття. Унаслідок переможних воєн з Туреччиною воно було приєднане до володінь Габсбургів у складі Угорського королівства двома етапами: у XVI ст. та наприкінці XVII ст. Більшість населення Закарпаття становили українці, решту – угорці, румуни, словаки.

Східна Галичина приєднана до складу Австрії в ***1772 р.*** внаслідок ***першого поділу Речі Посполитої***. Дві третини (66%) її населення становили українці. Майже 20% – поляки й приблизно 10% – євреї. У містах Східної Галичини здавна мешкали також вірмени й німці.

У 1774 р. Австрія відібрала в ослабленої Османської імперії Буковину. Три чверті (75%)населення Північної Буковини становили українці. Національні меншини представляли румуни, євреї та німці. У Південній Буковині українців проживало майже 40% від загальної кількості жителів.

З отриманих унаслідок поділу Речі Посполитої земель Австрійська імперія утворила ***Королівство Галіції та Лодомерії*** (Галичини й Володимирщини) із центром у Львові. Гучною назвою австрійська влада хотіла підкреслити своє право спадковості на володіння короля Данила Галицького. Усю владу у своїх руках зосереджував намісник, призначений австрійським імператором. Щоб схилити на свій бік провідні верстви Галичини, Відень дозволив магнатам, шляхті й духівництву обирати становий сейм. Однак цей орган не мав права приймати ухвали.

Окружні адміністрації очолювали окружні старости – австрійські чиновники. На місцях адміністративну та судово-поліційну владу здійснювали поміщики або їхні управителі (посесори) чи наглядачі (мандатори). Містами керували магістрати в складі бургомістра, віце-бургомістрів і радників, яких призначав австрійський уряд. Окремим округом цього «королівства» в 1786 р. була Буковина з центром у м. Чернівцях. Після революції 1848-1849 рр. вона стала окремою провінцією. Ізольованим від західноукраїнських земель було Закарпаття, яке знаходилося під владою політично автономного Угорського королівства. Воно стало частиною Братиславського (Пожоньського) намісництва й поділялося на 4 жупи (області), які очолювали призначені австрійським імператором місцеві управлінці, котрі мали практично необмежену владу в краї.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Політика Відня щодо західноукраїнських земель загалом була колоніальною – вона мала на меті утримання в покорі поневолених українських регіонів, а в майбутньому їхнє злиття з Австрійською імперією. Потрібно зазначити, що такі монархи, як **Марія-Терезія та її син Йосиф II,** прагнули досягти цього не за допомогою сили, а проводячи політику освіченого абсолютизму. Під впливом ідей просвітництва ці монархи вбачали гарантією могутності своєї імперії суспільство свідомих громадян, які вчасно й сумлінно сплачують податки. З цією метою Марія-Терезія та Йосиф II здійснили реформи, спрямовані на підвищення освітнього рівня та зрівняння мешканців у правах. Приєднані до імперії західноукраїнські землі зазнали значного реформаторського впливу. Реформи охопили сільське господарство, церкву й освіту.

Протягом ***1774-1776 рр. Марія-Терезія докорінно змінила становище греко-католицької церкви***. Саме вона ухвалила новий офіційний термін «греко-католики», який мав підкреслювати рівність між «грецьким» і «римським» віросповіданнями. Імператриця заборонила римо-католицькій церкві змушувати греко-католиків переходити на латинський обряд. У ***1781 р. Йосиф II зрівняв управах усі церкви імперії.*** Відтоді всі віруючі отримали однаковий доступ до господарювання, державної служби, освітніх закладів. У 1808 р. після 400-літньої перерви була відновлена Галицька митрополія. Зрівняння церков спричинило освітні реформи. У ***1774 р. у Відні при церкві Святої Варвари засновано греко-католицьку семінарію – Барбареум.*** Замість закритої єзуїтської академії в 1784 р. відкрито Львівський університет. При ньому протягом ***1787-1809 рр. діяв Руський інститут***, який мав філософський і богословський факультети. У ***1774 р. була проведена освітня реформа, яка передбачала запровадження шкіл трьох типів.*** В однокласних парафіяльних школах сільські діти мали можливість навчатися рідною мовою. У трикласних – викладання велося німецькою та польською мовами. Чотирикласні школи готували учнів до продовження освіти в гімназіях, створених на основі колишніх монастирських шкіл, та в університеті. У ***1782 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян від поміщиків.*** Відтоді вони отримали право самостійно одружуватися, вибирати місце проживання, віддавати дітей на навчання. Імператор також чітко визначив максимальні розміри панщини: три дні на тиждень і 156 днів на рік із розрахунку на одне селянське господарство. Декретами наступних років

поміщикам заборонялося встановлювати будь-які додаткові повинності, збільшувати свої маєтності за рахунок селянських земель. Вони позбавлялися права судити селян. Цим займався спеціально призначений державний чиновник. Селяни отримали рівні з поміщиками права оскаржувати рішення землевласників у судах. Сільським громадам поверталося право самоврядування та обрання сільських старост. Був також виданий декрет про вільне право сільських громад користуватися громадськими землями: лісами, пасовищами, ріками, ставами. Селяни нарешті отримали в постійне користування земельні наділи, які вони утримували й обробляли. Проте ці землі не стали повною власністю селян. Вони не мали права їх заповідати, подарувати чи продати без дозволу пана. Австрійський уряд також заохочував запровадження нових методів обробітку землі, підтримував розвиток ремесла й торгівлі та ін. Реформи, проведені Габсбургами, позитивно позначилися на соціальному та національному становищі українського селянства й духовенства. Надзвичайно вагомим стало юридичне зрівняння селян і поміщиків. Оскільки соціальний конфлікт між ними залишився, селяни все частіше зверталися по захист до закону, а не до зброї. До середини XIX ст. в Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком. Реформи, позначившись на становищі селян і греко-католицького духівництва, спричинили виникнення в їхньому середовищі настроїв наївного монархізму, які зберігалися аж до кінця існування Австрійської імперії. Від часу проведення Габсбургами реформ, спрямованих на зростання освітнього рівня та зрівняння підданих у правах, українське селянство й особливо духівництво утвердилися в новому соціальному становищі й почали виховувати в собі іншу мораль, нове бачення світу і свого місця в ньому. Однак наступники освічених монархів відійшли від курсу їхніх реформ. Вони розглядали українські землі лише як джерело сировини і дешевих продуктів харчування для імперії та ринок збуту готових товарів. Східна Галичина в планах австрійського уряду мала стати внутрішньою колонією економічно розвинутих західних австрійських провінцій.

Національне та соціальне становище українського населення

Українське населення Західної України насамперед представляло селянство. Хоча воно й було задіяне в головній царині тодішньої економіки, це аж ніяк не означало, що життя селян було забезпеченим і спокійним, оскільки найкращі землі були власністю поміщиків, церкви і держави. їхнє становище ускладнювалося ще й тим, що панівною верхівкою суспільства були іноземці, не пов'язані із селянами почуттям національної спорідненості. Спадкоємці трону Йосифа II намагалися максимально відновити старі соціальні порядки. Кількість днів панщини та інші повинності стали такими, як і раніше. Незважаючи на офіційну заборону, поміщики почали застосовувати фізичні покарання селян. Окрім того, впродовж кінця XVIII – у першій третині XIX ст. вони відібрали в селян 22,5% земель. На повернення старих порядків селяни відповідали соціальними протестами. Вони відмовлялися виконувати збільшені повинності. На спроби силоміць примусити їх до того, селяни відповідали діями, які часто переростали в селянські заворушення. У Карпатах та Прикарпатті особливого розмаху набрав ***рух опришків (1810-1825 рр.).*** Для приборкування непокірних уряд залучав війська. А у ***1810-1815 рр. і 1831 р. в Закарпатті відбулися «холерні бунти».*** Скасування колишніх порядків позначилося й на національному становищі українства. Пониження освітнього рівня народу й піднесення внаслідок освітніх реформ греко-католицького духовенства – єдиного освіченого носія української самосвідомості – призвело до відчуження частини священиків від селянства. Поступаючи на навчання й залишаючи батьківську домівку, вони відривалися від рідної мови та культури. Поступово греко-католицькі священики переходили на мови носіїв інших культур: польську, німецьку, мадярську, тобто на мови соціальних і національних гнобителів українства. Освічені українці схилялися до німецької мови та культури не тільки через адміністративний тиск віденського уряду чи місцевого австрійського чиновництва та спілкування з колоністами. Вони потребували наукових і високохудожніх творів, яких пригноблена українська культура й література за умов бездержавності не мала змоги створити. Тягнучись до високих зразків культури й науки, наші співвітчизники потрапляли під вплив надзвичайно популярних тоді творів Канта, Лессінга, Шелінга, Фіхте, Ґете, Шиллера.

Національне відродження на західноукраїнських землях

Початок відродження. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II створили передумови для культурного відродження в Західній Україні. У 1805 р. початкові школи були поставлені під контроль римо-католицької церкви. Загалом національне відродження очолили греко-католицькі священики. У ***1816 р.*** помічник єпископа у шкільних справах ***І. Могильницький у Перемишлі заснував перше просвітницьке «Товариство греко-католицьких священиків».*** Товариство стало активним оборонцем прав української мови, поборником українізації шкільництва. Члени товариства енергійно сприяли прийняттю цісарем рішення 1818 р. про допущення у початкову школу української мови.

«Руська трійця» (1833-1837 рр.). На початку 1830-х рр. на арену національного життя виступає нове покоління інтелігенції, вихованців Львівської семінарії, очолюваної «Руською трійцею», до якої

входили ***Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич.*** Поява «Руської трійці» певною мірою була спричинена утворенням у Галичині мережі таємних польських організацій, які після поразки повстання 1830-1831 рр. готували ґрунт для нового національного виступу. Найбільший ідейний вплив на молоду інтелігенцію мало знайомство з тогочасною європейською літературою, передусім з творами чеських і словацьких національних діячів. Не дивно, що свій політичний ідеал діячі «Руської трійці» бачили у слов'янській федерації. Інтенсивне опрацювання членами «Руської трійці» значного масиву документальних джерел, різноманітної літератури гуманітарного змісту, їх осмислення, експедиції рідним краєм, непересічний талант дослідників і письменників відобразилися у їхньому власному творчо-мистецькому та науковому доробку.

Першим результатом багатогранної праці членів гуртка стала поява рукописної поетичної збірки ***«Син Русі» (1833 р.)***, яка стала першим виявом суспільно-громадської позиції та культурно-мистецького спрямування учасників гуртка. У ***1834 р.*** члени «Руської трійці» підготувала до друку другу збірку ***«Зоря»***, до якої увійшли твори переважно історичного змісту. У змісті збірки виразно звучали мотиви боротьби українського народу за національну і соціальну свободу проти шляхетської сваволі та чужоземного поневолення, возвеличувалися Б. Хмельницький та С. Наливайко. Коли «Зоря» була подана до львівської цензури, проти її видання виступили провідники греко-католицької церкви (цензор В. Левицький та митрополит М. Левицький). У липні 1834 р. міністерство внутрішніх справ у Відні доручило Н. Копітару повторно переглянути цензурний висновок щодо «Зорі». Після тривалої багатомісячної цензурної тяганини митрополит М. Левицький подав Президії Галицького губернського управління своє заключення про недопущення до друку альманаху «Зоря». Після заборони «Зорі» члени гуртка вирішили обійти львівську цензуру і видати свій альманах в Угорщині, де цензура була більш м'якою, а, крім цього, там Я. Головацький мав дружні взаємини з багатьма слов'янськими діячами. На цей раз альманах було названо «Русалка Дністрова», що мало символізувати Наддністрянщину. ***«Русалка Дністрова» вийшла наприкінці 1836 р.*** (на титульному аркуші стоїть дата 1837 р.) у Буді (сучасний Будапешт) накладом 1000 примірників. Для сьогоднішньої науки хрестоматійною стала оцінка альманаху І. Франком, який, відзначаючи ідейну спрямованість «Русалки Дністрової», слушно охарактеризував її як «явище наскрізь революційне». Її революційність полягала у розриві зі старою традицією літератури церковнослов'янською мовою. Ця збірка ввела народну мову галицьких українців у літературу і довела, що між їхньою мовою і мовою українців у російській імперії немає суттєвих відмінностей, а, отже, галичани і наддніпрянці становлять один і той же народ. Тому її поява стала ключовим моментом у розвитку українського національно-культурного руху в Східній Галичині. Вихід «Русалки Дністрової» мав неабиякий резонанс як серед передової української громадськості, так і серед інтелектуалів інших слов'янських народів. Відгуки та рецензії на неї появилися у чеських, сербських, польських та німецьких видань. Однак цілком протилежною була реакція на появу альманаху світських та духовних властей Східної Галичини. Коли основна частина накладу була відіслана через Відень до Львова, вона відразу потрапила до рук поліції, яка зажадала висновку місцевої цензури. У Галичині якраз відбувалося слідство у справі молодіжного польського підпілля, у якому брала участь і українська молодь. Проти членів гуртка розпочалися обшуки та репресії. «Русалку Дністрову» було заборонено розповсюджувати, більшу частину накладу знищено.

Українські землі в період революції 1848-1849 рр.

Революційна хвиля 1848-1849 рр., яка охопила всю Європу, увійшла в історію Європи ***під назвою «Весна народів»***, що було не випадково. Європейські народи масово усвідомлювали свою національну самобутність та інтереси. Національні й соціальні питання гостро хвилювали й українців. Тому вони також стали активними учасниками революції 1848-1849 рр. в Австрійській імперії. 13 березня повстали мешканці Відня, через два дні – Будапешта, а вже 18-22 березня масові народні демонстрації відбулися у Львові, Чернівцях та Ужгороді. Австрійський імператор Фердінанд I змушений був проголосити конституцію, демократичні свободи і дозволити створення національної гвардії. Українська демократія, представлена тоді переважно греко-католицьким духівництвом, прагнула скористатися дарованими свободами. Першими в Галичині це зуміли відчути селяни. Адже ще наприкінці XVIII ст. вони отримали можливість відстоювати свої інтереси в судах, а селянські наділи відмежували від панських земель, проте селян так і не звільнили від панщини. Антифеодальний рух галицького селянства та політична ситуація навколо нього створили передумови скасування панщини на 5 місяців раніше, аніж на теренах усієї Австрійської імперії. ***17 квітня 1848 р. вийшов історичний маніфест про скасування панщини в Галичині.*** В Закарпатті вона була скасована аж у ***1853 р.*** Хоча селяни страждали від малоземелля та безземелля, маніфест перетворив галицького селянина на господаря власної землі, а головне – власної долі. Він почав цікавитись освітою, культурою і навіть політикою. Відтоді західноукраїнський селянин став учасником політичного життя, на якого мусили зважати австрійські імперські власті. Революція

1848 р. дала поштовх і до національного самовизначення українців, а отже, й використання ними не тільки літературних і наукових праць, а й політичних засобів. Ідея української самобутності стала стрімко перетворюватися на ідею національної самостійності, утілюючись у політичному прагненні до крайової автономії. Так, у квітневих петиціях до австрійського імператора греко-католицькі священики та інтелігенти вимагали лише змін у мовно-культурних питаннях, а ***2 травня 1848 р. вони на чолі з Г. Яхимовичем створили у Львові першу політичну організацію – Головну Руську Раду. 15 травня1848 р.*** Головна Руська Рада почала видавати свою газету ***«Зоря Галицька»***, активну участь у започаткуванні якої взяв Іван Вагилевич. Це видання стало першою українською щотижневою газетою у Львові. Головна Руська Рада, виступаючи за проведення демократичних реформ та прагнучи забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю, передусім домагалася поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці – Східну, де переважали українці, й Західну, заселену в основному поляками. У програмній декларації Рада проголошувала, що галицькі українці належать до великого українського народу, закликала їх до національного відродження. Звертаючись до героїчної минувшини, Головна Руська Рада відновила герб галицько-волинських князів – золотий лев на блакитному тлі і прийняла синьо-жовтий прапор як національний стяг українського народу. Діяльність Головної Руської Ради натрапила на неприхильне ставлення з боку польської Центральної Ради Народової (створена 13 квітня 1848 р.), яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками, а не окремо. На противагу Головній Руській Раді було створено ***Руський собор (23 квітня 1848 р.)***, а газеті «Зоря Галицька» протиставлено видання «Дневник Руський». Представники українського населення Галичини взяли участь у Слов'янському конгресі у Празі. Головна Руська Рада послала туди своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли незгоди, передусім через вимогу українців про поділ Галичини. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конгресу. ***10 липня 1848 р.*** розпочав роботу перший австрійський парламент. Із 383 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 від українців. Українські посли висунули вимогу про поділ Галичини, що була підкріплена 15 тис. підписів. Посли-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю. ***19 жовтня 1848 р. у Львові зібрався Собор руських учених*** – перший з'їзд діячів української науки і культури. Він схвалив єдину граматику української мови, висунув вимогу про впровадження в усіх школах української мови, а також підтримав вимогу поділу Галичини. Ще влітку 1848 р. Головна Руська Рада проголосила заснування культурно-освітньої організації під назвою ***«Галицько-руська матиця».*** Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути осередком письменства й просвіти рідною мовою. Наприкінці ***1848 р. в Львівському університеті відкрито кафедру української мови і літератури.***

Революційні заворушення поширились і на Північну Буковину. Селян, які намагалися силою повернути те, що відібрали у них поміщики, очолив депутат австрійського рейхсрату ***Л. Кобилиця.*** У ***листопаді 1848 р***. він закликав їх не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Заклик народного ватажка став приводом до повстання, що охопило гірські села Буковини. Лише у квітні 1850 р. Л. Кобилиця та кілька його товаришів були заарештовані. Ідеї «Весни народів» знайшли активний відгук серед населення Закарпаття. Влітку і восени 1848 р. тут значно посилилися заворушення трудового селянства. У багатьох місцевостях селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків та місцевих органів влади, не виконували панщини, захоплювали панське майно. Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, як і в усій імперії Габсбургів, дедалі більше зміцнювали позиції і поступово перейшли в контрнаступ. Остаточно реакція запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою російських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську конституцію було скасовано, а австрійський парламент розпущено (березень 1849 р.). Уряд повернувся до давньої системи централізовано-бюрократичного управління. Влітку ***1851 р. було розпущено Головну Руську Раду***. Незважаючи на поразку, революція 1848-1849 рр. мала важливі позитивні результати для населення західноукраїнських земель. Вона ліквідувала серйозні перешкоди на шляху розвитку краю. Одним зі здобутків революції стала активізація національно-визвольної боротьби народних мас, піднесення рівня їхньої національної свідомості.

Релігійне життя

Переважна більшість віруючих українців на початку XIX ст. належала до православної церкви. На Правобережжі, Буковині, Закарпатті і Галичині конфесійна картина відзначалася строкатістю. Впливовою залишалася римо-католицька, а після Берестейської унії 1596 р. й греко-католицька (уніатська) церкви. Після польського повстання 1831 р. цар Микола I вжив заходів до послаблення впливу римо-католицької та уніатської церков на Правобережній Україні. Було закрито близько 200 католицьких монастирів, а також уніатські монастирі. Православним було повернуто Почаївський

монастир, який знаходився в уніатів з 1721 р. У ***1832 р. остаточно ліквідовано Василіанський орден*** і конфісковано його майно. Втілюючи русифікаторську політику, Микола I спрямував зусилля на «єднання» Правобережжя «з великоросійськими губерніями», піднесення православ'я. З цією метою передбачалося усунути будь-які адміністративно-правові, релігійні відмінності між Правобережною Україною і великоросією. Одним з найпомітніших кроків у цьому напрямі стало скасування 1840 р. Литовського статуту. Прагнучи мати в Україні приручену, слухняну церкву, царизм вжив заходів до злиття греко-католицької церкви з православною. На початку 1839 р. греко-католицька церква була насильно включена до складу російської православної церкви. Віруючих примусово навертали у православ'я. У Лівобережній, Слобідській та Південній Україні православ'я зберігало панівні позиції. Однак Українська православна церква була повністю підпорядкована російській. У Галичині більшість віруючих належала до греко-католицької церкви. На Буковині православні українці належали до Сербської православної церкви в Австрії. На Закарпатті австрійські цісарі Марія Терезія, Йосиф II та Леопольд II зрівняли в правах греко-католицьку й римо-католицьку церкви. В усіх цих регіонах проводилася політика переслідування українців, які вели національний рух.

ТЕМА 9
Українські землі у ІІ половині XIX століття

Реформа 1861 р.

Поразка в Кримській війні засвідчила значне відставання російської імперії від західних держав в економічному та технологічному розвитку. В роки війни значно пожвавився антикріпосницький рух українських селян – «Київська козаччина» 1855 р., «Похід у Таврію за волею» 1856 р. Новий імператор ***Олександр ІІ (1855-1881 рр.)*** розумів, що для подолання відставання росії від західних суперників необхідно реформувати економіку, збройні сили, систему управління та освіту. Зміни вирішено було розпочати з сільського господарства. Занепад кріпосництва, його економічна неефективність стала очевидною навіть для багатьох дворян. Головним питанням було: на яких умовах надавати волю селянам (з землею чи без, якою повинна бути компенсація поміщикам). ***19 лютого 1861 р. маніфестом Олександра ІІ було скасоване кріпосне право.*** Це стало початком аграрних реформ. Скасування кріпосного права мало на меті:

- ліквідувати умови для можливого соціального вибуху (про можливість якого свідчило посилення антикріпосницької боротьби);
- створити умови для розвитку сільського господарства та промисловості на капіталістичній основі (розкріпачення означало звільнення трудових ресурсів для найманої праці на приватних підприємствах та сільськогосподарських маєтках).

Реформа 1861 року покращила соціальне становище колишніх кріпаків: скасовувалась особиста залежність селян від поміщиків. Селяни отримали право:

- укладати торгівельні угоди, вільно займатись промислом, торгівлею;
- переходити у інші верстви (міщан, купців);
- вступати до вищих навчальних закладів, на державну, військову службу;
- мати власне рухома та нерухоме майно;
- отримували деякі громадянські права.

Проте зберігались тілесні покарання для селян, вони підпадали під юрисдикцію спеціальних судів, зберігалась функція нагляду за селянськими общинами з боку урядових чиновників (з місцевих дворян). При проведені реформи уряд орієнтувався у першу чергу на інтереси дворянства, тому в багатьох аспектах реформа виявилась непослідовною. В економічному плані становище більшості селян не покращилось. Поміщики залишали за собою половину землі, інші землі надавались селянам як наділи. За отримані у власність наділи селяни зобов'язані заплатити поміщикам по завищеним цінам. Оскільки колишні кріпаки не мали необхідних коштів, держава сплачувала поміщикам 80% вартості наділів. Цю суму (викупні платежі) селяни вимушені були сплачувати (повернути) державі впродовж 49 років. Інші 20% селяни самі сплачували поміщикам (частіше відробляли – у наслідок чого довгий час спостерігались пережитки кріпосництва). Колишні кріпаки отримали від поміщиків у власність гірші та менші наділи, ніж до 1861 р. На Лівобережжі та Півдні селянські наділи скоротились на 30%. Колишні кріпаки, які слугували при панських садибах, узагалі не отримали землі. Наступним етапом аграрної реформи було врегулювання статусу державних селян у 1866 р. Державні селяни отримали у власність ділянки, які вони мали до реформи (до 8-15 дес. (1 дес. = 1,054 га.)).

Реформи 60-70-х рр. XIX ст.

З ***1862 р.*** в російській імперії розпочалася ***військова реформа***, спрямована на модернізацію армії. Здійснено переозброєння та переобмундирування армії, реформовано систему підготовки солдат та офіцерів, постачання та управління збройними силами. З 1 січня 1874 р. було запроваджено новий військовий статут, згідно з яким колишні рекрутські набори замінялися загальною військовою повинністю для чоловіків, які досягли 20 років. Строк дійсної військової служби становив у сухопутних військах 6, на флоті – 7 років. Для осіб, які мали певний освітній ценз, дозволялося проходження військової служби строком від 6 місяців до 4 років.

Шкільна реформа 1864 р. була спрямована на розвиток системи початкової освіти. Згідно з «Положенням про початкові народні училища», дозволялося створювати початкові школи державним, громадським установам та приватним особам. Статут 1864 р. передбачав реформування середньої освіти: створювалися класичні та реальні, чоловічі та жіночі гімназії. В галузі вищої освіти університетським статутом 1863 р. відновлювалася автономія університетів. У ***1864 р. урядом була ініційована судова реформа.*** Замість закритих станових судів вводилися суди присяжних, де незалежні від адміністративних органів присяжні, дібрані з заможних верств населення, разом з суддею виносили вирок. Завдяки реформі був започаткований новий судоустрій: створювалися окружні суди (відповідно у кожній губернії), що становили першу судову інстанцію. Кілька окружних судів утворювали окружну палату, де можна було оскаржити вирок, винесений без участі присяжних. В Україні було три судові

палати – Київська, Харківська та Одеська. Касаційні функції покладалися на сенат, в компетенцію якого входило повернення справ на повторний розгляд.

У ***1864 р. розпочата земська реформа***, що передбачала створення органів місцевого (земського) самоврядування повітового і губернського рівнів. У земському самоврядуванні брали участь усі стани населення, які мали земельну власність, – дворянство, духовенство, селянство, міщани. У компетенції земств знаходилося економічне та культурне життя в регіонах. Земства опікувалися організацією сільської освіти, медичної допомоги населенню, популяризацією і впровадженням нововведень у сільське господарство, створенням магазинів для продажу новітньої сільгосптехніки тощо. Губернським управам підпорядковувались лікарні, освітні заклади, сільськогосподарські станції, бібліотеки, статистичні бюро тощо. В Україні земська реформа була проведена на Лівобережжі та Півдні, де було утворено 6 губернських і понад 60 повітових земських управ. На Правобережжі земську реформу провели лише у 1911 р., оскільки уряд побоювався, щоб земства не підпали під вплив польського визвольного руху. У ***1865 р. проведена реформа цензури,*** яка передбачала передачу цензурних установ від Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ і створення Головного управління у справах друку та центральний комітет іноземної цензури. Попередній цензурі підлягала лише друкована продукція для масового читача, а періодичні видання звільнялися від неї за умов грошової застави від 2,5 до 5 тис крб. ***Міська реформа 1870 р.*** була спрямована на реорганізацію та удосконалення самоврядування міських общин. Створювалися міські думи, в обранні членів яких брали участь усі верстви міського населення, що були власниками нерухомого майна, сплачували податки. Нова система міського самоврядування була набагато демократичнішою за міське законодавство часів Катерини II, яке надавало право міського самоврядування лише одному станові – дворянству.

Вплив реформ на соціально-економічний розвиток України в другій половині XIX ст.

Скасування кріпосного права відкрило можливості для розвитку промисловості (розширився ринок дешевої робочої сили). Іншим фактором індустріалізації була урядова політика, спрямована на подолання економічної та військової відсталості імперії (були створені дуже сприятливі умови для іноземних інвестицій). Індустріалізація України розпочалась зі швидкого розвитку залізниць. У 1865 рр. побудована залізнична лінія Одеса – Балта. Протягом 70-х років – створення системи залізничного сполучення в Україні. Станом на 1880 р. залізничний транспорт з'єднав між собою найбільші міста України. В 70-х роках XIX ст. почався стрімкий розвиток вугільної промисловості. У 1870-1900 р. – видобуток вугілля зріс на 1000%. Поширення у 1880-х рр. залізниць, поява дешевого вугілля, у поєднанні з державною підтримкою інвестицій створили умови для розвитку металургії. Держава гарантовано купувала металургійну продукцію по високим цінам. Відбулось зростання видобутку руди в Україні у 1870-1900 рр. у 158 разів. Сприятливий інвестиційний клімат призвів до того, що власниками більшості підприємств були іноземні компанії. Соціальними наслідками реформ були: поява та кількісне зростання робітничого класу (великою мірою російськомовного), урбанізація.

Український національно-визвольний рух

«Хлопоманство». Після поразки повстання 1830-1831 рр. у Польщі, поляки знову почали збирати сили до нового масового виступу. Як і раніше, вони сподівалися на активну участь у повстанні всього населення Правобережжя. Однак частина української полонізованої молоді не підтримувала цієї ідеї, і почала зближатися з українською інтелігенцією. Як і їхні українські товариши, вони почали вивчати історію українського народу, його фольклор і мову. ***Цей рух очолив студент Київського університету Володимир Антонович.*** Його погляди розділяли і підтримували Тадей Рильський, Борис Познанський та ін. Вони заперечували польські твердження, що, мовляв, Правобережжя – це частина Польщі, що український народ – лише відгалуження народу польського, а його мова – діалект польської мови. Поляки називали цю групу «хлопоманами» (хлоп – зневажлива польська назва простої людини) й звинувачували її в зраді польських інтересів. У відповідь Антонович опублікував на сторінках журналу «Основи» статтю, в якій закликав шляхтичів – поляків, які живуть в Україні повернутися до українського народу, якого колись зреклись їхні предки. Щоб продемонструвати свою єдність із народом, «хлопомани» розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. Під час студентських канікул вони подорожували по селах, збирали народні пісні, казки, прислів'я, звичаї і обряди. Одночасно студенти розповідали селянам про славне минуле України, про її тяжке становище, говорили про можливий вихід з нього. Така діяльність тривала протягом всього 1860 р. На початку 1861 р. під адміністративно-поліцейським тиском «хлопомани» були змушені припинити ходіння по селах і приєднатися до тих груп, що діяли в містах. Наступні події засвідчили, що відмовою Україні на власну державу польська шляхта відштовхнула від себе українську інтелігенцію, а українське селянство традиційно не довіряло польським панам. ***Польське повстання 1863-1864 рр.*** підтвердило це. Чергове визвольне повстання почалося у

січні 1863 р. Повстанці звернулися за підтримкою до українців. Однак на боці повсталих поляків воювали приблизно лише 500 українців, білорусів, росіян. Масової підтримки польське повстання не отримало. До травня 1864 р. росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання.

Громадівський рух в Україні у 60-90-х рр. Важливою організаційною формою українського національно-визвольного руху у 60-90-х роках XIX ст. були напівлегальні непартійні об'єднання, які одержали назву громад. ***Перша така громада виникла у 1859 р. у Петербурзі.*** Її створили українці, які мешкали у столиці імперії. Помітно пожвавилося життя української громади Петербурга після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства: В. Білозерського, М. Костомарова, Т. Шевченка. Значним успіхом громади стало створення у ***1861 р. першого українського журналу «Основа»***, в якому друкувалися українською і російською мовами художні твори, праці з історії, народознавства. У 1862 р. через фінансові труднощі та переслідування цензури і поліції «Основа» припинила існування. Центром громадівського руху безпосередньо в Україні став Київ. ***Навесні 1860 р. студенти і викладачі Київського університету, місцева інтелігенція створили Українську громаду. Очолив її Володимир Антонович***. Невдовзі кількість членів громади сягнула 200 осіб. На таємній сходці група громадівців затвердила програмні положення: український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець повинен віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, допомагати українцям у боротьбі з гнобителями. Услід за київською громади були створені в Чернігові, Катеринославі, Одесі, Харкові та інших містах. Одними із головних напрямів їхньої діяльності була організація недільних шкіл для дорослого населення (перша в російській імперії недільна школа була організована у 1859 р. у Києві). Громадівці також відкривали щоденні школи, працювали в них вчителями, організовували публічні лекції, та бібліотеки, поширювали серед населення твори Т. Шевченка, М. Вовчка та інших письменників.

Активна культурно-просвітницька діяльність громад викликали серйозну тривогу серед місцевих керівників і урядових кіл. Влада розпочала репресії: було розгромлено деякі громади, проведені арешти в Києві та Харкові, закрито усі недільні школи. З боку офіційної преси було організовано цькування українського руху. Урядові кола, рупором яких був міністр внутрішніх справ Петро Валуєв, особливо турбувало поширення громадівцями популярних книжок українською мовою серед селян. ***20 червня 1863 р. таємним циркуляром Валуєв проголосив, що окремої «малоросійської мови не було, немає й бути не може»***. Валуєвським циркуляром призупинялося друкування українською мовою шкільних і релігійних видань, наукової літератури, підручників. Дозволялося писати «українською говіркою» тільки художні твори. Чиновники впроваджували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. Українська література практично перестала існувати в межах російської імперії. Царські заборони призупинили національно-визвольний рух майже на десятиріччя. На початку 70-х років контроль за життям українського суспільства дещо послабився. За цих умов українська інтелігенція знову почала поступово відновлювати громади. Громадівський рух у 70-90-х роках піднімається на новий щабель: його учасники переходять від культурно-просвітницької роботи до політичної діяльності, метою якої повинно було стати відновлення української державності. Найбільшою і найвпливовішою наприкінці 60-х – на початку 70-х років була Київська громада («Стара громада»). У її складі були відомі професори й доценти університету, викладачі київських гімназій. Члени громади зуміли згуртувати кращі наукові сили. У ***1873 р. вони спочатку утворили історичне товариство Нестора Літописця***, а невдовзі започаткували ***Південно-Західний відділ російського географічного товариства.*** Цей відділ насправді був цілком самостійним товариством, яке ставило за мету вивчення історії, географії рідного краю. Його першим головою став громадський діяч з Лівобережжя Григорій Галаган, а діловим керівником – знаний етнограф ***Павло Чубинський***. Членами Товариства були: історики В. Антонович і М. Драгоманов, економіст М. Зібер та багато інших. У 1875 р. в ньому налічувалося 200 членів, які вивчали рідний край. Вони збирали етнографічні, історичні й економічні матеріали з багатьох міст і сіл України. Друкованим органом Київської громади у ***1873-1875 рр. стала газета «Київський телеграф»***. Газета друкувала статті на досить гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, наголошувалося, що реформа 1861 р. не дала селянам сподіваної волі, підкреслювалися нестерпні умови праці і життя робітників. Діяльність громад знову викликала занепокоєння царської влади. Олександр II у 1875 р. створив спеціальну комісію «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». І на підставі пропозицій комісії цар, який тоді відпочивав у німецькому місті Емс, підписав закон про повну заборону української мови. Закон отримав назву ***«Емський указ» 1876 р.*** Указом заборонялося писати, співати і давати спектаклі українською мовою, друкувати підручники, перекладати українською мовою твори авторів російської і світової літератури. Правда, у 1881 р. було скасовано заборону влаштовувати театральні вистави українською мовою. Указ забороняв також ввозити в межі імперії без спеціального дозволу будь-які книги, видані за кордоном українською мовою. Заборонялося використання української

мови в початкових школах, судах, державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою, учителів-українофілів заміняли на росіян. Було закрито Південно-Західний відділ російського географічного товариства, заборонено видавати «Київський телеграф» і звільнено ряд професорів Київського університету. Деякі активні громадівці емігрували за кордон.

Важливим етапом у розвитку суспільно-політичного життя українців стала закордонна діяльність ***Михайла Драгоманова.*** За дорученням і на кошти київських громадівців Драгоманов організував у Відні видання українською мовою пропагандистської та науково-популярної літератури для нелегального поширення в Україні. У 1878 р. він переїхав до Женеви, де почав видавати український політичний журнал «Громада». Як політичний діяч, Драгоманов проповідував перебудову росії на принципах федерації, оскільки в тогочасній Україні не бачив сил, на які можна було б опиратися в боротьбі за власну державність. Разом с тим він захоплювався соціалістичними ідеями, справедливого суспільного устрою держави. Він виступав не за створення незалежної України, а лише за її політичну автономію, у якій повинна була втілитися й автономія національна. Драгоманов критикував і громадівців, закликаючи їх перейти від просвітництва й етнографізму до політичної боротьби за автономію України в рамках федеративної російської держави. Ідеї М. Драгоманова згодом заклали основу для формування першої української соціалістичної партії в Україні.

«Братство тарасівців». У 70-80-ті роки XIX ст. відбувається радикалізація громадівської молоді. Її вже не задовольняла суто культурницька діяльність громадівців старшого покоління. Серед молодого покоління інтелігенції посилилося прагнення вивести українство на шлях національної боротьби, надати їй політичного звучання. Першою такою українською політичною організацією стало ***«Братство тарасівців» організоване у 1891 р. харківськими та київськими студентами І. Липою, М. Міхновським, Б. Грінченком.*** Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Шевченка. Найбільший успіх мали «Тарасівці» у Харкові, де з їхньої ініціативи більше 20 чол. об'єдналися в «Молоду гвардію». Товариство підтримувало зв'язки з аналогічними гуртками в Полтаві, Києві, Чернігові, Одесі. У своєму програмному документі «Кредо молодих українців» вони заявили про незгоду з українофілами через їхні зв'язки з російською культурою і про прагнення стати космофілами (люблячими увесь світ). Братство виступало за самостійну суверенну Україну, соборну й неподільну «від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ». Обстоювали ідею створення Української федерації Лівобережної, Правобережної, степової України, Кубані й Галичини. На їх думку: державу повинен очолювати гетьман (президент) і сейм (парламент); у державній власності мають перебувати земля і земні надра, велика промисловість і гуртова торгівля; церква має бути відокремленою від держави, освіта – безкоштовною та ін. Проте, уже ***в травні 1893 р. братство припинило своє існування*** в результаті арештів.

ЗУБО. Пізніше, у ***1897 р.*** на нелегальному з'їзді всіх громад було утворено ***Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО)*** на чолі з ***В. Антоновичем та О. Кониським.*** Вона поставила мету згуртувати всіх українських діячів в одному об'єднанні. До організації приєдналися всі громади, що існували в 20 різних містах під російської території України. ЗУБО заснувало літературне видавництво «Вік», книгарню в Києві, керувала організацією і проведенням шевченківських свят та інших культурно-національних маніфестацій. Важливим кроком ЗУБО на шляху політизації власної діяльності стало рішення, схвалене ***1904 р.*** на конференції ЗУБО, про створення ***Української демократичної партії (УДП).*** Серед її лідерів були С. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко. Нова політична організація повинна була домагатися встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах федеративної росії. ***Восени 1905 р***. зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з Б. Грінченком і С. Єфремовим , яка утворила ***Українську радикальну партію.***

Рух народників в Україні. У другій половині XIX ст. домінуючою силою в загальноросійському революційному русі були народники. Їхню ідеологію та напрямки діяльності визначали три їхніх теоретика: ***М. Бакунін*** – творець анархізму, ***П. Лавров*** – ідеолог пропагандистського напрямку та ***П. Ткачов***, який вважав за достатнє здійснити державний переворот шляхом змови при застосуванні терористичних методів. У ***1861 р.*** в росії виникає нелегальна організація ***«Земля і воля»***, яка з 70-х років переносить свою діяльність і в Україну. Виникають різноманітні гуртки з представників різних станів (різночинці). На початку 70-х років такі гуртки діяли в Києві, Одесі, Харкові. Найвідомішим став київський гурток («Київська комуна»). Широкого розмаху набуло друкування листівок, газет, брошур із закликами до повалення самодержавства, боротьби проти поміщиків. З 1874 р. серед прихильників П. Лаврова широкого розмаху набуло «ходіння в народ» під гаслами «Земля і воля народові!». Вони йшли в села як учителі, агрономи, лікарі, поширювали серед селян нелегальну літературу, формували нелегальні гуртки, навіть готували повстання. Так, група народників на чолі з Я. Стефановичем,

організувавши в Чигиринському повіті у ***1877 р.*** нелегальну організацію, зробили невдалу спробу за допомогою підробленого царського маніфесту закликати селян до повстання проти поміщиків ***(«чигиринська змова»)***. Вони запевняли селян, що діють з відома царя, який нібито закликає їх до повстання проти поміщиків. Однак поліції стало відомо про цю акцію, і у вересні 1877 р. змовники були заарештовані. До слідства було притягнуто близько 1000 селян. Після слідства керівників організації засудили до смертної кари (їм вдалося втекти з в'язниці), а селянських ватажків до каторги. «Ходіння в народ» не привело до загального повстання, поліція досить легко знаходила й арештовувала пропагандистів. Провал ходіння в народ призвів до ***розколу у 1879 р. «Землі і волі»*** на дві незалежні організації – ***«Чорний переділ» та «Народна воля».*** Перша з них продовжувала агітаційну роботу серед селян, друга – зосередилася на підготовці і проведені терористичних акцій. 1 березня 1881 р. «Народна воля» здійснила смертельний замах на Олександра II. Вбивство царя нічого не змінило, навпаки, наступний цар Олександр III проводив політику контрреформ.

Західноукраїнські землі у складі австрійської імперії у другій половині XIX ст.

Соціально-економічний розвиток в другій половині XIX ст.

Революційні події 1848 р., які охопили Австрію та багато інших країн Західної та Центральної Європи, спричинили скасування панщини в західноукраїнських землях. Поміщики також звільнялися від опікунських обов'язків щодо селян на випадок стихійного лиха, епідемії тощо. Держава зберегла за ними сервітутні володіння – ліси, пасовища, луки та ін. За користування ними селяни повинні були сплачувати поміщикам значні кошти або ж відробляти за них. Промисловий розвиток Австро-Угорщини здійснювався з явним відставанням від розвинутих європейських країн. Показовим свідченням цього є те, що австрійський уряд скасував середньовічні цехові відносини і дозволив вільну промислово-підприємницьку діяльність лише в ***1859 р.*** Західноукраїнські землі за своїм промисловим розвитком залишилися найвідсталішими провінціями Австро-Угорщини, перетворившись на колоніальний додаток більш розвинутих частин імперії. Яскравим підтвердженням цього стало запізнення з промисловим переворотом. Якщо в західних провінціях Австро-Угорщини наприкінці 60-х років XIX ст. він уже завершувався, то в Східній Галичині тільки розпочинався. Промислові підприємства Галичини почали переобладнувати паровими двигунами лише з 70-х років XIX ст. На середину XIX ст. в Західній Україні найрозвиненішими були традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна, керамічна. Найпоширенішими галузями залишалися гуральництво й цукроваріння. Однак через відставання промислового перевороту її промисловість потрапила в надзвичайно скрутне становище. Ремісничі та мануфактурні вироби краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості німецьких і чеських провінцій імперії. У Східній Галичині найінтенсивніше розвивалося видобування нафти. Для буріння нафтових свердловин тут із ***1869 р.*** розпочали використовувати парові машини. Незважаючи на те, що видобування нафти безперервно зростало, вона вивозилася на переробку до Австрії та Угорщини, оскільки австрійський уряд тривалий час забороняв споруджувати в Східній Галичині нафтопереробні заводи. Одночасно в Східній Галичині та Закарпатті активізувалося видобування бурого вугілля. Його значна частина використовувалася для задоволення потреб західних провінцій. Розвивалося добування озокериту (гірського воску). Розширювалося традиційне видобування кам'яної солі, яку виварювали дідівським способом. Лише на трьох солеварнях – у Калуші, Косові й Стебнику – використовувалися парові машини. Великого значення набуло видобування кам'яної солі в Солотвині на Закарпатті – найбільшій соляній копальні в Україні. Наприкінці століття тут її видобували 200 тис. тонн щорічно. Це становило майже 20% від усієї соляної продукції України. У складному становищі перебувала харчова промисловість. Незважаючи на вирощування значної кількості зернових культур, борошномельна промисловість Західної України перебувала в занепаді. Причиною цього була митна політика австрійського уряду, який не обмежував вивезення зерна, зате накладав високі мита на експортування борошна. Уповільненими темпами розвивалася й легка промисловість. Будівництво залізниць Протягом 60-70-х років XIX ст. Західна Україна була з'єднана залізницею із Західною Європою. У ***1861 р. завершилося будівництво залізниці Краків – Перемишль,*** яка з'єднала Західну Україну з Віднем. У ***1864 р. вона була прокладена до Львова.*** У наступні десятиліття залізнична транспортна мережа охопила Чернівці, Стрий, Тернопіль, інші міста й містечка. Проте будівництво залізниці в Західній Україні не викликало бурхливого розвитку важкої індустрії, як це відбувалося в Західній Європі чи росії. У західноукраїнських землях дещо пожвавилася лише лісова промисловість та виробництво будівельних матеріалів. Прокладання залізниць перетворило Західну Україну на легкодоступне джерело сировини та ринок збуту для західних промислових провінцій Австро-Угорської імперії.

Кооперативний рух. Українське селянство, ремісники й торговці, перебуваючи в надзвичайно важких економічних умовах, потребували захисту й підтримки. За цієї потреби й виникла кооперація – рух

економічної самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення, які на засадах спілки створювали кредитні та ощадні установи, вели торгівлю та організовували виробництво. Швидко розвивався кооперативний рух і в Західній Україні. Кооперативи очолили молоді національно свідомі священики, учителі, юристи. Першим і одним із найпопулярніших у Західній Україні став кооператив ***«Народна торгівля»***, створений ***1883 р.*** Наприкінці століття активно діяло товариство ***«Сільський господар» (1899-1944 рр.).*** Дуже швидко воно перетворилося на розгалужену мережу господарських спілок, які вели роботу майже в кожному повіті Східної Галичини. Товариство мало свої дослідні поля, станції, видавало часописи. «Сільський господар» допомагав спілчанам купувати землю й реманент, успішно збувати готову продукцію. Товариство вело й широку просвітницьку роботу: відкривало хати-читальні, книгозбірні, сільськогосподарські та промислові школи, організовувало курси, виставки, з'їзди, віча, пропагувало сільськогосподарські знання серед населення.

Суспільно-політичні течії другої половини XIX ст.

Москвофільський рух. Москвофільство суспільно-політична течія на західноукраїнських землях другої половини XIX ст., яка обстоювала національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з російським народом і росією. Першим пропагандистом загальноросійських ідей у Галичині був відомий ідеолог панславізму ***М. Погодін***, який у 1835 і 1839-1840 рр. побував у Львові й познайомився з місцевою інтелігенцією. Особливо тісні зв'язки він налагодив з істориком ***Д. Зубрицьким***, навколо якого й почало формуватися коло прихильників російської мови та національної єдності Галицької Русі з великоросією. Перетворення москвофільства в окрему суспільно-політичну течію прискорила революція 1848-1849 рр. в Австрійській імперії. Поразка революції, відновлення союзу австрійського уряду з польською та угорською політичною верхівкою коштом обмеження національних прав інших народів, крах надій політичних лідерів галицьких українців на задоволення їх побажань сприяли ***переорієнтації значної частини духовної та світської інтелігенції Галичини й Закарпаття на іншого могутнього покровителя – російське самодержавство.*** В умовах реставрації абсолютизму 1849-1859 рр. москвофіли не могли вести відкриту політичну діяльність і зосередили свої зусилля в сфері освіти й культури. Відсутність єдиної, загальноприйнятої української літературної мови стала сприятливим ґрунтом для поширення об'єднавчих ідей. У листопаді 1848 р. на з'їзді руських вчених переважна більшість його учасників вирішила прийняти народну мову за основу розвитку літератури і поширення освіти. Однак, під впливом церковної ієрархії у кінцевому рішенні була допущена можливість для вираження вищих наук вдаватися до давньоруської і церковнослов'янської мов, що привело до тривалого засилля в літературі так званого «язичия». Серед найбільших прихильників мовної єдності в Галичині у 1850-х рр. були ***Д. Зубрицький, А. Петрушевич, М. Малиновський, Яків та Іван Головацькі, І. Гуталевич, Б. Дідицький, С. Шехович*** та ін.

У цей період під вплив москвофілів потрапили практично усі культурно-освітні установи, преса, наприклад, «Зоря Галицька», видання наукових праць і шкільних підручників, викладання «руської словесності» в університеті й гімназіях, та навіть публікація законів і розпоряджень державних і церковних властей. Подібні процеси у 50-х рр. відбувалися і у Закарпатті, де ширенням москвофільських ідей, у тісній взаємодії з галицькими однодумцями займалися відомі діячі національного відродження: А. Добрянський, О. Духнович, І. Раковський. Останній, зокрема, видавав русифікованою мовою Вістник державних законів (1850-1858 рр.) та часописи Церковна газета (1856-1858 рр.) і Церковний вістник (1858 р.). Загалом, відомими періодичними виданнями москвофілів були: Слово (1861-1887 рр.), Боян (1867 р.) і Славянская Зоря (1868 р.), Русская Рада (1871-1912 рр.), Наука (з 1871 р.), Пролом (з 1880),

Галичанин (1893-1913 рр.) та ін. Фактичне запровадження польської автономії в Галичині після поразки Австрії у війні з Пруссією 1866 р. підштовхнули москвофілів до відкритого проголошення лозунгу національно-культурної єдності з росією. У 1866 р. в москвофільських галицьких виданнях заявлялося, що «Русь Галицька, Угорська, Київська, Московська, Тобольська і пр. под взглядом етнографіческим, історическим, лексикальним, літературним, обрядовим єсть одна тая же самая Русь» та доводилась єдність літературної мови галицьких українців і росіян. У 1870 москвофіли заснували Руську Раду – політичну організацію, яка нібито мала продовжувати традиції Головної Руської Ради. На противагу Просвіті 1868 р. було утворене москвофілами ***«Товариство ім. Качковського» 1876 р.***, яке з часом створило паралельно сітку місцевих філій і читалень в Галичині, конкуруючи з аналогічними структурами народовців. Велику увагу москвофіли приділяли так званому обрядовому питанню, пропагуючи під виглядом очищення греко-католицького обряду від латинізації російське православ'я. У 1882 під впливом москвофілів оголосили про намір перейти на православ'я парафіяни с. Гнилички у самій Галичині. Австрійська адміністрація вжила рішучих заходів щоб запобігти поширенню цієї тенденції, домігшись відставки митрополита Й. Сембратовича та найактивніших прихильників москвофілів з керівництва церкви. Суд на над провідними москвофілами в 1882, відомий під назвою процесу проти О. Грабар і товаришів (А. Добрянського, І. Наумовича, В. Площанського, Й. Маркова та ін.) хоч і оправдав їх від звинувачення в державній зраді, завдав нищівного удару ідеології москвофілів, розвіявши міф про «патріотизм і вірнопідданство» лідерів «старої Русі» і довівши їх перетворення у платних агентів царизму. У середині 1880-х рр. москвофільство втратило свій вплив і на Буковині. В умовах кризи власної ідеології та зміцнення позицій народовців, галицькі москвофіли у 1900 р. об'єдналися в Русскую Народную Партію, радикальне крило якої (новокурсники) на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим стало на позиції повної національно-політичної єдності з росією і прийняття російської літературної мови. Це, а також співпраця з реакційними польськими колами остаточно дискредитувало москвофілів та привело до відходу поміркованих політичних діячів (І. Свенціцького, С. Дрималика, М. Короля та ін.) до табору українських національно-демократичних сил. Деяке пожвавлення діяльності москвофілів наступило напередодні й під час Першої світової війни 1914-1918 рр. Створений у Києві ***11 серпня 1914 р. «Карпато-Руський визвольний комітет»*** закликав населення Галичини виступити на підтримку російської імперії. Після зайняття Львова російськими військами комітет передав свої повноваження «Російській Народній Раді» під головуванням В. Дудикевича. Діяльність москвофілів привела до репресій австро-угорських військових властей проти мирного українського населення, арештів і масових розстрілів запідозрених у сприянні російській армії. Тисячі українців опинилися в концентраційних таборах: Таллєргофі, Терезієнштаті та ін. Відступ російської армії призвів до еміграції багатьох москвофілів до росії, де багато з них розчарувалися в ідеології москвофільства, і пізніше брали активну участь в українських національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр.

Народовецький рух. Народовецький рух виник на ґрунті ідей національного відродження, започаткованих «Руською Трійцею» та Кирило-Мефодіївським братством, і сформувався під впливом творчості Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Народовці, виходячи з того, що українці – це окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. На початку своєї діяльності народовці проводили значну культурницьку роботу ліберального напряму. Організаційними центрами народовецького руху стали редакції журналів: «Вечерниці» (1862-1863 рр.), «Мета» (1863-1864 рр.), «Нива» (1865 р.), «Русалка» (1866 р.). До народовців належали переважно представники української інтелігенції-письменники, вчителі, лікарі, юристи, студенти. Зокрема, ***Сидір Воробкевич, Володимир Шашкевич, Ксенофонт Климкович, Федір Заревич, Кость Горбаль, Данило Танячкевич, Корнило Устиянович.*** Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австро-угорським урядом, народовці заснували ряд культурно-освітніх товариств «Руська Бесіда» (1861 р.), а при них – український театр (1864 р.), ***«Просвіту» (1868 р.).*** Вони відкривали читальні, бібліотеки, видавали твори українських письменників, шкільні підручники, влаштовували театральні вистави та щорічні Шевченкові вечори-концерти. У ***1873 у Львові,*** при фінансовій і моральній підтримці меценатів з Наддніпрянської України, ***виникло Літературне Товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове Товариство ім. Т. Шевченка.*** Поштовхом до початку активної політичної діяльності народовців стали вибори 1879 р. до галицького сейму, на яких русини, очолювані москвофільською Руською Радою, змогли послати тільки трьох своїх представників. Нову роботу народовці розпочали з видання двох політичних часописів: «Батьківщина» (1879 р.) і «Діло» (1880 р.). Серед керівництва цих видань були головні ідеологи народовців: ***В. Барвінський, Володимир Навроцький, О. Огоновський, Юліан Романчук, Анатоль Вахнянин, Дем'ян Гладилович*** та ін.

На сеймових виборах на весні 1883 р. русини (українці) під проводом «Головного Руського Комітету Виборчого» виступили єдиним списком, де були представлені як «Руська Рада», так і народовці. Завдяки цьому народовці зуміли збільшити своє представництво у сеймі. У ***1885 р.*** народовці створили нову політичну організацію – ***Народну Раду,*** яка повинна була продовжити справу Головної Руської Ради. Її керівником був Романчук. Наростаючий український національно-визвольний рух, в якому основну роль відігравали народовці, загострення відносин між Австро-Угорщиною і росією, примушували австрійський уряд шукати шляхи врегулювання українсько-польських відносин у Галичині. В ***1890 р. лідери Ю. Романчук, Сильвестр Сембратович, Олександр Барвінський при посередництві Володимира Антоновича уклали з польськими політичними колами і австрійським урядом компромісну угоду, яка отримала назву «Нової ери».*** Від імені уряду намісник Галичини граф Казимир Бадені пообіцяв надати кілька депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити три українські гімназії, утворити кафедру української історії і другу кафедру української літератури у Львівському університеті, отримати право на створення страхового товариства «Дністер» та ін., видання українською мовою урядової газети «Народний Часопис». За ці незначні поступки Ю. Романчук від імені частини народовців заявив про підтримку політики австрійської держави, проголосив «нову еру» у польсько-українських відносинах у Галичині. Проте, не всі народовці погодилися із політикою «нової ери». Багато хто вважав це поступкою перед польською стороною. В ***1894 р. частина народовців на чолі з Ю. Романчуком перейшла до опозиції.*** На позиціях «нової ери» залишився митрополит С. Сембратович і невелика група народовців, на чолі з О. Барвінським і А. Вахнянином, які висунули гасло «Краще щось, ніж нічого». Це крило народовців пізніше оформилось у Християнсько-Суспільну Партію. Слід відзначити, що народовецький рух розгорнувся також на ***Буковині і Закарпатті***. В середині 1880-х років у діяльності народовецьких організацій на Буковині («Руській Бесіді» і «Руській Раді») активну участь брали ***Юрій Федькович, Єротей Пігуляк, Іван Тимінський, Омелян Попович*** та ін. Національно-культурне відродження на Закарпатті в кінці 19 на початку 20 ст. відбувалось під ідеологічним впливом народовців, ідеї яких відстоювали такі визначні громадсько-політичні діячі на цих українських землях, як ***Василь Чопей, Августин Волошин, Юрій Жаткович, Гіядор Стрипський*** та ін.Основні терміни, поняття, імена

Перші політичні партії

У середині 70-х років XIX ст. в Галичині з'явилась молода інтелігенція, яка однаково з упередженням відносилась як до «москвофілів» так і до «народовців». Консерватизм і провінційність обох цих течій відштовхнули від них українську революційну молодь. Під впливом М. Драгоманова, володаря дум тодішньої прогресивної молоді, такі галицькі громадські і культурні діячі як ***Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький*** та інші захопилися ідеями соціалізму. Соціалізм для них уособлював усе модерне і європейське в політичному житті України. Так, в Галичині з'явилась ще одна, ***радикальна течія*** в суспільно-політичному русі українців. Появу цієї течії ознаменував перший судовий політичний процес проти українських соціалістів І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, який відбувся у Львові в 1877-1878 рр. У 70-80-х роках XIX ст. радикали видавали друком часописи «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», вели пропагандистську роботу серед українських селян і робітників.

У ***1890 р. була створена Русько-Українська Радикальна Партія (РУРП)*** – це була ***перша українська політична партія.*** Вона різко засудила політику «нової ери» і продовжила опозиційну боротьбу. Її лідерами були ***І. Франко та М. Павлик***. Партія обстоювала ідеї утвердження соціалізму, демократизації суспільства, автономії України. У ***1896 р. Юрій Бачинський опублікував брошуру «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена»)***, в якій доводив історичну необхідність здобуття Україною незалежності. Проте, РУРП внесла корективи до програми, поставивши незалежність України перспективною метою. Проте згодом в партії відбувається розкол, та й крім того вона не набула широкої підтримки серед мас населення. У ***1899 р.*** частина радикалів вкупі з народовцями організували ***Українську національно-демократичну партію (УНДП)***, яка потім відіграла основну роль в уряді ЗУНР. Засновниками партії були ***В. Будзиновський, Ю. Романчук, К. Левицький та Є. Левицький, В. Охримович***. До них також приєдналися І. Франко та М. Павлик. УНДП виступала за створення єдиної української національної провінції Австро-Угорщини з власним сеймом та адміністрацією. Але головною метою була соборність та незалежність України. Також, ***у 1899 р.*** внаслідок об'єднання лівих радикалів та соціалістів, котрі не увійшли до Польської соціал-демократичної партії, було створено ***Українську соціал-демократичну партію (УСДП)***. Її лідерами були ***Микола Ганкевич, Семен Вітик та Юрій Бачинський.*** Їхня програма передбачала досягнення соціалізму шляхом реформ, захист робітників, парламентські методи боротьби, перспективна мета полягала у створенні незалежної Української республіки.

ТЕМА 10

Україна на початку ХХ ст.

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Особливості економічного розвитку

У промисловості одночасно мали місце два процеси: завершення промислового перевороту та ***економічна криза 1900-1903 рр.,*** котра згодом переросла у велику депресію. Завдяки кризі спостерігалась концентрація промисловості: дрібні підприємства розчинялися, а великі зміцнювались та об'єднувались. Похідними від цього прогресу було утворення монополій у промисловості. Перша монополія з'явилась у цукрозаводській промисловості ще у ***1887 р. (цукровий синдикат)***. У ***1902 р.*** з'явились одразу три монополії: «Продамет», «Трубопроводи», «Продвагон», у 1904 р. – «Продвугілля». Загалом, в Україні діяло 30, які мали 60-80% збуту відповідної продукції. Одночасно з концентрацією промисловості відбувалась концентрація капіталу, злиття банківського капіталу з промисловістю. На початку ХХ ст. мав місце небачений до того приплив іноземного капіталу в промисловість України, у т. ч. бельгійського, французького, англійського. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. сільському господарстві уряд стимулював общинне землеволодіння, оскільки в общині існувала кругова порука за сплату податків. Община (як правило – селянська громада одного села) на чолі з виборним старостою, стала найнижчою ***адміністративною ланкою (община – волость – повіт – губернія).*** Община, була власником надільних ділянок та сільгоспугідь, а окремі члени общини були користувачами наділів. Наділи періодично перерозподілялись. Цим самим обмежувалася господарська ініціатива селян, переділи землі позбавляли стимулу для її ретельного обробітку.

Формування українських політичних партій

Першою нелегальною українською політичною партією в Наддніпрянській Україні була ***Революційна Українська Партія (РУП),*** яка сформувалася ***в січні 1900 р.*** в Харкові на основі студентських гуртків. До неї входили: ***Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич та М. Русов.*** Програму РУП склав ***М. Міхновський.*** Вона була опублікована у Львові ***у 1900 р. у вигляді брошури «Самостійна Україна»***. Основними положеннями цього документу були: мета партії – створення незалежної української держави; лідер національного руху – інтелігенція, що служить своєму народові; засоби досягнення головної мети – будь-які, включаючи насильницькі; основні лозунги боротьби – «хто не з нами, той проти нас», «Україна для українців», «переможемо або вмремо»; ніяких компромісів з помірними українофілами. Незабаром у РУП відбувся розкол – багатьом її членам не подобалася націоналістична категоричність і безкомпромісність висунутих у брошурі М. Міхновського ідей.

У ***1900 р.*** незалежно від РУП була створена ще одна нелегальна соціалістична організація – ***Українська соціалістична партія (УСП).*** Її лідерами були ***Б. Ярошевський та М. Меленевський***. Основною метою програми було створення Демократичної Республіки із суспільною власністю на засоби виробництва.

Українська народна партія (1902 р.) представляла націоналістичний напрямок у політичному житті України початку ХХ ст. Організаторами УНП виступили ***М. Міхновський та О. Макаренко.*** Партія виступала з позицій цілковитої державної самостійності України.

До ліберально-демократичної течії українського політикуму варто віднести ***Українську демократичну партію (УДП),*** яка утворилась у ***1904 р.*** Її лідерами були ***О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко.*** У 1905 р. було опубліковано програму УДП. У ній засуджувався самодержавно-бюрократичний лад, що протягом тривалого часу гнітив народи російської держави, і доводилась необхідність запровадження конституційної форми правління. У національному питанні ставилися вимоги: надання широкої національної автономії Україні; створення Українського сейму, який міг би самостійно проводити фінансову й економічну політику, враховуючи загальнодержавні потреби. Програма відстоювала повноправне використання української мови в шкільництві, судочинстві, адміністрації. Для вирішення аграрного питання в Україні передбачалося передати державні, удільні та монастирські землі у власність краю, щоб за невелику плату наділити нею тих, хто її обробляє.

У 1904 р. відбувся розкол в УДП і більш радикальні члени утворили у ***1905 р. Українську радикальну партію (Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський).*** УРП висувала вимоги надання широкої національно-територіальної автономії Україні, яка повинна була стати рівноправною складовою частиною реформованої федеративної держави; виступала за вільне вживання української мови в школах і адміністративних установах України тощо. Основні програмні засади УРП зазнавали значного пливу соціал-демократичних ідей.

У ***1904 р. була створена Українська соціал-демократична спілка («Спілка»)***. Її лідером був ***М. Меленський***. Партія в основному базувалася на марксистських ідеях. Вона прагнула виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національної приналежності.

У ***грудні 1905 р.*** на ІІ з'їзді РУП більшість її учасників на чолі з ***М. Поршем, В. Винниченком і С. Петлюрою*** дійшли висновку про необхідність об'єднання національної ідеї з марксизмом і перетворили РУП на ***Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).*** Таким чином, партія визнавала марксистську ідеологію; складалася з інтелігенції, частково з робітників і селян. Підкреслюючи національне питання, вона вимагала автономії України. Крім того, УСДРП вела свою діяльність незалежно від російської соціал-демократичної робітничої партії.

У ***1905 р. була створена Українська демократично-радикальна партія (УДРП).*** Її лідерами були ***А. Лотоцький, Є. Чикаленко та Б. Грінченко.*** Партія виникла в результаті злиття Української демократичної партії та Української радикальної партії. Вона відстоювала ліберально-демократичні позиції, ідею встановлення в російській імперії конституційної монархії, яка надала б Україні автономію в складі росії.

У ***1908 р.*** була створено ***Товариство українських поступовців*** – нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла у Наддніпрянській Україні протягом 1908-1917 рр. ТУП було створено у Києві з ініціативи членів Української демократично-радикальної партії (УДРП) для координації діяльності українського національного руху в період наростання реакції в російській імперії. Так її лідерами були: ***М. Грушевський, С. Єфремов та Є. Чикаленко.*** До Товариства українських поступовців, крім УДРП, увійшли діячі соціал-демократичних (***С. Петлюра, М. Шаповал, В. Винниченко***) та ліберальних (***А. В'язлов, Є. Чикаленко, А. Ніковський та ін.***) організацій, які об'єднались у ній на засадах парламентаризму та конституціоналізму. Керівним органом ТУП була Рада (знаходилася у Києві), яка обиралася на щорічних з'їздах організації. Осередки організації – «громади ТУП» діяли по всій Україні (близько 60), а також у Петербурзі та Москві. Основні напрями діяльності ТУП були: культурницька робота (створення «Просвіт», клубів, поширення видань), виховання національної свідомості, створення блоків з іншими організаціями у відстоюванні політичних свобод, участь у виборах і роботі Державної думи, поширення кооперативного руху. ТУП виступало за проведення українізації шкільництва, запровадження української мови у середній школі, судівництві, церковному житті. Політична програма ТУП зводилась до трьох основних вимог: впровадженні парламентаризму; перебудови російської держави на федеративних засадах; національно-територіальної автономії України. З початку Першої світової війни виникли розходження серед членів ТУП щодо участі росії у війні. Одна частина тупівців (Є. Чикаленко, А. Ніковський та ін.) виступила за поразку росії у війні; інша – стояла за повний розгром Австро-Угорщини та приєднання Галичини до росії. Восени 1914 р. було прийнято компромісне рішення – ТУП зайняло нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін. Рада ТУП засудила російську політику в окупованій Галичині, а в грудні 1916 р. випустила декларацію під заголовком «Наша позиція» з вимогами: припинення війни, надання Україні автономного статусу у федеративній росії, забезпечення культурно-національних і політичних прав українського народу тощо.

Революція1905-1907 рр.

Головними причинами революції були:

- поразка росії у російсько-японській війні 1904-1905 рр. і падіння авторитету влади;
- зволікання влади з вирішенням аграрного питання;
- потреба припинити національний гніт народів, зокрема в Україні, – русифікацію;
- жахливі умови праці і життя більшості робітників.

Приводом для початку революційних подій став розстріл мирної демонстрації у Петербурзі ***9 січня 1905 р.*** Ця подія увійшла в історію як ***«кривава неділя»***. Після цього в різних регіонах імперії розпочалися збройні повстання. Ради робітничих депутатів та профспілки висунули такі вимоги: встановлення робітничого контролю над виробництвом, 8-годинний робочий день, зниження цін на товари у фабрично-заводських крамницях тощо. Висувалося гасло «Геть самодержавство». ***14 червня 1905 р.*** в одеському порту вибухнуло повстання на панцернику ***«Потьомкін»***. У листопаді 1905 р. відбулося повстання моряків Севастополя на чолі з лейтенантом ***П. Шмідтом***. Всі збройні виступи було придушено, але царизм вимушений був піти на тимчасові поступки. ***17 жовтня 1905 р. Микола ІІ видав маніфест***, яким проголошувались демократичні свободи (свобода слова, совісті, друку, зборів, об'єднань) і надання Державній Думі законодавчих прав. ***Навесні 1906 р. відбулися вибори до І Державної думи.*** У результаті від України було обрано 102 депутати від дев'яти українських губерній. Українці створили в Думі для відстоювання своїх інтересів Українську парламентську громаду на чолі з чернігівським адвокатом ***І. Шрагом***, до складу якої увійшли 42 особи. Проте уже 8 липня 1906 р. І

Державна Дума була розпущена, а тому національне питання не вдалося реалізувати. В с***ічні 1907 р. відбулися вибори до ІІ Державної Думи.*** Україну в органі тепер теж представляло 102 депутати, проте вже від усіх політичних партій. Знову було створено українську фракцію із 47 осіб, котра вимагала автономії України, запровадження української мови в систему освіти та державного управління, створення кафедр української мови, літератури, історії в університетах тощо. Але, знову ж таки ІІ Державна Дума була через 102 дні роботи розпущена. Починаючи з червня 1907 р. відбувається згортання демократичних реформ. Так ***3 червня 1907 р. імператор підписав новий виборчий закон***, який значно обмежив виборчі права селян і робітників. Прийняття закону без участі Думи було порушенням Маніфесту 17 жовтня. Тому, ***події 3 червня 1907 р. вважають державним переворотом*** і закінченням російської революції, а політичний режим, який при цьому склався, «третьочервневою монархією». В країні почалася реакційна політика, відомою під назвою ***«столипінщина»*** (від прізвища голови Ради Міністрів росії – Петра Столипіна (1906-1911 рр.). Проти учасників революції були застосовані жорстокі репресії.

Столипінська аграрна реформа 1906-1911 рр.

Придушивши революцію 1905-1907 рр., царський уряд розумів, що одними репресіями зняти соціальну напругу в суспільстві неможливо. Однією з головних причин революції було аграрне питання, вирішити яке запропонував ***голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ П. Столипін***. У листопаді ***1906 р. ним було видано указ***, який був затверджений царем і став законом 14 червня 1910 р. В указі містились основні положення реформи. При розробці реформи П. Столипін виходив з положення, що ліквідація поміщицького землеволодіння призведе до втрати виробників товарного хліба, а з часом знову постане проблема малоземельності. Він пропонував реформувати селянське господарство шляхом руйнування селянської общини і перерозподілу селянських земель на користь заможних селян (куркулів). Куркулі повинні були стати опорою царського режиму і, одночасно, виробниками додаткового товарного хліба.

Столипінська аграрна реформа передбачала:

- ліквідація общинного землеволодіння, передача селянських наділів у приватну власність;
- кредитне забезпечення новоутворених селянських приватних господарств (фермерського типу) за допомогою Селянського земельного банку;
- переселення українських селян з густозаселених українських губерній у східні регіони росії (до Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії) з метою подолання малоземелля та господарського освоєння віддалених регіонів.

Одержуючи надільну землю у власність, селянин мав можливість об'єднати свої ділянки в один так званий відруб і переселитися туди (на хутір) або залишатися на старому помешканні. Столипін у проведенні реформ зустрів сильний опір як з боку правих, які не були зацікавлені у руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку лівих (особливо есерів, більшовиків), які в розрахунку на майбутню революцію не бажали зменшувати соціальної напруги на селі. Селяни, побоюючись розорення, теж опирались реформі. У ***вересні 1911 р. Петро Столипін був убитий*** у Київському оперному театрі агентом охранки есером Д. Багровим.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Соціально-економічний розвиток

На початок ХХ ст. в Галичині проживало біля 3 млн. українців, або 63,09% всього населення краю, поляків – 32,7% і 3,7% німців. На Буковині на 1900 р. проживало 305,1 тис. українців, що складало 41% від загальної кількості населення краю. На Закарпатті проживало 400,3 тис. українців. Основними рисами промислового розвитку у Західній Україні були штучні гальмівні процеси збоку метрополії. У краї переважав кустарно-ремісничий характер виробництва. У Західній Україні були великі запаси таких корисних копалин, як нафта, сіль, озокерит та ін. Незважаючи на це, її економіка розвивалась дуже повільно, оскільки Австрія перетворила ці землі на свої внутрішні колонії – на ринок збуту товарів австрійської промисловості, джерело отримання сировини й дешевої робочої сили. Основними галузями промисловості Галичини були: нафтова, соляна, лісорубна. Австро-угорська влада не заохочувала переробки нафти на місцях. Вивізне мито на не перероблену нафту було нижче, ніж на перероблену. Це привело до того, що на місці перероблялась лише третина видобутої нафти. Лісорубна промисловість розвивалась лише як сировинна. 85% населення було зайнято в сільському господарстві, воно давало 70% національного прибутку. У Закарпатті сільське населення складало 83%. 40% усіх земель належало польським, угорським, румунським, австрійським, українським поміщикам. Характерним явищем цього періоду була масова ***еміграція.*** Українці з Галичини, Буковини і Закарпаття переселялися на американський континент, передусім до США.

Розвиток національно-визвольного руху

Українці Галичини, Буковини, Закарпаття зазнавали політичного гніту і національної дискримінації. На освіту в Галичині кошти виділялись нерівномірно для української і польської громади. У ***1903 р.*** в Галичині було 49 гімназій, із них українських – 4. На початку ХХ ст. на західноукраїнських землях в умовах режиму конституційної монархії, який надавав українському населенню ширшу, ніж в російській імперії, свободу слова та діяльності різного роду об'єднань, дедалі більше активізувалось суспільно-політичне життя і розгортався національно-визвольний рух. Першими політичними партіями в Галичині були: ***Руcько-українська радикальна партія (1890 р.), Українська народно-демократична партія (1899 р.), Руська народна партія(1900 р.).***

Усі вони тяжіли або до москвофілів, або до народовців. Під впливом політичних партій західноукраїнський рух став опозиційним до влади, все більше орієнтувався на власні сили, організацію народних мас. Значного успіху добилися галичани і буковинці в демократизації виборчої системи. У ***січні 1907 р.*** австро-угорський уряд проголосив нове положення щодо виборів до федерального парламенту. На виборах до парламенту у 1907 р. українці мали 22 депутати від Галичини і 5 – від Буковини проти трьох депутатів, обраних до парламенту у 1879 р. Депутатів могло бути ще більше, якби не фальсифікації виборів з боку польської адміністрації. До крайових сеймів у Львові і Чернівцях обрано 12 депутатів у Галичині і 17 – на Буковині. На початку ХХ ст. «Просвіта» залишалася найбільш авторитетною громадською організацією Східної Галичини. На цей час налічувалось 77 філій «Просвіти», 3 тис. сільських читалень, читачами яких було понад 200 тис. осіб. Крім підвищення національної свідомості серед українців «Просвіта» вчила галичан веденню кооперації, кращим зразкам господарювання, займалася видавничою справою, здійснювала перевидання і поширення творів Т. Шевченка, І. Котляревського, Л. Українки та ін. З ***1892 р. у Львові діяло НТШ, головою якого був М. Грушевський***, а активними членами – ***І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик*** та ін. До 1914 р. вчені Галичини випустили українською мовою 300 томів наукових праць з різних галузей знань. В національно-визвольних змаганнях українців велику роль відіграв ***Андрей Шептицький.*** У ***1900 р.*** він став митрополитом греко-католицької церкви. Він виступив за дотримання християнської моралі в суспільстві, за увагу до господарчих і культурних потреб населення. З цих пір роль церкви у політичному житті галичан помітно зросла. У 1913 р. за сприяння митрополита у Львові було засновано Український національний музей.

Наприкінці XIX – початку ХХ ст. на теренах Західної України почали виникати різні молодіжні організації. Так, ***11 лютого 1894 р. В. Нагірний*** заснував у Львові спортивне товариство ***«Сокіл». 5 травня 1900 р.*** в с. Завалля Снятинського повіту ***К. Трильовський*** створив спортивно-пожежне товариство ***«Січ»***. А щоб проводити військове навчання, учні львівських середніх шкіл у ***1911 р. створили таємний гурток «Пласт».*** Військове навчання молоді здійснювало також утворене у ***1912 р. товариство «Січові стрільці»***. Ці гуртки виникли на базі ідейної підготовки галицької молоді до боротьби за незалежність.

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Українське питання в планах іноземних держав

Основними причинами початку Першої світової війни було різке загострення економічних, політичних і військово-стратегічних інтересів між головними капіталістичними країнами. Більшість із них вважали за необхідне здійснити переділ уже поділеного на той час світу. Уже тоді на міжнародній арені існувало два ворогуючих блока: ***Троїстий союз*** (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та ***Антанта*** (Великобританія, Франція, росія). При спільних інтересах держав-учасниць війни були і суто національні. ***Німеччина*** не хотіла миритись із залежністю її промисловості від поставок сировини із росії та США. З її боку було бажання відтіснити росію з України на схід і використати українську територію як плацдарм для просування до нафтоносних районів. ***росія*** мала свої інтереси у Галичині, Буковині й Закарпатті. Вони вписувалися в доктрину необхідності «приєднати» до росії давні «руські землі». ***Австрія*** передбачала декілька можливих варіантів вирішення українського питання, а саме: приєднати українські землі до імперії, передати їх майбутній Польській державі, створити «санітарний» кордон проти впливів росії, віддати Україну під протекторат Німеччини. Угорці хотіли зберегти свої позиції у Закарпатській Україні. ***Румунія*** прагнула включити Бессарабію і частину Буковини до складу майбутньої Великої Румунії. ***Поляки*** розраховували на приєднання до майбутньої Польської держави галицьких земель як «історично польських». Широкі плани щодо України розроблялись у ***Німеччині*** як з боку військових, так і з боку промисловців і політиків. Так, один з найвпливовіших німецьких промисловців Август Тіссен заявляв: «росія повинна віддати нам прибалтійські провінції..., частину Польщі і Донецький басейн з Одесою, Кримом і Приазов'ям...». У 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах писав: «Хто володіє Києвом, той має ключ від росії». Особливо привабливою Україна з її

сировинними і продовольчими запасами стала для Німеччини на завершальному етапі війни, коли власні ресурси були вичерпані.

Позиція українців щодо війни

Серед наддніпрянських українських політичних сил не було єдиної позиції щодо війни. Вважалось, що перемога росії змусить її послабити національний гніт і наблизить свободу для пригноблених народів, і тому підтримували царський уряд у війні. Частина українських соціал-демократів на чолі з ***С. Петлюрою і В. Винниченком*** підтримували проурядові, проросійські оборонні позиції. Українські есери підтримали гасла проти війни і поразки уній свого уряду. Вони вважали за необхідне відібрати землю у російських і польських поміщиків і передати українським селянам. Їхня політична позиція полягала у визволені власного народу. З ***1915 р***. вони видавали журнал «Боротьба», у якому відстоювалися саме такі позиції, носіями яких були М. Шаповал, П. Христюк, М. Залізняк та ін. ***ТУП після тривалих дискусій у 1916 р. вирішило зайняти у війні позицію нейтралітету***: ні за війну, ні проти війни. Українці Галичини орієнтувалися на Німеччину й Австро-Угорщину, на їхню перемогу у війні і перехід під їхній протекторат всієї України.

Українські організації

2 серпня 1914 р. у Львові засновано Головну Українську Раду, до якої увійшли представники трьох головних українських партій: Націонал-демократичної, Радикальної і Соціал-демократичної. Головою Ради обрано ***К. Левицького***, заступниками ***М. Павлика, М. Ганкевича і С. Барана.*** Саме цей орган мав на час війни представляти і захищати інтереси українського народу, який перебував у складі Австро-Угорщини. Першим кроком Головної Української Ради стало звернення 3 серпня з Маніфестом до всіх українців Австро-Угорщини, у якому їх закликали стати одностайно проти царської росії. Важливим політичним кроком Головної Української Ради було рішення про створення у Львові у складі австро-угорської армії добровільного ***Легіону Українських січових стрільців (УСС).*** Січовим Стрільцям довелось пройти складний і героїчний шлях. 27-29 вересня 1914 р. вони вже вели бої у Карпатах. 29 квітня – 2 травня 1915 р. стримували російські підрозділи у районі гори Маківка. ***2 вересня1916 р. у боях на г. Лисоня*** ЛУСС втратив вбитими, пораненими та полоненими майже 700 вояків.

4 серпня 1914 р. у Львові з ініціативи Д. Донцова та В. Дорошенка і підтримки Німеччини утворений Союз Визволення України. 5 жовтня 1914 р. СВУ висловила гасло побудови самостійної української держави у вигляді монархії (гетьманату) з конституційним устроєм під егідою Габсбургів, тобто під протекторатом Німеччини. Вони хотіли використати в українських цілях той варіант австро-угорської і німецької політики, згідно з яким у випадку поразки росії у війні передбачалося утворення української держави. Також організація надавала допомогу військовополоненим українцям, проводила культурно-просвітницьку роботу тощо.

5 травня 1915 р. була створена Загальна українська рада (ЗУР). Її лідером був ***К. Левицький.*** Організація виступала за розмежування Галичини на Західну із центром у Кракові та Східну із центром у Львові за національним принципом; об'єднання всіх українських земель у межах Австро-Угорщини в єдиний коронний край із правами територіальної та культурно-національної автономії.

Військові дії під час Першої світової війни (1914-1918 рр.)

Перша світова війна почалася ***1 серпня 1914 р., коли Німеччина оголосила війну росії***. Після цього західноукраїнські землі перетворилися на театр воєнних дій. 18 серпня 1914 р. почався успішний наступ 8-ї російської армії під командуванням О. Брусилова. За досить короткий термін росії вдалося просунутись значно у перед. З ***23 серпня до кінця вересня 1914 р. тривала Галицька битва***, в ході якої австро-угорські війська зазнали поразки. Галичина і Буковина опинилися під окупацією російської імперії. В ***березні 1915 р. російська армія захопила фортецю Перемишль***, яка перебувала в облозі протягом шести місяців. На захоплених територіях російська сторона утворила ***Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Бобринським***. Окупаційна влада проводила широкомасштабну русифікацію, українські гімназії, газети, журнали, книги, видавництва, бібліотеки знищувались. Було закрито «Просвіту» та заборонено українські політичні партії, спортивні молодіжні організації тощо. Крім того почалися репресії проти українських політичних та культурних діячів. Переслідувань зазнала греко-католицька церква, так, наприклад, А. Шептицького було депортовано у глиб росії. В квітні 1915 р. розпочався контрнаступ німецьких і австро-угорських військ, а вже у травні 1915 р. відбувся Горлицький прорив російського фронту. 22 червня 1915 р. австро-німецькі війська вступили до Львова. До жовтня 1915 р. тривав швидкий відступ російських військ, а ж поки вони не зупинилися на лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно. ***22 травня 1916 р. розпочалася наступальна операція російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова. Тривала вона до початку червня***. В її результаті російським військам вдалося

знову захопити Східну Галичину (без м. Львова), Північну Буковину та частину Західної Волині. Ця подія увійшла в історію під назвою ***«Брусиловський прорив».*** У червні 1917 р. відбувся новий наступ російських сил на львівському напрямку. Проте він закінчився провалом. росія втратила Галичину та Буковину. Після цього війна набула позиційного характеру. Військові дії виснажували супротивні сторони. І в росії, і в Австро-Угорщині значно посилились опозиційні настрої. А вже ***у лютому 1917 р. в російській імперії відбулася демократична революція***, наслідком якої стало повалення царату (імперії) та приходу до влади Тимчасового уряду. Тепер українцям відкрилась можливість для відновлення своєї державності.

Мал. Брусиловський прорив

ТЕМА 11
Українська революція.
Громадянська війна. 1917-1920 рр.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Утворення Української Центральної Ради

23 лютого 1917 р. відбулася лютнева буржуазно-демократична ***революція в росії***. Її причинами були політична, економічна, військова і національна криза. Перша світова війна стала каталізатором збільшення всіх проблем у країні. Найбільшого напруження набула ситуація у столиці імперії Петрограді, де політичні страйки переросли у повстання робітників, до яких приєдналися солдати місцевого гарнізону. Серед тих, хто першими взяв участь у повстанні, були солдати Волинського та Ізмаїльського полків, укомплектовані переважно вихідцями з України. ***2 березня 1917 р. цар Микола ІІ зрікся престолу.*** Російські ліберали створили ***3 березня Тимчасовий уряд (очолював князь Г. Львов),*** який гарантував усім громадянам демократичні права і свободи. У березні 1917 р. по всій країні виникають ради робітничих, солдатських депутатів. У росії формується двовладдя між тимчасовим урядом і радами робітничих, солдатських депутатів. В Україні до цих двох влад добавилася ще третя національна влада. ***4 березня 1917 р. у Києві представники ліберально-демократичних й соціалістичних сил проголосили створення Української Центральної Ради (УЦР),*** що мала виконувати функції координатора українського руху. 7 березня було обрано керівництво УЦР. Її головою став М. Грушевський. Першим політичним кроком УЦР було звернення до Тимчасового уряду, в якому висловлювалась надія на те, що у вільній росії будуть гарантовані права українського народу. 9 березня 1917 р. вона звернулася до українського народу з «Маніфестом», у якому сповіщала про падіння монархії та закликала будувати нове життя й підтримувати громадський спокій. УЦР почала видавати газету «Нова рада». 25-26 березня 1917 р. провело свій з'їзд Товариство українських поступовців. Його учасники підтримали курс на запровадження автономного ладу і прийняли рішення змінити назву своєї організації на «Союз українських автономістів-федералістів». ***6-8 квітня 1917 р. у Києві відбувся Український національний конгрес.*** На з'їзд прибуло понад 700 делегатів. На ньому був затверджений новий склад Центральної Ради. Таємним голосуванням було ***обрано голову УЦР. Ним став М. Грушевський***. Заступниками голови обрано ***В. Винниченка і С. Єфремова.***

До УЦР з'їзд обрав 115 осіб. Вони представляли усі громадсько-політичні організації України, а також окремі території, зокрема Кубань, Бессарабію, Петроград, Москву, Ростов-на-Дону, Саратов. ***8 квітня 1917 р.*** на пропозицію М. Грушевського обрали ***виконавчий комітет (Малу Раду)*** із 20 осіб. Її головою став також М. Грушевський. Упродовж квітня-травня 1917 р. відбулися регіональні селянські з'їзди у Києві, Полтаві, Одесі. Їхні делегати заявили про підтримку УЦР. У ***березні – квітні 1917 р. відбулося створення першого українського полку ім. Б. Хмельницького*** з ініціативи «Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка» на чолі з М. Міхновським. Він був палким прихильником утворення української національної армії і прагнув максимально прискорити цей процес. Саме цього побоювалася УЦР, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію цілком законно. Тому ***5-8 травня 1917 р. у Києві працював І Всеукраїнський військовий з'їзд***. Тисяча його делегатів представляла 1,5 млн. солдатів і офіцерів українізованих частин. З'їзд схвалив курс УЦР на утворення національних військових формувань, закликав усіх сприяти поліпшенню в них дисципліни, не допускати дезертирства рядового складу. Також сформовано ***Український генеральний військовий комітет із 18 осіб на чолі з С. Петлюрою.*** Комітет мав відати українськими військовими справами і підтримувати зв'язки з російським Генеральним штабом. Переговори, які вела УЦР з Тимчасовим урядом, спочатку не дали результатів.

Діяльність УЦР в червні-серпні 1917 р.

10 червня 1917 р. Центральна Рада оприлюднила свій І Універсал, в якому ***проголошувалась автономія України.*** УЦР проголошувалася вищим державним органом влади в Україні до скликання Всенародних українських зборів. ***15 червня 1917 р. у Києві створено перший уряд під назвою Генеральний Секретаріат***, який став виконавчим органом запровадження в життя рішень УЦР. Його ***очолив В. Винниченко***, генеральними секретарями стали Х. Барановський (фінанси), С. Єфремов (міжнародні справи), С. Петлюра (військові справи), І. Стешенко (освіта), М. Стасюк (продовольчі справи), Б. Мартос (земельні справи). Генеральним писарем було обрано П. Христюка. В уряді переважали соціал-демократи. Після цього Тимчасовий уряд вимушений був відновити переговори. Сторони зробили одна одній значні поступки. ***3 липня 1917 р. було проголошено ІІ Універсал***, в якому викладено ***результати переговорів УЦР з Тимчасовим урядом.*** УЦР визнавалась крайовим органом Тимчасового уряду, вона зобов'язувалась не проголошувати автономію України до скликання Всеросійських Установчих Зборів, затвердження складу Генерального Секретаріату Тимчасовим

урядом, а формування українських військових частин мало відбуватись під контролем російського командування.

Другий універсал спричинив урядову кризу в росії. На знак протесту проти поступок українцям троє міністрів-кадетів покинули уряд. Прихильники імперіалістичного курсу щодо України – кадети не погоджувалися на визнання навіть обмеженої її автономії. Урядова криза поклала початок загальній політичній кризі ***в росії (Липнева криза***). ***4 липня 1917 р.*** під впливом більшовиків у Петрограді відбувалася грандіозна півмільйонна демонстрація. Протягом ***4-9 липня 1917 р. тривав виступ самостійників на чолі з М. Міхновським***, які були незадоволені відмовою від автономії. Після подій 4-5 липня в Петербурзі більшовицька партія відмовилася від спроб мирним шляхом прийти до влади. 10 липня В. Ленін констатував: «Будь-які надії на мирний розвиток російської революції зникли остаточно». Тепер надія покладалась на збройне повстання і насильницьку ліквідацію існуючого політичного режиму. Крім того, компроміс між УЦР та Тимчасовим урядом виявився не довготривалим. Дуже швидко Тимчасовий уряд порушив попередні домовленості. Це сталося у в'язку з розв'язанням питання про повноваження Генерального Секретаріату. ***4 серпня Тимчасовий уряд затвердив документ під назвою «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».*** У документі йшлося вже не про автономію, а про «місцеве самоврядування». Генеральний Секретаріат оголошувався органом Тимчасового уряду і мав бути затверджений ним за поданням Ради. До того ж влада Генерального секретаріату поширювалася лише на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську. Харківська, Катеринославська, Херсонська губернії і Таврія залишалися під юрисдикцією Тимчасового уряду. УЦР фактично позбавлялася законодавчих прав. Таким чином, відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом були напруженими. Крім того жодному із цих двох владних структур не вдалося налагодити ефективне керівництво (УЦР в Україні, а Тимчасовому уряду в росії). Економічне становище погіршувалося, зростала соціальна напруга, загострювалася політична боротьба. Крім того росія зазнавала значних поразок на фронтах Першої світової війни. У правих колах посилилося прагнення до встановлення відкритої військової диктатури. ***12 серпня у Москві була скликана Державна нарада***, на якій верховним головнокомандувачем було призначено ***Л. Корнілова.*** УЦР негативно поставилася до Державної наради та відмовилася надіслати для участі в її роботі своїх делегатів. Керівництво УЦР розуміло, що перемога реакції означатиме крах надій на здійснення автономії. ***25 серпня 1917 р. почався Корніловський заколот.*** Але це викликало страх перед народом, який вважав що заколот ліквідує усі здобутки революції. Тому, у містах почалося створення комітетів порятунку революції, комітетів дій та інших органів для боротьби із заколотниками. 30 серпня 1917 р. за активної підтримки більшовиків заколот було придушено. Наслідком цього стало, втратою Тимчасовим урядом опори серед заможних верств населення та зростання авторитету більшовиків.

Більшовицька росія та УНР

В ніч з ***25 на 26 жовтня 1917 р. під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання***, внаслідок якого було ***повалено владу Тимчасового уряду.*** ІІ Всеросійський з'їзд рад проголосив росію Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На з'їзді були ухвалені декрети про мир та землю. Сформувався ***перший радянський уряд росії – Рада Народних Комісарів (РНК), який очолив Володимир Ленін.*** Уже 29-31 жовтня відбулися збройні повстання більшовиків у Києві. Спроби більшовиків поширити контроль на територію України підштовхнули Центральну Раду до більш рішучих дій. ***7 листопада 1917 р. вона ухвалила ІІІ Універсал*** в якому йшлося: ***проголошення Української Народної Республіки (УНР) в складі федеративної демократичної росії***; УЦР – вищий законодавчий, а Генеральний Секретаріат – вищий виконавчий орган УНР; скасування права власності на поміщицькі, удільні, монастирські та інші землі нетрудових господарств; земля – власність трудового народу; введення 8-годинного робочого дня; визнання права національних меншин на національно-територіальну автономію; призначення дня виборів та скликання Українських установчих зборів та ін. ***4-6 грудня 1917 р***. тривала робота І Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, на якому було роблено чергову спробу більшовиків передати всю владу радам, перетворивши УЦР на Центральний Виконавчий комітет рад, але з'їзд висловив довіру УЦР. Делегати-більшовики залишили цей з'їзд та переїхали до ***Харкова***, де проходив ***12 (25) грудня обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну. Тут більшовики проголосили встановлення в Україні радянської влади.*** Було обрано Центральний Виконавчий Комітет рад України на чолі з ***Ю. Медведєвим***, якого у березні 1918 р. заступив ***В. Затонський,*** та уряд Народний Секретаріат на чолі з ***Артемом (Ф. Сергеєвим)***. ***4 грудня 1917 р. більшовики (В. Ленін та Л. Троцький) видали «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради».*** В ньому йшлося: визнання УНР та її права на самовизначення аж до відокремлення від росії; звинувачування УЦР у проведенні «двозначної

буржуазної політики»; вимагали припинити роззброєння більшовицьких загонів, не пропускати війська на Дон та Урал, де розгорнулося антибільшовицьке повстання; у разі невиконання вимог, Рада Народних Комісарів (Раднарком) вважатиме УЦР у стані війни. ***5 грудня Генеральний Секретаріат відхилив ультиматум і почав готуватися до війни з більшовицькою владою росії***.

Перша війна Радянської росії та УНР

В ***грудні 1917 р. розпочалася війна між більшовиками та УЦР.*** Нерішуча внутрішня політика Центральної Ради підірвала її авторитет серед населення. Крім того, Центральна Рада довгий час недостатньо уваги приділяла розбудові національних збройних сил. Як наслідок, у першій половині січня вислані з Центральної росії ***більшовицькі загони під командування В. Антонова-Овсієнка захопили всю Лівобережну Україну, а наприкінці місяця підступили під українську столицю***. Загроза захоплення більшовиками України змусила УЦР ***22 січня 1918 р. оприлюднити IV Універсал, в якому Українська Народна Республіка проголошувалася самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою***, а влада УНР належить народу, до Установчих зборів владу здійснює УЦР та Генеральний Секретаріат (нова назва – ***Рада Народних міністрів***). ***29 січня 1918 р. відбувся бій під Крутами*** між радянськими військами на чолі з М. Муравйовим та загоном українських добровольців, до складу якого входило 500 студентів, на чолі з сотником В. Омельчинком. ***Українські війська були розбиті.***

26 січня 1918 р. Мала Рада і Рада Народних міністрів залишила Київ. Тоді ж ***більшовицькі війська увійшли до української столиці***. Почалася перша радянізація українських земель. Проте ***УЦР*** не визнала нової влади у Києві і ***вирішила укласти угоду з країнами Четвертного союзу. Уже 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті був підписаний мирний договір.*** Згідно з його умовами, Східна Галичина й Буковина залишались у складі Австро-Угорщини, але згідно з таємною декларацією їм мала бути надана автономія. Україні поверталася Холмщина та Берестейщина, забезпечувався обмін військовополоненими, торгівлю необхідними товарами. УНР визнавалась незалежною державою, отже стала суб'єктом міждержавних відносин. Договір передбачав поставку в 1918 р. до Німеччини й Австро-Угорщини 960 тис. тонн хліба, 48 тис. тонн цукру, 44 тис. тонн м'яса (живою вагою). Союзники обіцяли надати УНР військову допомогу у боротьбі проти радянської влади в Україні і відновлення влади УЦР. ***18 лютого 1918 р. німецькі війська перейшли у наступ проти радянських військ, через 9 днів вони були вже біля Києва.*** 25 лютого в наступ перейшли австро-угорські війська й оволоділи того ж дня Кам'янцем-Подільським. Загальна кількість німецьких та австро-угорських військ в Україні становила 450 тис. вояків. ***2 березня в Київ увійшли війська УНР на чолі з С. Петлюрою***, а за ними – німецькі військові частини. 7 березня в столицю УНР прибули УЦР та Рада Народних Міністрів. Слід відзначити, що ***3 березня 1918 р. було укладено Брест-Литовський мир між РСФРР і Німеччиною та союзниками.*** росія цим підтверджувала свій вихід із Першої світової війни. З договором вона зобов'язувалася визнати угоду між УЦР та Німеччиною та зі свого боку підписати мирний договір з УНР. Після повернення, ***авторитет Центральної Ради серед населення України падав.*** Заможні верстви дратували соціалістичні ідеї Ради, проголошення нею націоналізації великої земельної власності, безпорадність у налагодженні роботи промисловості. Зі свого боку селяни розуміла, що після повернення поміщиків обіцянки Ради наділити їх землею перетворилися на порожні слова. Водночас почали загострюватися відносини між окупаційним командування і урядом УНР. Рада виявилася неспроможною забезпечити вивезення до Німеччини продовольства. За такої ситуації кайзерівські чиновники почали дедалі активніше втручатися у внутрішні справи УНР. Таким чином, Українська Центральна Рада практично втратила свою авторитет і поступово створилися передумови для її усунення від влади. ***29 квітня 1918 р. УЦР видала своє останнє рішення – прийняття Конституції УНР та обрання М. Грушевського Президентом.*** В т***ой же день відбувся державний переворот, внаслідок якого було повалено владу Центральної Ради та проголошено Українську Державу на чолі з Павлом Скоропадським.***

УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918-1920 рр.): ГЕТЬМАНЩИНА, ДИРЕКТОРІЯ, ЗУНР, УСРР

Державний переворот 29 квітня 1918 р.

29 квітня 1918 р. за погодженням з німецькою військовою адміністрацією ***Українська Центральна Рада була скинута.*** Тоді ж на ***Всеукраїнському землеробському конгресі в Києві (майже 8 тис. делегатів) генерал Павло Скоропадський був проголошений гетьманом України.*** Замість Української Народної Республіки ***була створена Українська Держава***. ***29 квітня в Софійському соборі єпископ Никодим миропомазав гетьмана, а на Софійському майдані відслужили урочисту молебень.*** Тоді ж було опубліковано «Грамоту до всього українського народу», де гетьман заявляв, що «відкликнувся на поклик трудящих мас Українського народу і взяв на себе тимчасово всю повноту влади». Відповідно до цього документа, Українську Центральну Раду й усі земельні комітети розпускали, міністрів та інших

посадовців звільнили, а рядовим державним службовцям належало продовжувати роботу. Було відновлено право приватної власності. Гетьман також повідомляв, що незабаром видасть закон про вибори до Українського Сейму. До скликання Сейму в Україні мали діяти «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня. У них були визначені головні напрями діяльності гетьмана у політичній сфері, організації державного управління, дані гарантії громадянських прав населення, оголошено про встановлення Української держави замість Української Народної Республіки. Суть гетьманського перевороту полягала у спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну, яка була б здатна зупинити радикалізацію, дезорганізацію та деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах. Згідно із «Законами», уся влада, зокрема законодавча, зосереджувалася у руках гетьмана. Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував склад кабінету, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандувачем. За формою це була диктаторська влада з атрибутами національної традиції, за політичною суттю – авторитарний режим.

Внутрішня та зовнішня політика П. Скоропадського

Гетьманом було сформовано ***новий уряд, який отримав назву Рада міністрів.*** Він складався з помірно-консервативних чиновників, військових і суспільних діячів. Главою Кабінету міністрів став ***Ф. Лизогуб***; міністром закордонних справ – Д. Дорошенко (член партії соціалістів-федералістів – єдиний соціаліст в уряді); міністром освіти – відомий український політик М. Василенко. Інші міністри були членами російських партій, в основному – партії кадетів. Був налагоджений дієздатний адміністративний апарат (почали діяти старости, земські урядники, професійні чиновники, поліція тощо). Однак зміцнення цього апарату русифікованими представниками старого чиновництва являли погрозу Українській державі. У промисловості було ліквідовано робочий контроль на виробництві, заборонялися страйки, скасовувався 8-годиний робочий день і встановлювався 12-годиний; відновився залізничний рух. Крім того, було повернуто попереднім власникам їхні націоналізовані раніше підприємства. У ***липні 1918 р. був розроблений «Проект загальних основ земельної реформи».*** Фактично ***в державі було відновлене поміщицьке землеволодіння.*** Також, П. Скоропадський здійснив спробу створити національну армію, чисельність якої повинна була перевищити 300 тис. осіб. Гетьман прагнув відродити і козацтво в Україні. В Українській державі була реформована банківська мережа, прийнятий збалансований державний бюджет, вжиті заходи для становлення української грошової системи. В Українські Державі були обмежені демократичні права і свободи. Переслідувань зазнали більшовики, представники інших лівих партій, а також анархісти. Значних успіхів гетьманат досяг у національно-культурній політиці.

Були здійснені спроби українізації державного апарату і системи освіти: поряд із російськими гімназіями утворювалися українські, яких восени 1918 р. нараховувалося 150; був прийнятий закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України; ***відкрилися нові українські університети: у Києві і Кам'янець-Подільському;*** в університетах Києва, Харкова та Одеси почали працювати кафедри української мови, літератури, історії та права. ***27 листопада 1918 р. була відкрита Українська Академія Наук. Її президентом був обраний В. Вернадський.*** В Українській державі були організовані Національна бібліотека, Національний архів, Національна галерея мистецтв, Національний історичний музей, Український національний театр під керівництвом П. Саксаганського, «Молодий театр» Л. Курбаса, Державний симфонічний оркестр, Українська державна капела тощо. За П. Скоропадського відбулося утворення української автокефальної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським. Одним із головних завдань уряду гетьманату була боротьба за міжнародне визнання Української Держави. ***П. Скоропадський домігся дипломатичного союзу із Німеччиною,*** а також встановлення дипломатичних відносин з 30 країнами.

12 червня 1918 р. було підписано перемир'я з Радянською росією. Активно велася дипломатична боротьба з метою повернення усіх українських земель під лону Української Держави. Але Антанта, орієнтуючись на відновлення «єдиної і неділимої» росії, не визнала Гетьманську Державу. У цілому в Україні вдалося досягти стабілізації економіки, дії нового уряду дали могутній імпульс розвитку української культури. Крім того, значних успіхів Українська Держава досягла на міжнародній арені. Однак реставрація дореволюційних порядків на селі, однобічна орієнтація гетьманату на великих землевласників і буржуазію відштовхнули від нього селянство, національну інтелігенцію та робітників. Крім того, поразка Німеччини у Першій світовій війні позбавила гетьманську державу опори та гаранта стабільності.

Прихід до влади Директорії

Починаючи з літа 1918 р. опозиція режиму П. Скоропадського підсилилася. У ***травні 1918 р. відбулося створення Українського національно-державного союзу (УНДС)*** на чолі з П. Ніковським, до складу якого увійшли партії та організації соціалістичного спрямування. Вони засудили політику гетьмана як антинародну та антиукраїнську. У ***серпні УНДС було перетворено на Український національний союз (УНС) створений, головою якого з 18 вересня став В. Винниченко.*** Союз ставив собі за мету скинути гетьманську владу. ***14 листопада 1918 р. в Києві відбулося таємне засідання УНС. На ньому було створено п'яти осібний тимчасовий верховний орган Української Народної Республіки – Директорію,*** яку очолив соціал-демократ ***В. Винниченко.*** Від січових стрільців у члени Директорії було висунуто соціал-демократа ***С. Петлюру,*** який обійняв посаду ***головного отамана військ УНР***. Представником Селянської спілки в Директорії став Ф. Швець. До складу Директорії ввійшли також адвокат, соціаліст-самостійник П. Андрієвський і керівник профспілки залізничників, безпартійний А. Макаренко. ***15 листопада 1918 р. члени Директорії виїхали у Білу Церкву*** – місце розташування своєї основної військової сили – січових стрільців. Днем раніше туди прибув С. Петлюра і очолив бойові дії проти Гетьманщини. ***16 листопада відділи січових стрільців зайняли Білу Церкву та Фастів і виступили в напрямку Києва.*** 18 листопада відбувся бій під Мотовилівкою, за 30 км від столиці, в ході якого стрільці розгромили полки П. Скоропадського. 21 листопада республіканські війська розпочали облогу Києва. На бік Директорії масово почав приставати народ. Загальна чисельність військових з'єднань Директорії у грудні 1918 р. становила понад 100 тис. осіб. Наприкінці листопада – початку грудня 1918 р. армія УНР контролювала майже всю територію України. Після того, як Директорія уклала угоду про нейтралітет з командуванням німецьких військ в Україні, ***12 грудня 1918 р. частини армії УНР розпочали загальний штурм Києва.*** У результаті дводенних боїв загони січових стрільців і Дніпровська дивізія здобули місто. 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини. 18 грудня Директорія прибула до Києва. Проте, слід відзначити що єдності в керівному органі держави не було. В. Винниченко і С. Петлюра, маючи великий вплив і авторитет серед українства намагалися проводити самостійну політику. Обидва українські соціал-демократи та прихильники незалежної України, мали різні погляди щодо шляхів досягнення кінцевої мети. В. Винниченко виступав за утворення радянських органів влади, за одночасне вирішення національних і

соціальних завдань, був поборником союзу з більшовицькою росією, С. Петлюра хотів розбудувати українську республіку через парламентську демократію, покладав надії на порозуміння з Антантою.

Діяльність Директорії

26 грудня 1918 р. Директорія проголосила свою Декларацію, яка стала програмним документом. В ній проголошувалася ліквідація режиму П. Скоропадського, скасування законів, запроваджених його урядом, ***відновлення незалежної Української Народної Республіки***, дії всіх законів Центральної Ради, проведення виборів до Трудового Конгресу України, якому належатиме вища законодавча влада в країні. Також, Декларація скасовувала приватну власність на землю, однак не уточнювала, коли селянство її отримає. Того ж ***26 грудня було створено перший уряд Директорії УНР – Раду Народних Міністрів, яку очолив лівий соціал-демократ Володимир Чехівський.*** На місцях були створені місцеві органи – трудові ради. Було прийнято постанову про негайне звільнення всіх призначених при Скоропадському чиновників, про підвищення зарплати державним службовцям, вчителям УНР. 5 січня 1919 р. видано закон про вибори депутатів до Трудового Конгресу України. Населення мало обирати їх без поміщиків і капіталістів, адвокатів лікарів, професорів. Директорія та її уряд мали намір установити в Україні національний варіант радянської влади, тим самим вибивши з рук більшовиків один з їхніх найважливіших пропагандистських козирів. Згідно з інструкцією про вибори до Трудового Конгресу можна було обирати громадян віком від 21 року незалежно від статі, віросповідання та національної приналежності. ***23 січня 1919 р. почалося засідання Трудового Конгресу.*** На цей форум прибули 400 депутатів, з них 36 від західноукраїнських земель. Напередодні відкриття Конгресу сталася визначна подія в історії відновлення соборності українських земель. ***22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві відбувся урочистий Акт злуки – об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу.*** Наступного дня Конгрес ратифікував «Універсал Соборності», ЗУНР перетворилася на Західну область УНР (ЗО УНР). УНР зобов'язувалася надавати ЗО УНР військову допомогу в боротьбі з польською агресією. Голова національної ради ЗУНР Євген Петрушевич увійшов до складу Директорії. Підписання Акту злуки було вагомим успіхом Директорії в згуртуванні українців і розбудові держави. Трудовий Конгрес ухвалив Закон «Про форму влади в Україні», за яким вся влада належала Директорії. Розпочалась революційна перебудова всіх структур гетьманської держави, однак діячі Директорії не мали чіткого уявлення, чим їх замінити. Внутрішні суперечності паралізували республіканський режим. У результаті жодне соціально-економічне питання, про необхідність розв'язання якого заявляла Директорія, не було втілено в життя. Непослідовність курсу Директорії проявилася і в аграрній політиці. ***8 січня 1919 р.*** Директорія затвердила закон «Про землю в УНР», який скасовував приватну власність на землю і оголошував її «добром народу». Закон передбачав вилучення землі у поміщиків, церкви, монастирів без викупу і розподіл її серед малоземельних і безземельних селян. Не підлягали розподілу землі підданих чужоземних держав. Цей пункт викликав значне невдоволення українського селянства, оскільки польські поміщики, які на Правобережжі мали великі землеволодіння, оголошували себе підданими інших країн. Нездоланною перешкодою для аграрних перетворень стало те, що Україна перебувала в стані війни на декілька фронтів. На заході стояли польські війська, на сході та півночі – радянські, на південному сході – російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні – в районі Одеси, Миколаєва, Херсона – війська французькі. В уряді Директорії бракувало єдності. В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал виступали за союз з радянською росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група, яка його підтримувала, шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Не було спільної політичної лінії і в боротьбі за українську державність. Поміркковані соціалісти уявляли нову владу у формі парламентської демократії, а ліві радикали домагалися українського різновиду системи рад. Подібною була ситуація і в питаннях соціальної політики. За таких умов Директорія втрачала контроль над ситуацією в Україні. Швидко звужувалася її соціальна база.

Друга війна радянської росії проти Директорії

Використавши важке становище Директорії, більшовики організували другий похід на Україну. Вже ***17 листопада 1918 р. в Москві утворилася Рада українського фронту*** – В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін та В. Затонський. У розпорядження Ради передавали все нові військові частини. Одночасно за рішенням ЦК РКП (б) було утворено ***28 листопада 1919 р. маріонетковий радянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим.*** Уряд Української Народної Республіки 31 грудня 1918 р., 3, 4 і 6 січня 1919 р. звертався із запитами щодо воєнних заходів Москви, але натомість отримав відповідь у такому форматі: що на Україну наступає не військо РСФРР, а воюють між собою війська України – української радянської влади і Директорії. 3 січня 1919 р. війська УНР змушені були залишити Харків і туди переїхали з росії ЦК КП(б) У та Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. ***16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну РСФРР.*** Незважаючи на впертий опір українських республіканських військ, радянські війська 19 січня захопили Полтаву. Скориставшись допомогою отаманів Н. Махна і

Д. Терпила, які перейшли на їхній бік, зайняли майже всю Лівобережну Україну. Далі воєнні дії перекинулися на Правобережжя. ***5 лютого 1919 р. радянські війська вступили в Київ***. Директорія і уряд УНР, залишивши Київ, переїхали до Вінниці й відтоді часто змінювали місце свого перебування. ***6 лютого 1919 р. на вимогу Антанти з Директорії вийшов В. Винниченко, який виїхав до Відня. З цього часу Директорію очолював С. Петлюра,*** але ситуація була вкрай складною. Антанта не надала бажаної підтримки, якої хотів головний отаман. За короткий час майже вся Правобережна Україна опинилася під контролем більшовиків. На середину квітня 1919 р. тут знову було встановлено радянську владу.

ЗУНР

18 жовтня 1918 р. українські парламентарії з Галичини й Буковини, керівники політичних партій і церковні ієрархи утворили у Львові ***Українську Національну Раду (УНР).*** Наступного дня вона оголосила про намір об'єднати західноукраїнські землі в єдину Українську державу. Тим часом, ще у ***вересні 1918 р. молоді українські офіцери утворили Центральний Військовий комітет***. ***30 жовтня він почав працювати як штаб з підготовки повстання.*** Очолив його Дмитро Вітовський. Хоча УНР виступала проти збройного характеру розв'язання проблеми, але молоде офіцерство було налаштоване радикально. В ***ніч з 31 жовтня на 1 листопада українські військові з'єднання взяли під контроль усі головні пункти Львова. 1 листопада Українська Національна Рада перебрала до своїх рук владу в багатьох містах Східної Галичини.*** Того ж дня представники австрійських властей у Львові погодилися нарешті на передачу влади УНР. 5 листопада 1918 р. УНР звернулася з маніфестом до населення краю, в якому проголошувалися загальне виборче право, встановлення 8-годинного робочого дня, рівність усіх громадян перед законом, курс на аграрну реформу. ***9 листопада 1918 р. вона утворила уряд – Державний Секретаріат***, який очолив ***Кость Левицький***. ***13 листопада 1918 р. УНР ухвалила «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії». Ця дата стала днем проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).*** Її ***президентом став Євген Петрушевич.***

Територія ЗУНР охоплювала Східну Галичину, Буковину і Закарпаття. Гербом ЗУНР став Золотий Лев на синьому полі, повернутий у праву сторону, прапор – синьо-жовтий. У законі відзначалось, що носієм суверенітету є народ, який здійснює свою владу через представницькі органи, обрані громадянами без різниці статі на основі загального, рівного, прямого таємного виборчого права за пропорційною системою виборів. Найвищим органом влади – парламентом мали стати Установчі збори, а до їхнього обрання функції парламенту мала виконувати Українська Національна Рада, уряду – Державний Секретаріат. Він почав затверджувати органи державного управління в повітах, містах і селах, визначив їхні функції та обов'язки. Центральні органи ЗУНР декілька разів змінювали центри свого розташування. З 18 жовтня і до 21 листопада 1918 р. УНР перебувала у Львові. Із втратою Львова (після 22 листопада) Національна Рада і уряд аж до кінця грудня розміщалися у Тернополі, після цього – в Станіславові (до 26 травня 1919 р.) Майже одночасно з переїздом уряду до Станіславова відбулася його реорганізація. Головою Державного Секретаріату замість Костя Левицького став Сидір Голубович. Водночас, незважаючи на складну політичну ситуацію, йшла велика державотворча робота у певних галузях суспільного, культурного й економічного життя, що мала загальнореспубліканський характер. Розпочалася перебудова системи народної освіти. Публічні школи оголошено державними, а вчителів – державними службовцями, за рішенням освітніх органів дозволялося засновувати приватні школи. ***15 лютого 1919 р. затверджено Закон про мову,*** відповідно до якого українська стала державною мовою. Разом з тим за національними меншинами закріплювалось право «уживати як усно, так і в письмі їх рідні мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інститутами і державними підприємствами», їм гарантувалося право вільно користуватися рідною мовою, мати свої школи, бібліотеки, видавати періодику, книги тощо. Українська Національна Рада ***12 квітня 1919 р. прийняла закон про запровадження 8-годинного робочого дня. Квітня 1919 р. був прийнятий Закон про землю***. Передбачалося наділення землею тих селян що не мали її необхідного мінімуму для існування. Передусім при розділі землі вимагалося наділяти землею солдат. Однак, у законі не було сказано, чи в процесі конфіскації земель відбуватиметься відшкодування їхнім попереднім власникам. В законі також не сказано, за плату чи без неї будуть наділяти землею нових власників. Це теж мав вирішити Сейм. Заборонялося самовільно захоплювати і ділити відчужені землі: порушників карали шести місячним ув'язненням або штрафом 10 тис. корон. Одразу ж після проголошення ЗУНР почалася українсько-польська війна. Тиск, ворогів спонукало уряд ЗУНР звернутися по допомогу до наддніпрянських братів. У Фастові 1 грудня було укладено «передвступний договір» про «злуку обох Українських держав в одну державну одиницю». 3 січня 1919 р. УНРада на своєму першому засіданні у Станіславові затвердила «передвступний договір», прийняла ухвалу про Злуку і доручила уряду –

Державному Секретаріату ЗУНР завершити офіційне укладення договору в Києві. ***22 січня 1919 р. Директорія УНР видала Універсал, у якому оповістила про злиття в єдину державу – Українську Народну Республіку – Галичини, Буковини, Угорської Русі та Наддніпрянської України. Того ж дня на Софійському майдані в урочистій обстановці проголошено Злуку українських земель та утворення Єдиної незалежної соборної української держави.*** Трудовий Конгрес України у Києві 23 січня 1919 р. затвердив об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу. ЗУНР дістала офіційну назву – Західна Область УНР (ЗО УНР). До складу Директорії УНР було введено Президента УНР Є. Петрушевича. Але через воєнний стан практичне злиття двох державних організмів відкладалося на майбутнє.

Українсько-польська війна 1918-1919 рр.

Державне будівництво ЗУНР, яке розпочалося на початку листопада 1918 р., було загальмоване ***агресією проти ЗУНР, яку почала Польща.*** Польське керівництво вважало, що має «історичне право на Східну Галичину» і тому не визнало влади ЗУНР. У своєму прагненні заволодіти Східною Галичиною новопостала Польща сконсолідувалася й отримала підтримку з боку Великобританії та Франції. Отож ***1 листопада 1918 р. проти української влади у Львові виступили польські підпільні збройні загони***, очолювані капітаном Ч. Мончинським. Збройні заколоти проти законної влади були підняті і в інших західноукраїнських містах, зокрема Самборі, Дрогобичі, Перемишлі. Варшавський уряд (Регентська Рада, пізніше Тимчасовий уряд Польщі) вислав із Кракова на допомогу повсталим польським підрозділам у Львові додаткові значні військові частини під командуванням майора Ю. Стахевича. ***11 листопада 1918 р. польські війська захопили Перемишль,*** через який польське командування згодом здійснювало постачання польських військ озброєнням, боєприпасами, продовольством. У с***ередині листопада 1918 з Кракова до польських заколотників у Львові надійшла військова допомога, що дало можливість полякам 2 листопада 1918 р. встановити контроль над містом***. Українські частини були змушені відступити на лінію Підбірці – Лисиничі – Винники – Чижки. Поступово воєнні дії набули масштабного характеру і перенеслись на інші місцевості Галичини і Волині. У ході воєнних операцій з початком війни ***було створено Українську Галицьку Армію (УГА),*** основою для формування якої став Легіон українських січових стрільців, доповнений новобранцями з мобілізації. Військові сили, що налічували бл. 100 тис. чол., були організовані в корпуси, бригади, курені. Для оперативного управління Галицькою армією створено Начальну команду УГА. Українська Галицька армія у грудні 1918 р. – січні 1919 р. вела виснажливі бої переважно за Львів. Протягом цього періоду Галицька армія здійснила дві безуспішні спроби звільнення міста. Не принесла очікуваного результату і Вовчухівська операція 1919, внаслідок якої командування УГА планувало, оволодівши залізничною лінією Львів – Перемишль, здобути Львів та Перемишль і вийти на лінію р. Сян. Успішно розпочата операція була зупинена 25 лютого 1919 на вимогу Найвищої Ради держав Антанти. Українська сторона погодилась на укладення перемир'я і приступила до переговорів з польським командуванням та місією країн Антанти. Місія генерала Ж. Бертельмі вимагала негайно припинити воєнні дії й установити демаркаційну лінію між Галичиною та Польщею від Кам'янки-Стркмилової до Дрогобича та Турки так, що Львів і Дрогобицький район залишалися за поляками. Українська делегація відкинула пропозиції місії Бертельмі, і 2 березня воєнні дії на українсько-польському фронті відновилися. Скориставшись перемир'ям, польська сторона стягла в районі бойових дій значні підкріплення у середині березня 1919 завершила операцію з деблокування Львова. У травні 1919 р. до ЗУНР прибула нова міжсоюзна комісія під керівництвом генерала Л. Боти, яка запропонувала нові умови примирення ворогуючих сторін, але вони були відкинуті польською стороною. Польське командування, посиливши фронтові частини на сході за рахунок вояків армії генерал Ю. Галлера 15 травня 1919 р. розпочало наступ на всьому фронті. Під тиском переважаючих сил противника Українська Галицька Армія змушена була відходити на схід. У кінці травня 1919 румунські війська почали займати південно-східні повіти Покуття, створюючи реальну загрозу з півдня. ***Командування ГА змушене було відвести головні сили до річки Збруч.*** Після реорганізації і перегрупування частин Галицька армія під командуванням генерала О. Грекова ***7 червня 1919 р. розпочала наступальну операцію у напрямку Чортків – Львів (Чортківська офензива)***. Українським військам вдалося потіснити польську армію на лінію Дністер – Гнила Липа – Перемишляни – Підкамінь. Проте ***25 червня 1919 р. на Паризькій конференції представники Антанти визнали право Польщі на окупацію Східної Галичини.*** Під час Чортківської операції галицькі частини відчували постійну нестачу в зброї, боєприпасах та військовому спорядженні. 28 червня 1919 р. польська армія перейшла в контрнаступ на фронті від Бродів до Коломиї. Виснажені двадцятиденними наступальними боями, українські війська змушені відступити, і ***16-17 липня 1919 р. частини УГА перейшли Збруч. Західноукраїнські землі були окуповані Польщею.*** Рішенням Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 21 листопада 1919 р. затверджено статут для Східної Галичини, за яким Польщі

передано мандат Ліги Націй на управління нею протягом 25 років з обов'язковим забезпеченням галицьким землям автономного статусу (однак ця умова не виконувалася). ***14 березня 1923 р. Рада послів держав Антанти прийняла остаточне рішення про приєднання Східної Галичини і Західної Волині до Польщі***. В той же час ***10 вересня 1919 р., за Сен-Жерменським договором, відбувся перехід Північної Буковини до складу Румунії, а Закарпаття до Чехословаччини***.

Політика радянської влади в Україні протягом 1919 р.

Наприкінці листопада 1918 р. на території РСФРР було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. ***29 листопада Маніфест уряду проголосив відновлення влади рад в Україні. 6 січня 1919 р. назва Українська Народна Республіка була замінена на Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). 29 січня 1919 р. було прийнято рішення про перейменування Тимчасового робітничо-селянського уряду на Раду Народних Комісарів***. Створювалися органи придушення опору противників радянської влади – ***Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК),*** народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція, а також революційні й військово-революційні комітети. Проте більшовики не поспішали передавати владу виборним органам – радам. ***6 березня 1919 р. у Харкові розпочав роботу ІІІ Всеукраїнський з'їзд Рад***. На з'їзді обговорювалися такі питання, як стан армії, продовольче і земельне питання, проект ***Конституції УСРР.*** З кожного з обговорюваних питань прийняті відповідні ухвали. Згідно Конституції УРСР 1919 р., що була прийнята на ІІІ з'їзді Рад, єдиними органами влади в Україні визнавалися ради, які мали вертикальну структуру. Вищим органом влади проголошувався Всеукраїнський з'їзд Рад, а в період між з'їздами – ***Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), головою якого було обрано Григорія Петровського (1919-1938 рр.)***. ВУЦВК мав формувати уряд – ***Раду Народних Комісарів (РНК), очолив Християн Раковський (1919–1923 рр.)***, збройні сили, визначати зовнішньополітичний курс та напрямки розвитку економіки, а також кордони держави.

Крім того, на з'їзді було проголошено курс на «швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату». Йшлося про насильницьке ламання існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Так, на українських землях ***почалася політика «воєнного комунізму»***, яка передбачала тотальне державне регулювання економіки та суспільного життя. Почалося одержавлення фінансів, транспорту, системи зв'язку. Проводилися ***націоналізація підприємств важкої, середньої та дрібної промисловості, встановлювався державний контроль за виробництвом, вводилася загальна трудова повинність, мілітаризація праці тощо. Заборонялася та ліквідовувалася вільна торгівля, товарно-грошові відносини***, введено прямий товарообіг, встановлено тверді ціни на товари, скасовувалася платня за житло, комунальні послуги, транспорт, вводилася карткова система постачання міського населення. Не кращим було становище і в аграрній сфері. Уряд УСРР конфіскував нетрудові землеволодіння: поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші. ***Загалом було оголошено про конфіскацію 14,5 млн. десятин землі***. Лише частину її одержала селянська біднота – дещо 5 млн. десятин найменш родючих і придатних до господарювання земель. Приблизно 2,5 млн. десятин залишалася для радгоспів, належали цукровим, винокурним, кінним та іншим господарствам. Решта 7 млн. десятин вважалися лишками земель заможного селянства. Їх також передбачалося передати для поділу, але в умовах 1919 р. цього не встигли зробити. На території України, як і в Радянській росії, ***оголошувалася державна монополія на найважливіші продовольчі товари: хліб, цукор, чай, сіль та ін.*** Цими продуктами розпоряджалися лише державні органи. Вводилася ***продовольча розкладка: все зерно, крім необхідного мінімуму, селяни повинні були здавати державі. На практиці ж часто забирали майже весь хліб без будь-якого відшкодування. Заборонялася також приватна торгівля продуктами харчуваннями.*** Селяни чинили опір такій політиці, проте радянська влада використовувала силу. Були створені продзагони для вилучення продовольства. Для управління господарським життям на території республіки було утворено Українську раду народного господарства (УРНГ), яка вже у червні 1919 р. декретом ВЦВК була об'єднана з Вищою радою народного господарства (ВРНГ) і як самостійна структура перестала існувати. Економіка України перейшла в повне і беззастережне розпорядження вищих органів влади Радянської росії. Нововведення, які принесла із собою нова влада, викликали незадоволення серед мас населення. Дедалі більше поширювалися антибільшовицькі настрої, які часто переростали у повстання. У квітні 1919 р. було зареєстровано 98 виступів, а вже у червні – липні – 328. Організовувалися повстанські з'єднання, котрі ставили собі за мету знищення більшовицького режиму. У середині березня відбулося повстання отамана Зеленого у Трипіллі, отамана Струка – в Чорнобилі, отамана Ангела – в Ніжині, отамана Паська – в Миргороді, отамана Чучупаки – в Холодному Яру. ***10 квітня 1919 р. у Гуляй-Полі відбувся селянський з'їзд.*** На ньому делегати протестували проти насильницького

запровадження комун. Їх підтримали отамани Махно, Зелений. Більшовики вважали, що це була думка лише куркулів, а відтак визнали з'їзд антирадянським.

9 травня 1919 р. на півдні України, в Єлисаветграді, почалося антибільшовицьке повстання, яке очолив червоний командир Н. Григор'єв. Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв та Херсон. Лише в кінці травня повстання Н. Григор'єва було придушене. 25 травня, скориставшись розгромом дивізії М. Григор'єва, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під впливом голови Реввійськради Л. Троцького, який у ***середині травня 1919 р. прибув до України, вирішила нейтралізувати 3-ю бригаду Задніпрянської дивізії під командуванням Нестора Махна.*** В червні були заарештовані декілька членів махновського штабу. Рятуючись від розправи, Н. Махно із загоном 800 осіб залишив бригаду і 19 червня перейшов на Правобережжя. Упродовж квітня – липня 1919 р. радянська влада військовою силою придушила більшість селянських повстань в Україні. Під час бойових операцій проти повсталих селян були спалені десятки сіл, введена практика взяття заручників і їх розстрілів, на деякі села накладалась грошова контрибуція. В Україні прокотилася хвиля «червоного терору», жертвами якого стали не лише поміщики, капіталісти, офіцери чи члени антирадянських партій, підпільних організацій. Серед страчених було багато безпартійних інтелігентів, священиків, службовців. 4 травня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив запропоновані В. Леніним рішення про військову єдність республік. 18 травня 1919 р. це рішення було схвалено на засіданні ВУЦВК. Уже ***1 червня 1919 р. за участю формально незалежних держав – України, Білорусії, Латвії та Литви – вищий орган російської Федерації – ВЦВК – на своєму засіданні схвалив декрет про об'єднання всіх радянських республік «для боротьби зі світовим імперіалізмом».*** Об'єднанню під керівництвом вищих органів РСФРР підлягали війська, промисловість, залізниці, фінанси, комісаріати праці. Таким чином, ***було укладено «воєнно-політичний союз» радянських республік***, який звів нанівець суверенні права України і став першим кроком до формування майбутнього СРСР.

Боротьба трьох армій (Червоної, білогвардійської, армії УНР) та денікінський режим

Влітку 1919 р. у боротьбі за оволодіння Україною зійшлися білогвардійські війська і Червона армія. Нові спроби прорватися в центральні райони України робила також армія УНР. Навесні 1919 р. білогвардійці зуміли потіснити Червону армію в Донбасі. ***19 травня денікінські війська перейшли у наступ на всій донецькій дільниці Південного фронту. 27 травня білогвардійці захопили Луганськ.*** Воєнно-стратегічна обстановка в Україні стала докорінно змінюватися на користь Денікіна. Спроби зупинити денікінська війська на території України не вдалися. Форсувавши Дніпро і Захопивши Знам'янку та Черкаси, білогвардійці повели наступ у двох напрямках: північному – на Київ та південному – на Єлисаветград – Миколаїв – Одесу. Швидкій ліквідації більшовицької влади на Правобережжі сприяли війська Директорії і ЗУНР. ***17 липня Українська Галицька армія та керівництво ЗУНР під тиском польських військ залишили Східну Галичину і переправилися на правий берег Збруча. Згідно з угодою між двома урядами УГА вливалася в армію УНР для спільної боротьби за незалежність України.*** Проте в об'єднаної армії узгодженості не було. Є. Петрушевич та його уряд орієнтувалися на боротьбу з Польщею та Радянською росією і були готові до тактичного союзу з Денікіним. Оточення С. Петлюри було готове до переговорів з радянським урядом В. Леніна для узгодження боротьби з Денікіним. План воєнних дій об'єднаного командування був компромісним: передбачалося розгортання наступу в напрямку Києва і Одеси. Наступ українських армій розпочався у перші дні серпня. Червоні війська, не маючи змоги стримувати білогвардійців та українські підрозділи, швидко відступили. ***30 серпня частини Червоної армії без бою залишили Київ. Майже одночасно до міста ввійшли білогвардійці та українські війська*** на чолі з генералом Кравсом. Спроби порозумітися з денікінцями не були успішними. Білогвардійці, які прагнули відновити «єдину й неподільну» монархічну росію, не погоджувалися на поступки, і Кравс, незважаючи на чисельну перевагу, підписав угоду про відступ з Києва до лінії Василькова. По суті справи українські війська опинилися у трикутнику смерті і змушені були вести бої з трьома силами: більшовиками, білогвардійцями та поляками. Останні поступово окупували Західну Волинь і Поділля. Першою припинила збройний опір ***УГА. 5 листопада вона перейшла на бік А. Денікіна.*** З ліквідацією галицького фронту Є. Петрушевич виїхав до Відня. Війська УНР під командуванням отамана С. Петлюри ще деякий час продовжували боротьбу з переважаючими силами. 4 грудня вони вирішили вести боротьбу партизанським способом. ***6 грудня 1919 р. генерал М. Омелянович-Павленко і частина військ УНР у складі Запорізької, Волинської і Київської груп вирушили в рейд по тилах денікінської і Червоної армій. Ця подія отримала назву Перший «Зимовий похід».*** Рейд тривав п'ять місяців, до травня 1920 р., аж поки солдати не перейшли у занятті поляками райони. ***С. Петлюра з найближчим оточенням у грудні 1919 р. виїхав до Варшави, де розпочав переговори з польським керівництвом про визнання УНР і про спільні дії у боротьбі з Радянською росією***. Таким чином, наприкінці літа

білогвардійці окупували майже всю Україну. ***Денікінці захищали інтереси перш за все поміщиків і підприємців, які прагнули реставрації імперських порядків***. Білогвардійці прагнули знищити всі сліди існування не лише УСРР, а й УНР. Україна була поділена на три області: Київську, Харківську і Новоросійську (з центром в Одесі). На чолі областей стояли головноначальствуючі з фактично необмеженими повноваженнями. В Україні відновлювалося національне гноблення. Українська мова дозволялася лише к приватних навчальних закладах. Деякі українські газети й журнали закривалися, книги вилучалися з бібліотек і книгарень, впроваджувалася цензура. Денікінці установили на захопленій території режим терористичної диктатури. Прокотилася ***хвиля «білого терору»***, багатьох противників масово страчували та ув'язнювали. Аграрна політика Денікіна передбачала відновлення поміщицької власності на землю. У промисловості було скасовано восьмигодинний робочий день, збільшено норми виробітку. Отож, економічна розруха тільки посилювалась, а народне господарство занепадало. Реакційна, шовіністична політика денікінців викликала хвилю обурення найширших мас населення України. У містах формувалося антиденікінське підпілля. Крім того, на початку липня 1919 р. ЦК КП(б)У створив Зафронтове бюро для керівництва діяльністю підпільних більшовицьких організацій і розгортання повстанської боротьби в тилу денікінців. ***Незадоволення політикою білогвардійців охопило й українське селянство, які дедалі частіше вдавалися до виступів.*** Один із таких виступів відбувся у вересні 1919 р. у селі Баштанка на Миколаївщині. Повстанці, чисельність яких швидко зросла до 4 тис., оголосили Баштанську республіку, вигнавши денікінських урядовців. ***Значної шкоди денікінському війську завдавали загони під командування Н. Махна. 28 вересня на засіданні Реввійськради, штабу і командирів з'єднань махновці вирішили усіма силами звільнити Катеринослав і зробити його своєю базою.*** За тиждень махновці захопили Кривий Ріг, Олександрівськ та Нікополь. Наприкінці жовтня під контролем махновців були великі райони Півдня, у тому числі Апостолове, Бердянськ, Перекоп, Каховка та ін. В розпорядженні Н. Махна перебувало чотири корпуси, зведені в армію, яка отримала назву Революційно-повстанська армія України. ***29 жовтня махновці вибили денікінців з Катеринослава***, який утримували до початку грудня 1919 р. На звільнених махновцями територіях земля передавалася селянам, фабрики і заводи – колективам робітника. Для регулювання господарської, культурної, санітарно-медичної та інших галузей суспільного життя утворювались Вільні Ради. Це був анархо-комунізм – ідеал суспільного устрою махновців. Своєю боротьбою в білогвардійському тилу повстанська армія Н. Махна сприяла перемозі більшовиків над денікінською армією. ***11 жовтня радянські війська розпочали контрнаступ***. ***12 грудня денікінці були вибиті з Харкова, а 16 грудня вони залишили Київ.*** На початку січня 1920 р. Червона армія повністю зайняла Донбас. У січні – лютому розгорнулися бої за Правобережжя. У перші дні лютого більшовики увійшли в Миколаїв і Херсон, а потім в Одесу. Практично уся Україна була очищена від денікінців. Лише Крим залишався під контролем білогвардійців.

Відновлення більшовицької влади в Україні

Утретє повернувшись до Києва, більшовики продовжили свою політику по насаджуванню комуністичного режиму. Але тепер, вона була дещо прихованою. Так, 4 грудня 1919 р. відбулася VIII Всеросійська партконференція більшовиків, на якій було прийнято запропоновану В. Леніним резолюцію «Про радянську владу в Україні». В її першому пункті йшлося про те, що буцімто більшовики беруть на себе зобов'язання відстоювати незалежність УСРР. А також, у документі говорилось про зміни у ставленні до української мови, яку тепер члени партії повинні нібито вивчати і навчати інших. Проте усі ці слова були справжньою фікцією. Оскільки головною метою КП(б)У було здобути більше прихильників та як найшвидше радянізувати Україну та підкорити її центральному апарату у Москві. Виступаючи перед агітаторами-комуністами, які направлялися на початку 1920 р. в Україну, ***Л. Троцький сказав: «…Нам необхідно повернути Україну росії. Без України немає росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі Чорного моря росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами».*** Під час денікінського режиму більшість радянських органів управління були зруйновані, крім хіба що Президії ВУЦВК і РНК, котрі перебували на території росії. Тому, у цей час були створені ***революційні комітети (ревкоми). 11 грудня 1919 р. було створено Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), головою якого став Г. Петровський.*** Основним завданням ревкомів було встановлення повного контролю над усім громадським, політичним та господарським життям на території України. Слід відзначити, що крім КП(б)У існували й інші партії комуністичного напрямку, зокрема, Українська комуністична партія (боротьбистів), Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбисти) та Українська комуністична партія (укапісти). Проте уже до кінця 1920 р. більшовикам вдалося поглинути дві перших, вони самоліквідувались і вступили до КП(б)У. У ***середині лютого 1920 р., в умовах зміцнення позицій більшовиків в Україні, Всеукрревком припинив свою діяльність,*** передавши повноваження ВУЦВК і

РНК УСРР. У ***березні – квітні відбулися вибори до рад різних рівнів, в результаті яких більшовики отримали більшість депутатських мандатів.*** Таким чином, за короткий період більшовикам вдалося відновити свою владу на українських землях. Була ***відновлена політика «воєнного комунізму» та червоного терору.*** Хлібна розкладка продовжила своє існування у ще більших розмірах. Протягом 1920 р. уже було націоналізовано понад 11 тис. підприємств. По суті справи, політика більшовиків продовжувала свій тотальний тиск на українців за допомогою сили та зброї, започаткований ще у квітні 1919 р. Так, на початку травня 1920 р. в Україну прибув голова ВЧК (Общерусская чрезвычайная комиссия) Ф. Дзержинський, який очолив оперативну групу в складі 1400 досвідчених чекістів. Разом з місцевими чекістами вони розгорнули нову компанію репресій проти всіх незгодних чи підозрілих.

Радянсько-польська війна та остаточне встановлення радянського режиму в Україні

Перебуваючи у складному становищі уряд УНР змушений був звернутися по допомогу до свого противника – Польщі. ***21-24 квітня 1920 р. між представниками УНР та Польщі був підписаний Варшавський договір. Згідно з його умовами Польща визнавала незалежність УНР на чолі з Директорією та Головним отаманом С. Петлюрою. Натомість УНР погоджувалася віддати полякам Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя та Полісся.*** Було обумовлено домовленість про спільні воєнні дії проти більшовиків на території України. Отож, ***25 квітня об'єднана польсько-українська армія почала наступ проти Західного та Південно-Західного фронтів Червоної армії.*** Чисельність більшовицької армії на той час була невеликою, а тому радянський фронт згодом було прорвано і вже 6 травня польські та українські війська увійшли до Києва. ***9 травня вони форсували Дніпро, але їх подальший наступ було зупинено***. На території України встановлювався окупаційний режим, створювався польський адміністративний апарат, який відновив поміщицьку власність на землю, організовував вивезення до Польщі демонтованого промислового устаткування, промислових товарів і сировини. Проводилися також репресії щодо українського населення, а тому українці вороже поставилось до нової влади. 14-26 травня тривав успішний наступ Червоної армії. 5 червня кінна армія С. Будьонного, зосереджена в районі Умані, навальною атакою прорвала оборону польських військ. 7 червня червоні зайняли Житомир та Бердичів. 3-я польська армія, зосереджена в районі Києва, опинилася під загрозою оточення. Тому, вона змушена була відступити. ***12 червня 1920 р. більшовики вступили до столиці України***. ***Червоноармійці продовжували свій наступ, і вже у другій половині липня вони вступили на територію Польщі***. Прагнучи запобігти воєнно-політичному краху Польщі, міністр закордонних справ Англії лорд Керзон за дорученням Верховної ради Антанти 11 липня 1920 р. звернувся з нотою до радянського уряду, в якій пропонував росії перемир'я з Польщею. Польські війська мали відійти за так звану «лінію Керзона». Але радянський уряд відкинув вимоги і продовжив наступ.

З'явившись у Галичині, більшовики негайно проголосили тут радянську владу. Було створено ***Компартію Східної Галичини (КПСГ). В Тернополі 8 липня сформовано більшовицький уряд – Галицький ревком (Галревком). Його головою став В. Затонський. 15 липня 1920 р. Галревком видав Декларацію до урядів радянських республік і капіталістичних держав, якою проголошувалася радянська влада в Східній Галичині і утворення на її території Галицької соціалістичної радянської республіки.*** Але її існування не судилось довго бути. В ***серпні 1920 р. польські війська почали загальний наступ, змусивши, таким чином, радянські війська відступати та залишити територію Польщі і Західної України.*** 12 жовтня 1920 р. між Радянською росією та Польщею було укладено перемир'я. Це у свою чергу, означало розрив з УНР. Українські війська продовжили самостійно вести боротьбу з червоноармійцями, але армія УНР перестала існувати як організована військова сила. ***18 березня 1921 р. між Польщею, РСФРР та УСРР був підписаний Ризький мирний договір.*** Згідно з ним Польща визнавала УСРР, анулювала Варшавський договір та отримувала Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Полісся, Підляшшя та Холмщину. Правобережжя переходило до УСРР. ***Після розриву із Польщею військові озброєння УНР продовжували боротьбу.*** Вони сформували загони добровольців, котрі отримали назву Українська повстанська армія. У ***листопаді 1921 р. ці загони на чолі з Ю. Тютюнником розгорнули наступ в Україні, який одержав назву Другий «Зимовий похід».*** Але біля містечка Базар на Житомирщині учасники рейду були оточені й розбиті кінною бригадою червоноармійців, очолюваною Г. Котовським. Ю. Тютюннику та частині солдат вдалося вирватися з оточення, проте 450 осіб потрапило в полон, більшість із яких була розстріляна 23 листопада 1921 р. Другий «Зимовий похід» був останньою спробою військ УНР відновити незалежність України.

Розгром військ П. Врангеля

Тим часом, поки тривала війна РСФРР з Польщею, в Криму активно діяли частини білогвардійців. ***3 квітня 1920 р. головнокомандувачем Добровольчої армії став П. Врангель.*** 6 червня 1920 р. білогвардійці почали наступ і вже 9 червня зайняли Мелітополь. Наприкінці червня вони захопили

Північну Таврію і південну частину Катеринославщини. Одночасно йшов наступ із району Перекопа і Чонгара. Врангеля було зупинено на лінії Херсон – Нікополь – Великий Токмак – Бердянськ. 2 серпня 1920 р. більшовиками було прийнято рішення про організацію Південного фронту. Перебуваючи в складній воєнно-політичній ситуації ***П. Врангель у серпня 1920 р. погодився на переговори з урядом УНР. 10 вересня 1920 р. відбулася урочиста зустріч української делегації з Врангелем.*** Останній визнав Директорію урядом УНР і погодився на спільні воєнні дії. ***Але під тиском переважаючих сил Червоної армії 21 листопада 1920 р. українські війська змушені були відступити за Збруч.*** Крім того, наприкінці вересня 1920 р. між урядом УСРР та махновцями була укладена угода про спільні дії у боротьбі з П. Врангелем. ***7 серпня 1920 р. почався контрнаступ червоних військ,*** які закріпились на плацдармі у районі Каховки. 8 жовтня врангелівці, переправившись через Дніпро, створили на правому березі плацдарм і захопили Нікополь. Проте довго вони тут не закріпились і змушені були перейти на лівий берег. ***28 жовтня ударом з Каховського плацдарму перейшли у контрнаступ війська Південного фронту. Армія П. Врангеля була розбита, рештки уцілілих прорвалися до Криму. 7-12 листопада Червона армія форсувала Сиваш та захопила Перекопські та Чонгарські укріплення. 17 листопада 1920 р. червоноармійці остаточно звільнили Крим від військ П. Врангеля.*** Узимку ***1920-1921 рр. півострів поринув у жорстокий червоний терор***. За роки громадянської війни тут скупчилося сотні тисяч біженців, здебільшого представників заможних класів та інтелігенції з усієї росії. Частині людей вдалося втекти разом із Врангелем на пасажирських кораблях, проте більшість залишились у Криму. Саме вони стали об’єктом розправ зі сторони червоноармійців та чекістів. Після цього, радянська влада вирішила позбутися і махновщини, боротьба проти якої тривала протягом листопада – грудня 1920 р.

ТЕМА 12

Радянська Україна між двома світовими війнами

УКРАЇНСЬКА РСР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921-1928)

Україна та утворення СРСР

Договірна федерація. Проголошення ***Української Соціалістичної Радянської Республіки з столицею в Харкові***, яка формально була незалежною державою, а в реальності повністю контролювалася Москвою, зумовило потребу оформлення відносин між Україною та росією. Вже ***28 грудня 1920 р.*** було підписано ***робітничо-селянський союзний договір між УСРР та РСФРР про військовий та господарський союз*** із взаємним визнанням суверенітету, але проголошувалось об'єднання ключових народних комісаріатів, зокрема військових і морських справ, ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. Аналогічні договори Москва підписала і з іншими «незалежними» республіками, ***Білорусією, Бухарою, Грузією, Вірменією, Хорезмом, Азербайджаном***, таким чином сформувалась ***договірна федерація.*** Важливу роль відіграло і об'єднання дипломатичних зусиль радянських республік, так для участі в Генуезькій конференції в ***лютому 1922 р.*** сформувався ***радянський дипломатичний союз.***

Проекти утворення СРСР. Відновлення контролю над всією територією колишньої імперії для більшовиків було одним із ключових. Абсолютно контролюючи радянські республіки необхідно було їх об'єднати в єдину державу. У процесі юридичного оформленим союзу республік розроблено два проекти: ***план «автономізації»***, тобто вступу національних радянських республік до складу російської Федерації з правом автономії і заснування Союзу на ***принципах федерації.*** Ідеологом першого проекту був нарокм у справах національностей ***Йосип Сталін***, на його думку статус радянських республік необхідно було звести до автономій у складі РСРФРР. Створення нової держави на принципах федерації відстоював ***Володимир Ленін***. Дискусія стосовно державного устрою майбутньої держави відбувалась в контексті партійної боротьби, посилення Сталіна та послаблення Леніна, який через хворобу не міг впливати на події. Важлива роль у цьому протистоянні належить і республіканським лідерам, яким не було вигідне пониження статусу їхніх республік, одним з найактивніших противників автономізації був ***Християн Раковський***, Голова РНК УСРР.

Утворення СРСР. Жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б) схвалив формулу утворення єдиної держави, на якій наполягав В. Ленін. Створена після жовтневого пленуму Конституційна комісія, в яку увійшли Й. Сталін, М. Калінін, О. Черв'яков, Х. Раковський, Г. Чичерін та інші, висловилася за утворення наркоматів трьох типів: а) ***злитих*** (5 наркоматів), які мали б необмежену владу на території нової федерації; б) ***об'єднаних*** (5 наркоматів) – відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані центру республіканські підрозділи теж отримали назву наркоматів; в) ***автономних*** (самостійних) – юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і самозабезпечення. Також було прийнято норму, згідно якої кожна республіка в будь-який момент ***могла вийти зі складу Союзу.*** Ця фіктивна та популістська норма увійшла в сталінську Конституції 1936 р., а відтак і у всі наступні радянські Конституції.

30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад СРСР затвердив декларацію про утворення ***Союзу Радянських Соціалістичних Республік*** і союзний договір. Союз складався з чотирьох республік – ***РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР*** (Азербайджан,Вірменія, Грузія). ***26 січня 1924 р.*** відбувся ІІ з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу ***Конституцію Радянського Союзу.*** У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни іпідписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. ***У травні 1925 р.*** завершується процес входження України до складу СРСР. ***IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР***, у якому було законодавче закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу. Нова Конституція також фіксувала зміни, що випливали з фактів утворення ***в 1924 р. Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки*** у складі УСРР. Також зазначалось про нововедення в адміністративно-територіальному устрої, в 1923 р. замість повітів і волостей були утворені округи та райони, а в 1925 р. встановлено ***триланкову систему управління*** центр – округ – район.

Політика «воєнного комунізму» та Голод 1921-1923 рр.

Після завершення революції і громадянської війни політичне і соціально-економічне становище України було надзвичайно важким. У 1921 р. промислове виробництво становило лише ***5-10%*** довоєнного. В роки громадянської війни радянська влада запровадила політику ***«воєнного комунізму»***. Відповідно до неї проводилася ***націоналізація*** всієї промисловості й торгівлі, на селі

запроваджувалася ***продрозкладка***, за якою селянам залишали мінімальні норми продовольства, решта ж конфісковувалась державою. ***Заборонялася приватна торгівля*** і запроваджувався розподіл продуктів за ***картковою системою***, вводилася ***обов'язкова трудова повинність.***

Ситуацію ускладнили катастрофічна ***засуха 1921 р.*** і голод, який стався в Україні у1921-1922 рр. Головною його причиною були не лише засуха, але й ***наслідки політики «воєнного комунізму»***. Адже селянство залишалося основною суспільною силою, яка продовжувала чинити опір радянській владі в Україні, саме тому, незважаючи на загрозу голоду до росії з України продовжували вивозити хліб, так ***8 травня 1921 р.*** секретар ЦК РКП(б) В. Молотов повідомив Х. Раковського про постанову партії – відправляти не менше ***40 залізничних ешелонів*** з продовольством на місяць у розпорядження наркомпроду РСФРР. В УСРР такої кількості зерна не було, за допомогою збройної сили вдалось зібрати і відправити до РСФРР ***522 тис. пудів хліба*** лише в ***травні 1921 р.*** Вже ***6 липня 1921 р.*** Ленін підписав постанову, в якій вимагав не менше 74 вагонів хліба щодобово з України в росію. Партійне керівництво республіки довгий час приховувало масштаби голоду, відмовлялося від міжнародної допомоги. Тільки в другій половині 1922 р. було дозволено діяти міжнародній організації ***«Американська адміністрація допомоги».*** У той же час на територію України прибуло близько ***440 тис.*** переселенців із голодуючих районів росії. За словами історика С. Кульчицького Голод 1921-1923 рр. безпосередньо пов'язаний з економічною політикою державної партії, яка проводилась до березня 1921 р. та підлеглим становищем формально незалежної республіки щодо московського центру.

НЕП в Україні

Перехід до нової економічної політики був пов'язаний з провалом воєнного комунізму та необхідністю відбудови економіки, зруйнованої світовою та громадянською війнами. Крім того, НЕП мав допомогти більшовикам закріпитися при владі, адже повстання матросів та робітників Кронштадта, які були основною рушійною силою Жовтневого перевороту засвідчило про значне падіння довіри народу до більшовицької партії. Суть НЕПу Ленін визначав як вимушений та тимчасовий відхід від будівництва соціалізму. ***15 березня 1921 р.*** рішенням X з'їзду РКП(б) було прийнято постанову ***«Про заміну розкладки натуральним податком»***, нова економічна політика (НЕП) передбачала систему заходів, спрямованих на ***обмеження методів директивного управління, на використання елементів ринкових відносин. Мова велася, зокрема, про заміну продрозкладки продподатком, денаціоналізацію частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, про допуск приватного капіталу, заохочення іноземних інвестицій в різних формах, упровадження вільної торгівлі, нормалізацію фінансової системи, розвиток кредитно-банкової системи, вдосконалення податкової системи, про подолання інфляційних процесів*** тощо.

Промисловість. З переходом до НЕПу більшовики поклали відповідальність за хід виробництва безпосередньо на фабрики та заводи, керівників підприємств. Також було скасовано ***головні комітети***, якими керувала Вища рада народного господарства, підприємства були об'єднані в ***госпрозрахункові трести***, госпрозрахунок базувався на самоокупності трестів. Майже подвоїлось виробництво промислової продукції. Значно активізувалась підприємницька діяльність, торгівля і фінанси. Було проведено ***грошову реформу***, почала спадати інфляція та безробіття. Таким чином, фактично задіювались ринкові методи стимулювання виробництва. Це позитивно повпливало на розвиток економіки, і вже в ***1925-1926 господарських роках довоєнний рівень промисловості було перевищено***, це дозволило спрямувати капіталовкладення у новобудови. Проте вже з середини 1920-х рр. розпочинається гальмування нової економічної політики, що позначилось на капіталі ***непманів*** (підприємців), було запроваджено руйнівний податок на всіх приватників, більше того самі непмани були позбавлені всіх політичних прав.

Сільське господарство. Швидкими темпами розвивалося сільське господарство, зростала його продуктивність. ***19 травня 1923 р.*** ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет про ***запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі***, основний тягар податку лягав на заможні верстви населення. Заміна продрозкладки продподаток позитивно вплинуло на розвиток сільськогосподарського виробництва, і вже ***в 1927 р. оброблялося на 10% землі більше, ніж у 1913 р.*** В усіх селах займалися переробкою м'яса, працювали майстерні кушнірського ремесла, перероблялась вовна. Поступово розпочався і процес кооперації, в 1925 р. в УСРР діяло понад ***11300*** виробничих сільськогосподарських ***кооперативів*** (машинно-тракторних, тваринно-молочних, буряківничих, насінницьких), які охоплювали 30% від кількості селянських господарств.

Українське національне відродження 1920-х рр.

Українізація. Політика ***«коренізації»***, проголошена ***XII з'їздом РКП у квітні 1923 р.*** Перед місцевим апаратом ставилися вимоги поповнення своїх лав за рахунок національних кадрів, користування рідною мовою в державних установах і закладах, сприяння розвиткові національної

культури. Український різновид цієї політики дістав назву ***українізації***. Процес українізації проходив у складних умовах. Але попри труднощі й перешкоди українізація давала перші результати. Серед службовців державного апарату в 1923-1927 рр. ***частка українців зросла від 35 до 54%.*** Якщо в 1922 р. українською мовою здійснювалося ***20% діловодства, то в 1927 р. – уже понад 70%.*** У 1929 р. навчання українською мовою вели понад ***80% загальноосвітніх шкіл, понад 75% технікумів і 30% вузів.*** Основними діячами політики українізації були наркоми освіти УСРР ***Олександр Шумський та Микола Скрипник.***Таким чином, українська мова фактично перетворилась на державну мову УСРР. Українізація здійснювалась навіть за межами УСРР – у місцях компактного проживання українців, зокрема ***Кубанський округ Північно-Кавказького краю.*** Частка українців в КП(б)У ***з 20% в 1920 р. зросла до 52% в 1927 р.*** Однак в ЦК українців було не більше чверті, керівниками ж партії були виключно неукраїнців. Важлива роль відводилась ліквідації неписьменності ***(лікнеп).*** За 5 років зусиллями Всеукраїнської комісії у справах боротьби з неписьменністю на чолі з Г. Петровським, неписьменність було подолано у ***2 млн населення.*** Відсоток письменних у містах виріс удвоє, а на селі – більше ніж утричі. Було відкрито 7 тисяч вечірніх шкіл та гуртків, до 50 тисяч чоловік було охоплено індивідуальним навчанням. ***На кінець 20-х рр. 51,9% населення вміли читати та писати.***

Чимало позитивних змін сталося в літературі, мистецтві. З еміграції в Україну повернулися ***М. Грушевський, С. Рудницький*** та інші відомі діячі науки, освіти, культури. Виникали національні культурніі літературні організації ***(«Гарт», «Плуг»,»Авангард»*** тощо). У 1925 р. постає ***Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ)***, яка об'єднала талановитих письменників, активних учасників руху за відроджені української духовності. Видатним діячем української сцени був ***Л. Курбас***, який у березні 1922 р. організував унікальний театральний колектив ***«Березіль»***. Це був новий крок на шляху оновлення національної театру. В ***1927 р.*** була створена ***Київська кіностудія.*** Водночас відбувався процес ***пролетаризації та політизації культури***, таким чином практикувався класовий підхід до культури, більшовики намагались примусити діячів культури робите, що буде вигідно для радянської влади.

Літературні об'єднання 1920-х рр.		
«Плуг»	1922 р.	Створене в Харкові 1922 р. під керівництвом С. Пилипенка. В об'єднаних ним гуртках працювало близько 200 письменників, які орієнтувались на селянство.
«Гарт»	1923 р.	В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, В. Поліщук, М. Йогансен, П. Тичина. О. Довженко, М. Хвильовий та інші. Метою організації, як зазначалося у статуті, було об'єднання українських пролетарських письменників та прагнення до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури.
«Ланка»	1924 р.	В організації працювали Б. Антоненко – Давидович, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник, Т. Осьмачка, Д. Фальківський. Письменники намагалися протистояти ідеологічному тиску, зберегти творчу незалежність. У 1926 р. «Ланка» реорганізувалась у МАРС – «Майстерню революційного слова»
«ВАПЛІТЕ»	1926 р.	Приймаючи офіційні вимоги комуністичної партії, в питаннях літературної політики ВАПЛІТЕ займало незалежну позицію і стояло на засадах творення нової української літератури кваліфікованими митцями, що ставили перед собою вимогу вдосконалення, засвоєння найкращих здобутків західноєвропейської культури.
academia. in. ua.		

Мал. Літературні об'єднання 1920-х рр.

Вкрай складним було становище **церкви**. Проте ще ***14 жовтня 1921 р.*** з дозволу влади на Всеукраїнському православному синоді в Києві була створена незалежна від російської православної церкви національна церква – ***українська автокефальна православна церква (УАПЦ)***, очлови її митрополит ***Василь Липківський***. Більшовики вважали, що створення нової церкви сприятиме занепаду російської православної церкви та послабить її вплив. Проте УАПЦ не виправдала сподівання більшовиків, а її лідери стали відкртими ворогами режиму, оскільки боролись за самостійну Україну. Вже в ***1924 р.*** УАПЦ мала 30 єпископів, півтори тисячі священиків і понад тисячу парафій.

Боротьба з націонал-комунізмом. Наприкінці 20-х років процес українізації, який постійно наштовхувався на перешкоди й спротив, практично припинився. Почався цілеспрямований наступ на всенаціональне. В українському націоналізмі були звинувачені ***О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв,*** який у своїй праці ***«До проблеми української економіки»*** заявив, що Україна економічно експлуатується радянською росією. ***7 липня 1933 р***., звинувачений у причетності до контрреволюційної організації, покінчив самогубством головний провідник політики українізації – ***М. Скрипник.*** Загинула також величезна кількість рядових учасників процесу українізації.

РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1929-1939 рр.). ГОЛОДОМОР

Індустріалізація

У 1920-ті рр. промисловий потенціал України, яка належала до одного з найрозвинутіших економічно регіонів російської імперії, було майже повністю відновлено. Але відбудова здійснювалась переважно на існуючій основі з відчутними диспропорціями розміщення промислових об'єктів. В промисловості переважали переважно ***добувні галузі.*** Тому об'єктивною необхідністю стало здійснення індустріалізації країни, що дозволило б подолати відсталість від країн Заходу та показати переваги соціалістичного будівництва над капіталізмом. ***Курс на індустріалізацію визначив XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 року)***, затвердивши директиви першого ***п'ятирічного плану розвитку господарства на 1928/29 – 1932/33 роки.***

Україна визначалась як основний плацдарм здійснення індустріалізації в СРСР та отримала 20% усіх капіталовкладень СРСР, ***400 із 1500 промислових підприємств планувалось спорудити у нас в першій п'ятирічці.*** Ставилося за мету забезпечити переважаючий і першочерговий розвиток галузей групи А (паливної, енергетичної, хімічної, машинобудівної та ін.). Це дало б змогу перетворити СРСР на могутню індустріальну державу з великим військово-промисловим потенціалом. Матеріальні стимули, які наочно продемонстрували свої переваги в період НЕП, часто замінювались моральними, політико-ідеологічними. В ***грудні 1929 р.*** Цк ВКП(б) прийняв постанову ***«Про реорганізацію управління промисловістю»***, згідно якої основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест, який перетворювався в органи технічного управління. Розпочався перехід радянської економіки до адміністративно-командних принципів функціонування. Створювалась економіка з найвищим рівнем централізації управління, ніхто не брав до уваги того, що крайній ступінь централізації призведе до втрати реального контролю над економічними процесами, паралічу ініціативи та величезних непродуктивних витрат ресурсів.

Передбачався перехід до централізованих державних перспективних планів розвитку економіки – ***п'ятирічок***. Перший п'ятирічний план розпочався ***з жовтня 1928 р.*** Сталін прогнозував темпи промислового зростання до ***37,7% за рік.*** Проте навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки п'ятирічки становив ***15,7%.*** Генсек спеціально ставив неможливі для виконання цілі, аби згодом звинуватити в саботажі своїх опонентів. Водночас початок індустріалізації мав наслідком погіршення становища населення, взимку 1928-1929 рр. в містах України було запроваджено нормовану ***торгівлю хлібом за картками***, лише з 1935 р. карткову систему постачання продовольства було ліквідовано.

Серед промислових об'єктів перших п'ятирічних планів в СРСР виділялось ***35 гігантів-новобудов***, з них в УРСР розміщувалось ***12 об'єктів – 7 новобудов та 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих підприємств були Луганський паровозобудівний завод, чотири металургійні заводи: у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Алчевську.*** Було розгорнуто будівництво великих районних електростанцій і заводських електростанцій. Найбільшим в світі комбайновим заводом став Запорізький завод «Комунар». У харчовій промисловості виникли ***нові галузі – маргаринова, олійна, хлібопекарська.*** Було збудовано ***67 механізованих хлібзаводів та 5 м'ясокомбінатів.*** Став до ладу Херсонський консервний завод потужність 128 млн банок на рік. У роки індустріалізації було запроваджено величезну кількість машин, агрегатів, механізмів, що викликало необхідність істотного підвищення освіти і перш за все технічної грамотності кадрів, масового оволодіння новою технікою, різноманітними професіями, технологічними процесами. Усе це також мало прогресивне значення.

Виробниче змагання. Важливу роль в проведенні індустріалізації відіграв людський чинник, адже від рівня професійності та відданості робітинків залежав успіх модернізації. З цією метою 1929 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б) ***«Про соціалістичне змагання фабрик та заводів».*** У ніч з ***30 на 31 серпня 1935 р.*** вибійник шахти «Центральна-Ірмине» в Кадіївці ***О. Стаханов*** за допомогою двох помічників-кріпильників видобув 102 тонни вугілля при нормі 7 тонн, розрахованої тільки на вибійника, у ***14,5 раза*** перекривши норму виробітку. Абсолютний рекорд на відбійному молотку встановив у лютому 1936 р. ***М. Ізотов***, за допомогою 12 кріпильників він нарубав за зміну 607 т вугілля. Керований партійними та профспілковими організаціями ***стахановський рух*** швидко поширювався по всій країні. Проте рекорди стахановців були підставою для істотного підвищення норм виробітку і планових завдань. Що не могло не призвести до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які влада розглядала як шкідництво або саботаж з метою підриву соціалістичного будівництва.

Наслідки індустріалізації:

- ***у 1940 р. рівень промислового виробництва у порівняні з 1913 р. збільшився у 7 разів;***

- за обсягом виробництва важкої промисловості Україна випередила ряд розвинутих європейських країн: ***друге місцев Європі по випуску машин*** (після Великобританії) і виплавці чавуну (після Німеччини); ***четверте місце в світі за видобутком вугілля;***
- Україна із аграрної країни перетворилася в ***індустріально-аграрну***. Було ліквідовано безробіття, з'явилися тисячі нових робочих місць.

Колективізація сільського господарства

Іншою складовою сталінського курсу була так звана ***соціалістична колективізація сільського господарства.*** Цей напрям був визначений у ***1927 р. на XV з'їзді ВКП(б).*** Напочатку ***1928 р.*** Сталін та його оточення внесли в рішення з'їзду корективи, суть яких полягала в ще більшому обмеженні елементів ринку, що залишилися від НЕП, у насильницькій ліквідації всіх форм сільськогосподарської кооперації, а також ***«куркульства як класу». Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено листопадовим (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б).*** Колективізація мала забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів у державний бюджет. Єдиною формою організації виробництва на селі мали стати колгоспи й радгоспи. Все це мало здійснитися за три-чотири роки. Тих, хто виступив проти «лінії партії», оголосили «ворогами народу» і репресували ***(М. Бухаріна, М. Рикова, О. Томського та ін.).*** З цих же причин сталася розправа над видатними вченими-аграрниками: О. Чаяновим, К.Кондратьєвим та ін.

У 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було зазначено, що Україна повинна в найкоротший термін упровадити колективізацію, показуючи приклад іншим республікам СРСР. В постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» передбачалась боротьба із заможними верствами сільського населення від депортації в північні регіони СРСР до ізоляції в тюрмах. Встановлення колгоспно-радгоспної системи супроводжувалося насильницькою експропріацією землі, худоби, реманенту. Тяжкими були для України й наслідки масових депортацій. Наприкінці 20-х років ***850 тис.українських селян були примусово переселені в необжиті райони Кольського півострова та Сибіру.*** На розселянювання хліборобів була спрямована і політика «ліквідації куркульства як класу»***. Всього було експропрійовано близько 200 тисяч селянських господарств.*** Це була справжня війна радянської влади з українським селянством, яке залишалось найбільш відкритим опозиціонером більшовицькій політиці на селі.

Нова хвиля колективізації розпочалась ***восени 1930 р.***, і вже до кінця 1932 р. у республіці було колективізовано ***понад 70% селянських господарств та понад 80% посівних площ.*** За працю в колгоспах селяни не одержували майже нічого, вироблена продукція діставалась державі. У 1930-1931 рр. дезорганізація і деградація колгоспної системи позначилась не лише на поставках державі, але і на матеріальному становищі селян. Така політика держави природно викликала опір зі сторони українського селянства, форми спротиву були різними від відмов вступати до колгоспу до відкритих виступів проти більшовицької влади. У 1930 р. в Україні загальна кількість повстанців становила майже ***40 тисяч***, які становили реальну загрозу більшовицькій владі в найбільшій національній республіці СРСР. У відповідь Москва розпочала ***терор голодом.***

Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу

До конкретних **причин голодомору** треба віднести:

- завищені норми державних хлібозаготівель;
- партійно-державне керівництво на чолі з Й. Сталіном намагалось здійснити індустріалізацію за рахунок селян. Експорт зерна за кордон продовжувався навіть тоді, коли в УСРР спостерігалась масова смертність селян від голоду;
- примусова колективізація та розкуркулення;
- значні втрати зерна при зборі врожаю1932 р.;
- покарання радянським керівництвом українського селянство за спротив колективізації голодом;
- приховування факту голоду.

В сучасній вітчизняній історичній науці голодомор розглядається як вияв антиукраїнської політики сталінського керівництва. Він був ***геноцидом українського народу.*** Замість того, щоб узгодити хлібозаготівельні плани з реальними можливостями сільського господарства та впорядкувати оплату праці в колгоспах, влада зробила ставку на виконання плану хлібоздачі силовими методами.

З ***червня до жовтня 1932 р.*** з колгоспників та одноосібників вдалось витиснути ***132 млн пудів хліба***, тобто менше половини порівняно з минулим роком. Москва надіслала в Україну з ***надзвичайними повноваженнями хлібозаготівельну комісію на чолі з В. Молотовим***, ця комісія викачала з села весь хліб у рахунок хлібозаготівель, але не виконала плану. ***7 серпня 1932 р. ВЦВК та РНК СРСР*** ухвалили власноручно написану Й. Сталіним постанову ***«Про охорону майна державних підприємств,колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності».*** В народі ця постанова

згодом отримала назву ***«закон про п'ять колосків»***. Згідно з цією постановою акт розкрадання колгоспного майна карався розстрілом, а за «пом'якшувальних обставин» – позбавленням волітерміном не менше 10 років.

На місця відряджалися надзвичайні комісії, які стали основними виконавцями репресій щодо сіл, звинувачених у злісному саботажі хлібозаготівель. До багатьох сіл входили регулярні війська та підрозділи ***ДПУ***, які здійснювали силові реквізиції зерна. Обшуки з метою вилучення усього продовольства здійснювались на всій УСРР, крім прикордонних сіл. Конфіскація хлібних запасів, здійснена комісією В. Молотова в рамках хілбозаготівель, була основним, але не єдиним фактором голодомору 1932-1933 рр. Після вилучення усього зерна в колгоспників залишались інші продукти з присадибних ділянок (фрукти, овочі), які могли би врятувати від голодної смерті. В ***УСРР та в Кубанському окрузі Північного Кавказу*** комісії не обмежились конфіскацією хліба. Вони запровадили для покарання боржників у хлібозаготівлях ***«натуральні штрафи»***: якщо у селян не було хліба, конфісковували інше продовольство, що знаходили під час обшуку на селянському подвір'ї. За словами С. Кульчицького, ***терор голодом спрямовувався не проти етнічних українців поза часом і простором, а проти українців як носіїв державного начала.*** Населення Кубані ***(61,5% етнічних українців)*** постраждало через те, що виявило намір підвищити свій державний статус возз'єднанням з УСРР.

Якщо «натуральні штрафи» позбавляли українських селян останніх продовольчих запасів, то інші репресивні заходи ізолювали їх економічно і не давали можливості ці запаси поповнити шляхом торгівлі чи обміну. Як зазначалось, за невиконання хлібозаготівель колгоспи та села виносили на ***«чорні дошки»***, що означало припинення в них державної та кооперативної торгівлі. Селяни позбавлялись можливості купувати промтовари, сірники, гас тощо. ***Наприкінці грудня 1932 р. на «чорні дошки» було занесено 400 сіл, які оточувались військами, пересування селян там заборонялося.***

Запроваджувались також ***«товарні репресії»*** – санкціоноване владою призупинення будь-якого продовольчого постачання у сільські райони (в грудні 1932 р. його застосовували у 82 районах ***Дніпропетровської, Чернігівської, Одеської, Харківської та Сталінської областей***). Щоб запобігти масовим міграціям з охоплених голодом районів, ***27 грудня 1932 р.*** на території СРСР ***запроваджено єдиний паспортний режим*** та інститут прописки. Селяни не отримували паспортів, отже, не могли змінити місце проживання і працевлаштуватись у містах чи інших регіонах. Голодуючі селяни намагались дістатись до великих міст, де голоду не було. Проте тут тоді діяла ***карткова система***, тому купити продовольство було проблематично. Одночасно з голодомором в українському селі продовжувались політичні репресії, «розкуркулення» та депортації.

Безпосередніми організаторами геноциду українського народу на найвищому рівні були ***генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін; секретар ЦК ВКП(б) і голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії на Північному Кавказі Л. Каганович; голова РНК СРСР і голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В. Молотов; секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев; заступник голови ОДПУ СРСР і особоуповноважений ОДПУ по УСРР В. Балицький.*** Перелічені особи, крім Постишева, очолювали в СРСР всі вертикалі влади – компартійну (Каганович), радянську (Молотов) і чекістську (Балицький). Очолював їх безпосередньо Сталін.

Наслідки геноциду. Голодомор 1932-1933 рр. мав жахливі наслідки в усіх сферах суспільного життя, в т. ч. в ***економіці:*** втрата значної частини трудових ресурсів українського села; велика частина врожаю втрачена; ***експорт зерна не припинявся навіть у період масової смертності від голоду***, але внаслідок голодомору він зменшився майже в 3 рази; зменшення експорту зерна примусило керівництво СРСР відмовитись від прискорених темпів індустріалізації та безрозмірних хлібозаготівель; сільське господарство в своєму економічному розвитку відкинуто на багато років назад. ***Соціальні наслідки*** голодомору в Україні: ***збільшення кількості сиріт, безпритульних дітей, інвалідів, хворих і непрацездатних осіб; різке падіння життєвого рівня населення.*** До ***політичних наслідків*** треба віднести: припинення опору колективізації та іншим насильницьким акціям радянської влади з боку українських селян, які відтоді керувались принципом – «лиш би не було війни і голоду, а все інше переживемо»; ***низьку громадську та політичну активність українського селянства. Етно-демографічні наслідки*** були жахливими: ***загибель 3,5-5 млн. мешканців України***; значне послаблення демографічного потенціалу української нації; зменшення частки українського населення в УСРР.

Суспільно-політичне життя

Політичні репресії. У ***вересні 1929 р.*** відбулися арешти визначних діячів української науки, культури, релігії – як членів вигаданої ***ОДПУ «Спілки визволення України»***. У 1930 р. відбувся процес над 45 «керівниками» СВУ Серед них – академік ***С. Єфремов, професори Й. Гермайзе, М. Слабченно, письменники Мівченко, Л. Старицька-Черняхівська та ін.*** В ***1931 р.*** відбувся ще один процес – так

званого Українського національного центру за яким були репресовані ***50 представників*** української інтелігенції. За фальшивими звинуваченнями були засуджені та розстріляні ***Г. Косинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О. Близько , І. Крушельницький*** та багато інших українських поетів та письменників. Репресії не обминули й театр. У ***1933 р.*** було заарештовано видатного режисера ***Л. Курбаса***, а організований ним театр «Березіль» – закрито. У грудні 1934 р. у справі так-званого ***«Українського центру білогвардійців-терористів»*** було ***засуджено до розстрілу 28 представників української інтелігенції.*** У цілому за ці роки Україна втратила близько ***500 талановитих письменників.*** Непоправних втрат зазнали військові кадри (в передвоєнні роки було репресовано понад 40 тис.найдосвідченіших командирів Червоної армії, в т. ч. 1800 генералів).

В ***січні 1933 р.*** Сталін надіслав у республіку ***П. Постишева*** з диктаторськими повноваженнями, було започатковано нещадну боротьбу з носіями ***«українського буржуазного націоналізму»***. У концтабори потрапила більшість видатних політичних діячів української культури. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції. ***2 липня 1937 р.*** Сталін підписав рішення, на основі якого з'явився наказ по НКВС СРСР з визначенням розкладки ***«вороги народу»***. Вимагалось у найближчі чотири місяці викрити і репресувати ***270 тисяч «ворогів».*** Приналежність до вищих партійних структур не була гарантією збереження життя, із ***62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, зокрема С. Косіор та П. Постишев.*** В січні 1938 р. ***Микита Хрущов*** як Перший секретар ЦК КП(б)У ***ініціював збільшення ліміту репресованих для НКВС УРСР на 30 тисяч осіб.*** Всього жертвами тоталітарно-реприсивної машини протягом 1933-1938 рр. стали ***360 тисяч громадян України.*** Головним наслідком масових репресій було фізичне винищення найбільш активної та інтелектуальної частини нації.

Сталінська Конституція. Встановлення остаточної диктатури партії та формування культу особи її Генерального секретаря Йосипа Сталіна мало наслідком також і прийняття нової сталінської Конституції СРСР ***5 грудня 1936 р.***, відповідно до якої ***1 січня 1937 р. було прийнято Конституцію України***, яка закріпила нову назву республіки ***Українська Радянська Соціалістична Республіка***, вищим органом влади, якої була ***Верховна Рада УРСР,*** на чолі з Президією. На кожне місце в системі рад висувався тільки один кандидат – від Блоку комуністів і безпартійних, таким чином, відбувались вибори без виборів.

Освіта. У ***липні 1930 р.*** ЦК ВКП(б) прийняв постанову ***«Про загальне обов'язкове навчання»***. Вже в травні ***1934 р.*** було з***апроваджено єдину структуру загальноосвітньої школи трьох типів:*** початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічн) і середня (десятирічне). Особливу увагу партія приділяла викладанню історії, предметом якої була історія росії, тоді як історія України фактично розчинялась в загальному курсі історії. Значних успіхів було досягнено у ліквідації неписьменності, так на ***1939 р. було зареєстровано лише 15% неписьменних, тоді як у 1897 р. вони складали 72%.***

Наука. Головним осередком науки залишалась ***ВУАН, яку в 1936 р. було перейменовано на Академію наук УРСР.*** У науково-дослідних інститутах було досягнуто вагомих результатів, ***М. Крилов та М. Боголюбов*** створили нову наукову галузь – єнелінійну механіку. Важливий внесок у розвиток науки становили дослідження математиків ***М. Кравчука, М. Крейна, Г. Пфейфера. Праці Л. Ландау та Є. Ліфшиця*** свідчили про народження в Україні центру ***теоретичної фізики світового класу. Є. Патон*** розвивав ***теорію зварювання*** і вивчав міцність зварних конструкцій. Вже в ***1934 р.*** було створено ***інститут електрозварювання та гірничої механіки.*** Активно розвивається історична наука, ***Д. Багалій, М. Василенко, М. Грушевський, М. Слабченко*** – плеяда українських істориків тієї доби, однак українознавчі студії влада постійно критикувала як націоналістичні.

Література. В ***1934 р. було створено Спілку письменників України***, для уніфікації та контролю влади за літературним процесом в рамках ***соціалістичного реалізму***, суть якого полягала в оспівуванні соціалістичного раю та пропаганді комуністичного будівництва. Жорстка цензура мало кому дозволяла «вписатись» в рамки соцреалізму, так ***Павло Тичина*** активно працював в зазначений період, тоді як ***Максиму Рильському*** довелось відсидіти за буржуазний націоналізм. Протягом ***1934-1938 рр.*** за безпідставними звинуваченнями ***було репресовано 97 членів і кандидатів у члени Спілки письменників України***, що становило більшу половину усього складу СПУ, затвердженого під час першого письменницького з'їзду.

ТЕМА 13
Західна Україна в 20-30-х роках

Українські землі в складі Другої Речі Посполитої

Після підписання ***18 березня 1921 р. Ризького миру*** Галичина, Лемківщина, Підляшшя та західна частина Волині і Полісся залишалися за Польщею. Окупована Польщею українська етнічна територія охоплювала ***132 тис. кв. км з населенням 10,2 млн. осіб, що складало 29,5% всього населення II Речі Посполитої, 5,6 млн були етнічними українцями.*** Остаточно окупацію західноукраїнських земель було визнано ***14 березня 1923 р., коли Рада послів Франції, Італії, Англії та Японії, проігнорувавши право галичан на самовизначення, прийняла рішення про передачу Галичини Польщі*** при умові надання їй територіальної автономії. Польський сейм ратифікував рішення Ради послів, хоч ніколи не збирався виконувати її вимогу про автономію.

У польській державі українським територіям нав'язувалися офіційні колоніальні назви – ***Східна Малопольща, Східні креси.*** Обмежувалось вживання понять «українець», «український», які переважно замінювались поняттями «русин», «руський», «православні», «греко-католики» «малополяк», «тутешні», «волиняки», «поліщуки». Активно-насильницька полонізація українських земель почалася з прийняттям закону від ***31 липня 1924 р.,*** який проголосив, що державною мовою на території Польщі є польська мова. У зв'язку з цим законом у державних установах заборонялося користуватися українською мовою. Офіційна влада взяла курс на ***ліквідацію української школи.*** Якщо у 1912 р. (в часи імперії Габсбуртів) у Східній Галичині функціонувало 2418 українських шкіл, то у 1923 – 1859, у 1927 р. – лише 815, у 1937 р. залишилося 352. На Волині з 1932 до 1937 р. кількість українських шкіл зменшилася з 440 до 8. У 1931 р. польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, а одна українська – на 230 тис. українців.

Для зміцнення польського елементу на західноукраїнських землях протягом 1920-1925 рр. уряд Польщі з***дійснив парцеляцію земель, осаджуючи демобілізованих польських солдатів, відставних чиновників, а згодом і всіх охочих.*** Примусовому розподілу підлягали не лише поміщицькі маєтності, а й власність осіб непольського походження. В результаті було роздано 800 тисяч гектарів землі, до 1939 р. у сільській місцевості оселилось 200 тисяч поляків, а в містах – 100 тисяч. Така політика Варшави спровокувала масову еміграцію українського селянства до США та Канади.

Після травневого перевороту 1926 р. до влади повернувся ***Юзеф Пілсудський***, розпочалось становлення авторитаризму, що не могло не позначитись на становищі українського населення. Апогеєм антиукраїнської політики Другої Речі Посполитої стала ***пацифікація 1930 р.***, коли арештовувались невдоволені політикою влади українці, жорстоко придушувалися непокірні села та цілі повіти, здійснювалася реквізиція культурно-освітніх товариств та кооперативів. Було створено ***концентраційний табір у Березі Картузькі.*** Ще одним із центральних об'єктів польської асиміляції стала церква, як греко-католицька, так і православна. Із 389 православних храмів, що діяли на Волині у 1914 р., зберігся лише 51. Восени 1937 р. Корпус охорони прикордоння провів акцію ***«ревіндикації»*** (примусового навернення до католицької віри). Під час цієї акції знищено близько 200 православних храмів, близько 150 передано римо-католикам. Серед релігійних діячів того часу особливо виділявся митрополит УГКЦ ***Андрей Шептицький.*** Щоб привернути увагу світової громадськості до проблем Східної Галичини, він на початку 20-х років здійснив трирічну поїздку до восьми країн Європи й Америки. Після прибуття на Батьківщину 16 вересня 1923 р. на місяць був ізольований польською владою в Познані.

Соціально-економічне становища. У міжвоєнний період Польща була однією з найвідсталіших країн Європи. Вона перетворювалася у напівколонію високорозвинених держав. Свої численні економічні труднощі польська влада намагалася розв'язати за рахунок західноукраїнських і західнобілоруських земель, перетворивши їх у свою внутрішню колонію, в джерело сільськогосподарської сировини і ринок збуту своєї промисловості. ***94% українського населення у Східній Галичині та 95% на Волині проживали у сільській місцевості і були задіяні в аграрному секторі економіки.*** Промисловість українських регіонів спеціалізувалась на переробці сільськогосподарської продукції та мінеральної сировини. Станом на 1931 р. в промисловості було задіяно 191 тис. робітників. Підприємства нафтодобувної, хімічної, деревообробної галузей промисловості належали іноземному капіталу.

Політичні партії. Згідно Конституції, Польща в міжвоєнний період була парламентською республікою. Легально діяли політичні партії, видавалася опозиційна преса, опозиція мала своїх представників у парламенті. Найбільш впливовою легальною політичною організацією в Західній Україні в міжвоєнний період, яка діяла легально, було ***Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО).*** Утворилось ***11 липня 1925 р.*** внаслідок об'єднання кількох політичних течій, які виявилися в Національно-демократичній партії у 1919-1923 роках, очолив ***Д. Левицький.*** Орієнтирами

УНДО були: соборність, духовність, демократія, антикомунізм. УНДО практикувало політику компромісів з польським урядом, який обіцяв утриматись від антиукраїнських акції, якщо УНДО не проводитиме антиурядової агітації.

Ліворадикальний рух був представлений ***Комуністичною партією Західної України***, яка спиралась на ***Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сельроб).*** КПЗУ підтримувала селянські антиурядові акції, кульмінацією, яких стало ліське повстання в 1932 р., яке було жорстоко придушене. Проте в 1938 р. КПЗУ була розпушена. Це був безпрецедентний випадок в історії міжнародного комуністичного та робітничого руху, коли вся партія, що мала заслуги в розвитку комуністичного та робітничого руху, оголошувалася реакційною, поплічницею імперіалістичного табору.

Лідером суспільно-політичного життя західноукраїнських земель був ***націоналістичний рух.*** В 1920 р. було створено ***Українську військову організацію (УВО)***, яка ставила перед собою завдання боротьби проти польської окупації. Організацію очолив колишній командир січових стрільців ***Євген Коновалець.*** В 1929 р. УВО, об'єднавшись з студентськими націоналістичними організаціями трансформувалась в ***Організацію українських націоналістів, яку очолив Євген Коновалець.*** Перебуваючи на підпільному становищі ОУН метою своєї діяльності ставила створення Української самостійної соборної держави. ***Ідеологією організації став український інтегральний націоналізм, якому були характерні тоталітарні тенденції, але, який на відміну від тогочасних європейських тоталітарних ідеологій виник в середовищі поневоленої нації та який не зазіхав на етнічні території інших націй.***

ОУН практикувала методи індивідуальних терактів проти представників польської влади ***(атентати)***. Найвідомішим було вбивство в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі ***Броніслава Перацького***, який був відповідальним за злочинну політику пацифікації. Польський уряд розпочав наступ на українців, тисячі яких було звинувачено у зв'язках з ОУН. ***Впродовж 1935-1936 рр. у Варшаві і Львові відбулись судові процеси над членами Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. На судових засідання українські націоналісти поводились гідно та впевнено, серед них виділявся Степан Бандера, який очолював Крайову екзекутивну ОУН на західноукраїнських землях.*** Активізація ОУН та збільшення її прихильників хвилювало не лише Варшаву, але і Москву, яка боялась поширення діяльності ОУН на територію УРСР, саме тому ***в травні 1938 р.*** радянський агент ***Павло Судоплатов в Роттердамі вбив лідера ОУН Євгена Коновальця.***

Українські землі в складі Румунії

Скориставшись поразкою Австро-Угорщини в Першій світовій війні та Української національно-демократичної революції, Румунія під різними приводами в 1918-1919 рр. анексувала значну частину української етнічної території: ***Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський повіти колишньої Бессарабської губернії (11600 км). Українці Румунії за офіційною статистикою становили 580 тисяч осіб.*** На території Буковини та Бессарабії діяв ***воєнний стан 1918-1927 рр.***, що унеможливлювало легальну діяльність українських політичних партій, що в сукупності із загостренням соціально-економічного становища призводило до численних виступів проти влади, за період ***1918-1924 рр.*** відбулось понад 150 збройних виступів. Найбільшим з них стало ***Татарбунарське повстання***, яке розпочалось в ніч на ***16 вересня 1924 р.*** Влада перейшла до ревкому на чолі з місцевим комуністом О. Клюшніковим. Число повсталих досягло 6 тисяч. Впродовж 5 днів повсталі тримали оборону проти румунських регулярних частин, але повстання було жорстоко придушене.

Офіційний державний курс був спрямований на ***румунізацію українського населення***, законом про шкільну систему від ***26 грудня 1924 р. українців називали «румунами, що забули рідну мову»***, було румунізовано не лише назви населених пунктів, а й прізвища. В 1936 р. з'явився спеціальний циркуляр, який забороняв вживати історичні назви в офіційних документах та пресі. Православну церкву було перейменовано у «Румунську православну церкву», а автономну Буковинську митрополію підпорядкували румунському патріархові, мовою богослужінь була лише румунська.

Економічне становище. Проводячи аграрну реформу уряд встановив для українських селян високі викупні платежі на поміщицькі маєтності, натомість для румунських колоністів створювались сприятливі умови. ***Промислові підприємства Північної Буковини та Бессарабії залишалися дрібними та напівкустарними. Лише 4,25% підприємств у 1930 р. мали від 6 до 20 робітників, і тільки 2% – на яких працювало 20 робітників.*** Найбільшу питому вагу в економіці краю становила харчова промисловість. Зусилля підприємств української частини Бессарабії спрямовувались на розвиток таких виробництв, як обробка шкіри, варіння мила, виробництво тканин, сукна та олії.

Українські землі у складі Чехо-Словаччини

Підкарпатська Русь – офіційна, назва центрально-східної частини Закарпаття, у 1919-1938 рр. вона була автономною адміністративно-територіальною одиницею у складі Чехословаччини (з 1927 р. – Підкарпато-руський край, Підкарпатський край). ***Закарпаття поділено на три частини: Підкарпатську Русь, Пряшівщину, яка ввійшла безпосередньо до Словаччини, та Мармороський Сигіт, яка залишилася у складі Румунії. Територія Підкарпатської Русі охоплювала Хустську, Берегівську і Ужгородську округи і в адміністративному відношенні творила одну жупу.***

За переписом 1930 р., на Закарпатті проживало 616 тисяч людей, з них 438 тисяч українців. Становище українців у складі Чехо-Словаччини було кращим, ніж в Польщі, Румунії чи СРСР. Прага зробила кроки в напрямку економічного розвитку Закарпаття, було проведено аграрну реформу, поміщицьку землю було передано селянам. ***Станом на 1930 р., у промисловості було зайнято лише 16 тисяч осіб.*** Найвпливовішою політичною силою було ***Українське національне об'єднання, на чолі з українофілом Августином Волошином.*** Русофілів репрезентував ***А. Бескид***, який був губернатором краю 1923-1933 рр. Досить потужні позиції були і в місцевих ***комуністів***, а також ***мадяронів***, які орієнтувались та спонсорувались Угорщиною.

Карпатська Україна. Криза міжнародних відносин 1938 р., яка була спричинена зростаючими претензіями Гітлера призвела до Мюнхенської конференції у вересні 1938 р., за рішенням якої Велика Британія та Франція погодились передати Німеччині Судетську область Чехо-Словаччини, що було використано як прецедент Польщею та Угорщиною, перша анексувала Тешинську Сілезію, а друга – претендувала на Закарпаття. Політичні сили Закарпаття вирішили скористатись ситуацією та добитись обіцяної автономії, яка була надана Прагою ***11 жовтня 1938 р.*** Але голова автономії русофіл А. Бродій, працював на Угорщину, через що, новим головою автономії став ***Августин Волошин, який сформував проукраїнський уряд, спираючись на УНО.*** Проте міжнародна ситуація загострювалась, 2 листопада за рішенням Віденського арбітражу Прага змушена була передати Угорщині південні райони Словаччини та Підкарпатської Русі.

Уряд Волошина переніс свою резиденцію до ***Хуста***. Адміністративні органи, система освіти й видавнича справа переводились на ***українську мову.*** Розпочалась організація народної оборони – ***Карпатської Січі.*** 12 лютого на виборах то сейму УНО набрало ***92% голосів.*** Проте Гітлер вирішив повністю ліквідувати Чехо-Словаччину та віддати Закарпаття своєму сателіту – Угорщині. В цих надзвичайно складних умовах Августин Волошин приймає рішення про ***проголошення незалежності Карпатської України, сейм 15 березня 1939 р. підтвердив незалежність Карпатської України,а Волошин був обраний її президентом.*** Державною мовою оголошувалась українська, державним прапором синьо-жовтий, а державним гербом – сполучення крайового герба з національним. Державним гімном – «Ще не вмерла України..». Мадяри розпочали наступ ***14 березня***, їм протистояли Карпатські січовики, кількістю в 2 тисяч, тримаючи мужню оборону до ***17 березня***, захисники Карпатської України проявили героїчну мужність та відданість ідеї незалежності України.

Мал. Карта Карпатської України

ТЕМА 14

Україна в Другій світовій війні

Радянізація західноукраїнських земель (1939-1941 рр.)

Після входження західноукраїнських земель до складу УРСР почалася їх активна ***радянізація*** – перетворення радянського зразка. У першу чергу введений ***радянський адміністративно-територіальний устрій. 4 грудня 1939 р. на західноукраїнських землях утворено Львівську, Тернопільську, Дрогобицьку, Станіславську, Волинську і Рівненську області.*** У серпні 1940 р. після приєднання до УРСР Бессарабії та Північної Буковини, ***утворено також Чернівецьку та Ізмаїльську області.***

Народні збори припинили існування, натомість розпочалось ***формування радянської організації влади та створення партійних та громадських організацій у краї.*** Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами і депортацією колишніх службовців. Справа в тому, що посади у старому адміністративному апараті займали переважно поляки, яким радянська влада не довіряла.

Значні зміни відбулися в економічному житті краю. В сільському господарстві ***розпочалась конфіскація земель польських поміщиків та осадників.*** Ці землі держава передавала в користування незаможним селянам. Як наслідок, ***майже 500 тис. селян одержали у користування понад мільйон гектарів землі.*** Одночасно розпочалась ***конфіскація земель заможних селянських господарств.*** Заможні селянські сім'ї, яких влада відносила до категорії куркулів, депортувались у віддалені райони СРСР.

Розпочалась ***механізація сільського господарства***, створено 182 машинно-тракторні станції (МТС), які надавали сільгоспвиробникам техніку для обробітку землі. Техніку і кадри для МТС на перших порах надавали прикріплені до кожної області західної України східні області УРСР у порядку шефської допомоги. У 1939-40 рр. нова влада зробила перші кроки, спрямовані на ***індустріалізацію краю. Усі підприємства підлягали націоналізації***, без будь-якої компенсації власникам. ***На початку 1940 р. націоналізовано (практично конфісковано) понад 2200 промислових підприємств (переважно дрібних).***

Партійні органи очолили націоналізацію промисловості і банків, розпустили всі кооперативні й економічні товариства, а їхнє майно стало державною власністю. ***До середини 1940 р. була ліквідована кооперативна і приватна торгівля.*** Радянська влада здійснила ряд заходів для покращення медичного обслуговування населення, передусім сільського. Почалося ***безоплатне медичне обслуговування***, значно розширила мережу медичних установ. Багато було зроблено для розвитку та українізації системи освіти. До середини 1940 р. в краї вже налічувалось близько 6900 початкових шкіл, з них – 6000 – українських. ***На українську мову викладання перейшов Львівський університет, який був перейменований на честь Івана Франка.*** В суспільно-політичній сфері радянська влада запровадила жорстокий контроль над життям суспільства. Приватні вищі і середні навчальні заклади, школи, часописи та газети були закриті.

Мал. Радянізація Західної України 1939-1941 рр.

Радянізація передбачала і **масові політичні репресії.** В першу чергу жертвами репресій ставали ***польські поміщики, осадники, чиновники та військовослужбовці, власники підприємств. Проте дуже швидко об'єктом репресій стало і українське населення, у першу чергу заможне***

селянстваота політично активна інтелігенція. У західних областях керівництво УРСР ***заборонило діяльність усіх політичних партій і громадських організацій, що існували до приєднання.*** Переслідували так званих «буржуазних спеціалістів», діячів товариства «Просвіта», письменників, учителів, лікарів. У західних областях органи НКВС знищували або депортували на схід цілі соціальні верстви, в першу чергу «куркулів». У цілковиту залежність від московського патріархату потрапила православна церква на західноукраїнських землях. ***Жорстоких репресій і переслідувань зазнали священнослужителі православної і греко-католицької церков.*** Політичні репресії, жорстокий контроль над суспільно-політичним життям великою мірою нівелював в очах населення ті позитивні зрушення, які відбулись в промисловості та у соціальній сфері, що послаблювало авторитет радянської влади у регіоні. Масові політичні репресії призвели до того, що у частини західноукраїнського суспільства ***зміцніли антирадянські настрої.*** На 1941 р. із Західної України та Західної Білорусі на крайню Північ та в Сибір було ***депортовано понад 1173 тисячі осіб, що складало близько 10% населення краю.***

Поділ Польщі

01.09.1939 розпочалося вторгнення нацистської Німеччини до Польщі. 11.09.1939 сформовано управління Українського і Білоруського фронтів під командуванням командарма 1-го рангу С. Тимошенка та командарма 2-го рангу М. Ковальова. 17.09.1939 розпочалося вторгнення Червоної армії до Польщі (західноукраїнські й західнобілоруські землі). 28.09.1939 радянські війська досягли р. Сян на відтинку між містами Білгораєм та Перемишлем.

На першому етапі операції, 17–20.09.1939 радянські війська зайняли м. Коломию, вели бої біля м. Галича й зайняли м. Станіслав (тепер м. Івано-Франківськ), зустрівшись із німецькими військами біля м. Стрий. На другому етапі операції радянські війська перекрили державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною та почали прийом від Вермахту захоплених ним українських міст.

До 25–28.09.1939 війська Українського та Білоруського фронтів досягли попередньо визначених рубежів по річках Західний Буг, Сян та інших, зайнявши територію площею 195 тис. км^2 із населенням майже 13 млн осіб. На честь перемог над Польщею у містах Бресті, Гродно та інших відбулися радянсько-німецькі військові паради.

За підрахунками російських істориків, втрати СРСР за вересневої кампанії 1939 оцінюються в 1 475 осіб безповоротних та 2 383 санітарних втрат. Безпосередньо втрати Українського фронту станом на 30.09.1939 сягали 2 713 осіб. За підрахунками історика А. Руккаса, втрати Українського фронту у 1939 становили до 5 тис. осіб (майже 1 100 – безповоротні). Втрати польської сторони, за радянськими джерелами, сягали до 3,5 тис. убитих та 20 тис. поранених. 452 536 польських військовослужбовців взято у полон, 18 789 із них складали офіцери. 392 334 з них взято в полон на території Західної України. Переважну більшість полонених рядового складу було звільнено, а офіцерів ув'язнено у спеціальних таборах НКВС. 1940 значну частину ув'язнених офіцерів розстріляно.

Приєднання Бессарабії та Північної Буковини

Улітку 1940 радянське керівництво активізувало дії спрямовані на приєднання до СРСР Південної Бессарабії та Північної Буковини. Претензії на Бессарабію і Північну Буковину радянська сторона обґрунтовувала належністю їх до етнічних територій України та наявністю в них значної частки етнічних українців і росіян – близько 74%.

Стратегічне значення Бессарабії було доволі вагомим: вихід до гирла р. Дунаю давав змогу СРСР забезпечити необхідну глибину оборони міст Севастополя і Одеси, ефективніше контролювати чорноморські протоки і отримати зручний плацдарм для просування Червоної армії на Балкани.

Відповідно до директив народного комісара оборони СРСР С. Тимошенка, радянські війська зосереджувалися на кордонах з Румунією під виглядом навчальних зборів. Було створено правління Південного фронту (командувач – генерал армії Г. Жуков, начальник штабу – генерал-лейтенант М. Ватутін).

Бойові дії не розпочалися. Після перемоги Німеччини над Францією радянське командування висунуло Румунії ультиматум із вимогою негайної евакуації румунських збройних сил і урядовців із Бессарабії та Північної Буковини. До тиску на уряд Румунії було залучено німецьких дипломатів. Керівництво гітлерівської Німеччини порадило уряду Румунії погодитися з радянськими вимогами.

28.06.1940 радянські війська зайняли міста Чернівці, Хотин, Бєльці, Кишинів і Аккерман. Румунські війська евакуювалися з рубежів річок Черемош і Дністер. Попри відсутність збройних зіткнень унаслідок низки надзвичайних подій, радянські війська зазнали небойових втрат, які сягали понад 100 осіб.

Спроба проголошення Української Держави

У перші дні після початку нацистської окупації обидва крила Організації українських націоналістів (мельниківці й бандерівці) зробили спробу використати ситуацію збройного зіткнення між Німеччиною і СРСР для досягнення своїх політичних цілей, ідучи на тимчасове зближення з Німеччиною. У березні – квітні 1941 було сформовано два спеціальні батальйони, що складалися переважно з українців («Нахтігаль» і «Роланд») загальною чисельністю близько 800 бійців. У червні 1941 вони увійшли до складу Вермахту. Згадані збройні формування було ліквідовано восени 1941 р.

30.06.1941 представники бандерівського крила [ОУН(б)] у м. Львові проголосили Акт відновлення Української Держави, розраховуючи на підтримку цього кроку Німеччиною. 05.07.1941 було оголошено склад тимчасового уряду самопроголошеної держави («Українського державного правління»), який очолив Я. Стецько. Німецькі органи безпеки заарештували лідерів ОУН(б) і керівників «Українського державного правління» 11–12.07.1941.

Упродовж літа й осені 1941 р. представники обох крил ОУН спрямували на окуповану територію України «похідні групи», які розгорнули активну організаційну, агітаційну й культурну діяльність, яка впродовж кількох місяців толерувалася німецькою владою. Значна частина активістів ОУН, які брали участь у діяльності цих груп, а також залучених до їхньої роботи місцевих кадрів репресована нацистами впродовж вересня 1941 – лютого 1942.

Окупація

Остаточно окуповану в 1942 Німеччиною та її союзниками територію УРСР було розділено на спеціальні зони. Чернівецьку та Ізмаїльську області анексувала Румунія, Закарпаття – Угорщина. На частині окупованих східноукраїнських земель цивільну адміністрацію не було утворено, вони залишалися під управлінням німецького військового командування. Було встановлено окупаційний режим («новий порядок»). Здійснювався геноцид євреїв (Голокост) і ромів. Спостерігалася економічна експлуатація, населення примусово вивозили на роботу до Німеччини.

Бої на території України за німецько-радянської війни

22.06.1941 нацистська Німеччина розпочала вторгнення до СРСР. У 1941-1944 на південній ділянці Східного фронту зосереджувалися головні сили Вермахту (від 57,1% до 76,7% загальної кількості дивізій). Мільйони солдатів та офіцерів брали участь у боях за Україну в 30 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних арміях та 8 кавалерійських корпусах Червоної армії. 15 із 51 стратегічної операції радянських Збройних сил були проведені на території України.

Станом на 21.06.1941 співвідношення сил та засобів протилежних сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким: 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріпленим районам, 2 повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії РГК з радянського боку протистояло ворожих 57 дивізій та 13 бригад (1,7:1). У бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 094 500 особового складу проти 992 тис. військових Німеччини та її союзників (1,1:1). Радянські війська мали 19 188 гармат та мінометів проти 15 940 у німців і їх союзників (1,2:1), 5 528 танків проти 725 (7,6:1), 3 472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків Люфтваффе та 500 з румунських ВПС (3,3:1), бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій на акваторіях України проти 29 кораблів румунських ВМС (8:1).

Після вторгнення німецьких військ на території України відбулося кілька великих битв: танковий бій на Волині, оборона міст Києва, Одеси, Севастополя. Понад 100 тис. радянських бійців потрапили в оточення в «Уманському котлі». У вересні 1941 р. відбулася найбільша у світовій мілітарній історії катастрофа – київське оточення, у якому було знищено війська п'яти радянських армій Південно-Західного фронту, а кількість полонених сягнула 665 тис. осіб. До кінця 1941 в німецькому полоні опинилося понад 1 млн 300 тис. українців.

У 1943-1944 на теренах України зосереджували основні зусилля головні гравці воєнного протистояння – нацистська Німеччина та СРСР. Одними з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни були Битва за Дніпро та бої за Правобережну Україну. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція виокремлюється серед стратегічних операцій найвищими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом і втратами. Для реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. на території України зосереджувалися найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків. Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км завдовжки. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб. Це був єдиний стратегічний наступ, у якому одночасно взяли участь усі шість радянських танкових армій. Загальні втрати радянських військ у Дніпровсько-Карпатській операції становили 1 109 528 осіб. Це найвищий показник серед усіх операцій

Другої світової війни. Дуже значними були втрати бойової техніки та озброєння. 270 198 осіб із понад 1,1 млн становили безповоротні втрати, тоді як втрати супротивника були в 3,5 раза меншими: загалом 350 тис., із них 150 тис. безповоротних.

Маючи намір домагатися якнайбільшого впливу на ухвалення рішень у майбутній міжнародній організації, Й. Сталін затіяв далекосяжну політичну гру, пов'язану зі статусом УРСР у СРСР і на міжнародній арені, а також легітимації західних кордонів. Відповідно до наказу Ставки ВГК 20.10.1943, чотири радянські фронти, залучені до битви за р. Дніпро були перейменовані на Українські. Перейменування фронтів невипадково збіглося в часі з проведенням Московської конференції. У лютому 1944 р. були внесені зміни до конституцій СРСР і УРСР, які надавали Україні формальне право мати власні збройні сили. У березні 1944 ухвалено закон «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного на союзно-республіканський». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11.03.1944 народним комісаром оборони УРСР був призначений генерал-лейтенант В. Герасименко, який одночасно залишався командувачем Київського військового округу.

Внесок України в перемогу Антигітлерівської коаліції

Від вересня 1939 р. частина території України перебувала в епіцентрі бойових дій або дипломатичного протистояння. Переважна більшість українців воювала проти гітлерівців у складі Червоної армії, до якої за час німецько-радянської війни було мобілізовано, за різними підрахунками, від 5 до 7 млн громадян УРСР, що становило близько 20-23 % особового складу Збройних сил СРСР. Крім того, у березні 1939 р. близько 2 тис.українців здійснили збройний опір угорським окупантам у лавах Карпатської Січі. Близько 120 тис. українців протистояли Вермахту у вересні 1939 р. у складі польської армії. У наступні роки українці воювали проти нацизму в Червоній армії (мешканці УРСР становили близько 7 млн мобілізованих, тобто до 23% від загальної кількості бійців Червоної армії). Крім того, воювали в арміях Великої Британії та Канади (близько 45 тис. осіб), США (до 80 тис.), Франції (близько 6 тис.).

Українці долучалися до спротиву, воювали з нацистами в радянських партизанських з'єднаннях, загонах французького, югославського, словацького руху Опору. Значна частина українського населення також брала участь у бойових діях на боці УПА (від 200 тис. упродовж 1943-1950-х), яка у 1943-1944 долучалася до ведення бойових дій проти Вермахту.

На фронтах Другої світової війни загинули мільйони громадян УРСР та українців, які воювали в лавах армій держав союзників. За оцінками, авторів «Книги Пам'яті України», втрати бійців, мобілізованих із мешканців України, у роки Другої світової війни становили близько 4,1 млн осіб (убитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у шпиталях у перші повоєнні роки). Згідно з підрахунками Л. Рибченко, зробленими на основі електронної бази сповіщень про загибель, чисельність безповоротних втрат військовослужбовців радянської армії, призваних з території України, оцінюється у 3,3 млн осіб.

Втрати України

Німецько-румунська окупація 1941-1944 мала катастрофічні наслідки для населення окупованих територій. Найчисельнішими категоріями жертв були радянські військовослужбовці – 4,1 млн осіб, єврейське населення (за різними оцінками, від 1 до 1,6 млн), цивільне населення інших національностей, «червоні» партизани та підпільники (понад 60 тис.), примусові робітники, вивезені на роботу до Райху (2,4 млн осіб). Унаслідок кривавого міжнаціонального протистояння, за різними оцінками, загинуло від 40 до 100 тис. поляків і від 15 до 20 тис. українців.

Україна була одним з епіцентрів цілеспрямованого знищення євреїв і ромів. Специфікою Голокосту в Східній і Центральній Україні (крім окремих регіонів) була відсутність етапу геттоїзації єврейського населення і його знищення впродовж перших тижнів окупації поряд із місцевостями проживання (т.з. «Голокост від куль»). Одним із наймасовіших місць знищення стало урочище Бабин Яр у м. Києві, у якому 29–30.09.1941 розстріляно близько 30 тис. євреїв (усе єврейське населення м. Києва, крім евакуйованих і незначної кількості осіб, які переховувалися).

Упродовж осені 1941 – літа 1943 в урочищі Бабин Яр відбувалися розстріли євреїв м Києва й околиць, які переховувалися від окупантів, радянських військовополонених, учасників радянського й націоналістичного підпілля, ромів. Значна частина євреїв із гетто міст і містечок Західної України знищена в таборі смерті «Белжець» (тепер поблизу с. Белжця Люблінського воєводства, Польща). З лютого 1944 до 01.01.1946, за офіційними даними, силові структури провели 39 778 «чекістсько-військових операцій», під час яких було знищено 103 313 учасників українського повстансько-підпільного руху, затримано 110 785, заарештовано 8 370 «оунівців» та 15 959 «активних повстанців», з'явилися з повинною понад 50 тис. осіб. Крім того, було затримано 83284 особи, які ухилялися від

призову до Червоної армії. Екстраполяція цих даних на 1939-1950 дає підстави оцінювати кількість людей, які пройшли через лави різних військово-політичних інституцій українського національно-визвольного руху, не менш ніж у 400 тис. осіб.

Після вигнання німецьких військ силові структури вдавалися до репресій стосовно категорій населення, представників яких обвинувачували у співпраці з німецькими або румунськими окупантами. У 1944 депортації набули масового характеру. Упродовж травня – червня 1941 р. до Узбецької РСР, Марійської й Удмуртської АРСР РРФСР примусово вивезено 191 тис. кримських татар, а також греків, болгар і вірменів, які мешкали в Криму. Загалом на спецпоселення відправили 228 тис. мешканців півострова, що стало виявом злочинної практики колективної відповідальності за дії колаборантів.

З метою підриву соціальної бази українського повстанського руху упродовж 1944-1945 з Галичини до східних і північних регіонів СРСР депортували 12 117 родин (30 259 осіб). Депортації продовжувалися до 1952 і загалом охопили 206 664 особи.

У 1941 році на схід було евакуйовано понад 3,5 млн мешканців України: кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої трудові та інтелектуальні сили на розвиток воєнного і економічного потенціалу СРСР в роки війни. Частина евакуйованих не повернулася до республіки.

Друга світова війна змінила етнічне обличчя українського суспільства. Із майже 3 млн українських євреїв війну пережили 800 тис. осіб (згодом 140 тис. із них виїхали до Польщі). Із 2,5 млн поляків до 1950 залишилося менш як 400 тис. З України було депортовано етнічних німців (у 1941, 1944 і 1945) і кримських татар (1944). Разом із загиблим цивільним населенням, депортованими, остарбайтерами, евакуйованими, біженцями, які так і не повернулися в Україну, загальні безповоротні людські втрати України оцінюються у межах від 8 до 10 млн осіб. Друга світова війна спричинила значні демографічні зміни. З 01.01.1941 до 01.01.1945 населення республіки зменшилося з 41 млн до 27,4 млн осіб (враховуючи повернення частини евакуйованих, полонених та бійців діючої армії). Загальні демографічні втрати України від війни, включно із убитими, померлими, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом із німцями, складають до 14 млн осіб.

Унаслідок бойових дій в Україні було зруйновано понад 700 міст і містечок, десятки тисяч сіл. Місто Київ знищено на 85%, м. Харків – на 70%, значних руйнувань зазнали міста Дніпропетровськ (тепер Дніпро), Запоріжжя, Полтава, Тернопіль. Було зруйновано 2 млн житлових будинків, унаслідок чого понад 10 млн осіб втратили житло.

Подвиг багатьох українців у боротьбі з гітлерівцями та їх союзниками відзначений найвищими нагородами. 2 072 українці удостоєні звання Героїв Радянського Союзу; 32 з них – двічі, один (льотчик-винищувач І. Кожедуб) – тричі став кавалером Золотої Зірки Героя. З 7 млн бойових орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам радянської армії, 2,5 млн одержали жителі України. Канадський льотчик українського походження П. Дмитрук долучився до французького руху Опору й був нагороджений Військовим Хрестом Франції (посмертно). Боєць армії США українського походження Н. Міньо воював у 1-й бронетанковій дивізії Армії США. За подвиги нагороджений найвищими відзнаками: Медаллю Пошани армії США, медаллю Бронзова Зірка, медаллю Пурпурове серце та іншими.

Україна стала одним з епіцентрів воєнних дій Другої світової війни. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма сторонами, гуманітарних і матеріальних втрат, збитків, заподіяних галузям економіки та соціальній сфері, характер окупаційних режимів на цій території. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, досягнуту спільними зусиллями Антигітлерівської коаліції, визнано лідерами провідних держав світу. Попри те, що участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй (1945 р.) частково було наслідком дипломатичної гри СРСР, цей факт можна трактувати як визнання внеску народу у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні і акт історичної справедливості.

Діяльність ОУН. Українська повстанська армія.

У 1940 р. відбувся остаточний розкол ОУН на дві течії – поміркована на чолі з ***А. Мельником (ОУН-М)*** і радикальну (революційну), керовану ***С. Бандерою (ОУН-Б).*** Обидві організації вважали головним ворогом Радянський Союз, тому на передодні радянсько-німецького конфлікту співпрацювали з Німеччиною. В квітні 1941 р. ОУН(Б) за домовленістю з німецьким командуванням розпочало створення ***«Дружини українських націоналістів»*** в складі вермахту. Цей підрозділ складався з двох батальйонів – ***«Нахтігаль» та «Роланд».*** Підрозділ був невеликий – особовий склад обох батальйонів складав близько 700 осіб. Після нападу Німеччини на СРСР провідники ОУН розгорнули діяльність з підготовки легальних ***похідних груп***, на які покладалося завдання організувати у містах і селах окупованої німцями України національні державні установи, міліцію, військо, громадські організації,

революційні комітети, що повинні були в умовах окупації організовувати державне, господарське і суспільно-політичне життя.

Проголошення акту відновлення Української держави. Прибувши до ***Львова***, спеціальна група, очолювана заступником С. Бендери ***Я. Стецьком, 30 червня 1941 р. на засіданні громадськості міста прийняла Акт відновлення Української держави.*** У відповідь ***5 липня 1941 р. гестапівці заарештували С. Бандеру, Я. Стецька*** та відправляють їх у ***концентраційний табір Заксенгаузен*** оскільки вони відмовились відкликати Акт відновлення Української держави. Було заарештовано ***300 членів ОУН, з яких 15 було розстріляно, розпочалось переслідування бандерівців.*** В нових умовах ОУН(М) продовжувала співпрацювати з Німеччиною, а ОУН(Б) розпочала створення власних збройних загонів.

УПА. Офіційною датою створення УПА вважається ***14 жовтня 1942 р.*** – день Покрови, свято Богородиці, покровительки Війська Запорізького. Проте своє формування націоналістичне підпілля розпочало ще в ***1941 р.***, саме тоді в серпні на Волині з'являється антирадянські партизанські збройні формування під керівництвом ***Тараса Бульби-Боровця.*** Згодом ці формування отримали назву ***«Поліська Січ».*** Загальна чисельність формувань «Січі» складала 2-3 тисячі осіб. Загострення ситуації та протистояння не лише з червоноармійцями, але і німцями посилило авторитет «Січі», яку перейменували в ***Українську повстанську армію.*** В середині 1943 р. сили УПА були залучені до своїх загонів ОУН. Остаточне формування основних бойових з'єднань УПА відбулось в ***листопаді 1943 р.*** Всі бойові з'єднання та загони УПА підпорядковувались ***Головному військовому штабу.*** Всі загони входили до складу трьох Генеральних воєнних округ – ***УПА-Північ*** (Волинь і Полісся); ***УПА-Захід*** (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), створена на основі УНС; ***УПА-Південь*** (Поділля, Південна Волинь, Кременеччина). Четверту округу – УПА-Схід, не вдалося утворити. В вересні 1943 р. введена посада ***Головнокомандувача УПА,*** ним став ***Роман Шухевич*** (псевдо –***Тарас Чупринка***).

Кожна з генеральних округ поділялась на ***воєнні округи (групи).*** В складі військових округ діяли окремі загони (інші назви – курені, бригади) які були основними тактичними одиницями в 1943-1945 рр. Чисельність ***куреня*** становила від 300 до 600 бійців. Курені часто мали на озброєнні міномети і навіть гармати. Курінь поділявся на ***сотні*** (відділ). Чисельність сотень залежно від обстановки коливалась від 60 до 200 бійців. Найменшими структурними одиницями були ***чоти (підвідділи) та рої.*** Відкрите протистояння з німцями розпочалось з лютого 1943 р., п***овстанці перешкоджали вивозу робочої сили до Німеччини***, лише за жовтень-листопад 1943 р. УПА мала ***47 збройних зіткнень*** з німцями. Починаючи з 1944 р. починається протистояння УПА з радянськими регулярними підрозділами та спецслужбами.

УПА доводилось воювати на декілька фронтів:

1. Проти німецьких військ та їх союзників.
2. Проти польських загонів Армії Крайової (АК).
3. Проти радянських партизан та регулярних чатсин Червоної армії.

Зростання лав УПА, поповнення людьми різних національностей та політичних поглядів зумовлювали необхідність суттєвого перегляду ідеології та політики ОУН(Б). Саме тому в ***серпні 1943 р. був скликаний ІІІ Надзвичайни великий збір ОУН***, який розширив соціально-економічну та політичну платформи ОУН. Організація відмовилась від одноосібного домінування в політиці, визнала право на існування інших політичних партій, свободу слова, друку. Для кращої координації національно-визвольного руху під час війни ***11 липня 1944 р.*** було скликано збори, в яких взяли участь 20 представників різних партій Західної України. Так було створено ***Українську Головну Визвольну Раду (УГВР).*** З приходом червоноармійців в Західну Україну УПА продовжили боротьбу за самостійну соборну Україну.

ТЕМА 15
Україна: друга половина 40-х – 80-і роки

Остаточне визначення кордонів та зовнішньополітичне становище УРСР

Визначення кордонів. Одним з найважливіших наслідків Другої світової війни для України було остаточне визначення західних кордонів УРСР. ***16 серпня 1945 року між СРСР і Польською республікою укладений договір про радянсько-польський кордон.*** За цим договором, кордон між обома країнами встановлювався ***вздовж лінії Керзона*** з відступами від неї у деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі. ***10 лютого 1947 р. підписаний радянсько-румунський договір***, Румунія визнавала входження Північної Буковини, території колишніх Хотинського та Ізмаїльського повітів до складу УРСР. ***26 листопада 1944 р.*** в Мукачеві І з'їзд делегатів народних комітетів Закарпатської України ухвалив ***маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. 29 червня 1945 р.*** підписано договір та протокол до нього про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та про її возз'єднання з радянською Україною. Як наслідок, більшість західноукраїнських земель увійшло до складу УРСР. Українські етнічні землі – ***Лемківщина, Холмщина, Надсяння (т.з. Закерзоння) відійшли до Польщі.***

Вихід УРСР на міжнародну арену. На ***Ялтинській конференції*** (лютий 1945 р.) США та Великобританія погодились підтримати пропозиції Радянського Союзу щодо прийняття Української РСР та Білоруської РСР в члени Організації Об'єднаних Націй. ***25 квітня 1945 р. делегація УРСР взяла участь в установчій конференції ООН в Сан-Франциско***, в тому числі представники України взяли участь у розробці Статуту ООН***. Україна стала однією з країн засновниць ООН.*** У ***січні 1946 р.*** у Лондоні відкрилася 1-а Генеральна Асамблея ООН. На ній ***УРСР обрана членом Економічної та Соціальної рад.*** Представники УРСР увійшли до складу органів ООН. Протягом ***1948-1949 рр. УРСР була непостійним членом Ради Безпеки ООН.*** На ***1950 р.*** УРСР була членом ***20 міжнародних організацій.***

Проте зовнішню політику УРСР ***важко назвати самостійною***, адже ***визначалась вона не в Києві, а в Москві***, про це свідчить те, що до 1991 р. УРСР не встановила дипломатичні відносини з будь-якою іншою державою. В зовнішньополітичній діяльності УРСР ***абсолютно підтримувала СРСР***, а українські дипломати перебували у фарватері загальносоюзних. Але варто відзначити і позитивні наслідки зовнішньополітичної діяльності УРСР – ***Київ отримав можливість брати участь в обговоренні міжнародних проблем*** та інформувати світову громадськість про життя та культуру України.

Відбудова народного господарства

У внутрішній політиці головним завданням була швидка ***відбудова економічного потенціалу республіки.*** У ***серпні 1946 р.*** Верховна Рада УРСР ухвалила ***Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр.».*** В ньому були визначені такі **головні завдання:**

- збільшити обсяги промислового виробництва ***на 3% у порівнянні з 1940 рр.*** (для промисловості республіканського та місцевого підпорядкування – на 8,6%);
- збільшити виробництво електроенергії ***на 13%*** від довоєнного рівня;
- підвищити продуктивність праці на 36%;
- досягнути довоєнний рівень посівних площ, відновити довоєнне поголів'я худоби всільському господарстві.

Методи відбудови промисловостіУкраїни:

- ***"мобілізація коштів населення"*** на відбудову народногого сподарства через систему оподаткування, державних позик;
- значні капіталовкладення з державного бюджету (в першу чергу на відбудову важкої промисловості);
- максимальне залучення трудових резервів;
- широке використання праці в'язнів.

Наслідки відбудови промисловості слід оцінювати позитивно. В роки ***четвертої п'ятирічки (1946-1950 рр.) обсяг промислового виробництва у цілому перевищив довоєнні показники на 15%, тобто на 10%*** більше ніж планувалося. Темпи зростання промислового виробництва були надзвичайно швидким – ***понад 30% на рік. У 1950 р. підприємства України давали 47,8% загальносоюзного видобутку вугілля, 54,2 коксу, 30,6% сталі, 38,4% металургійного обладання, 71% цукру-піску. Вантажообіг*** по залізницях республіки у 1950 р. на ***18%*** перевищував показник 1940 р. ***Автоперевезення*** дорогами УРСР в цей період здійснювало понад 18 тисяч вантажівок. Розпочалась ***електрифікація*** українських сіл, ***у 1950 р. в УРСР електрифіковано 18% колгоспів, 88% МТС, 90% радгоспів.*** Варто зазначити, що

електроенергія використовувалась у першу чергу для освітлення приміщень, а не для механізації праці колгоспників.

Проте були і серйозні недоліки. Відбудова промисловості здійснювалась ***екстенсивними методами***, ще більше поглибилась ***диспропорція у розвитку важкої і легкої промисловості.*** Відбудовані підприємства починали відразу працювати на загальносоюзний народногосподарський комплекс. Існувала нагальна потреба в модернізації промислового виробництва. В ***грудні 1947 р.*** була одночасно ***скасована карткова система*** (введена в роки війни) та проведена конфіскаційна грошова реформа.

Сільське господарство за підсумками четвертої п'ятирічки досягло ***лише 90% довоєнного рівня.*** До головних причин відставання сільського господарствау 1945-1953 рр. слід віднести:

- наслідки військових дій;
- відсутність економічної самостійності колгоспів та радгоспів у поєднанні з недостатнім фінансуванням з боку держави;
- жорстока та негнучка аграрна політика, які ігнорувала інтереси сільгоспвиробників;
- важке матеріальне становище трудівників села, відсутність зацікавленості врезультатах праці;
- голод 1946-1947 рр.

Більше того сільське господарство мало стати одним з ***головних джерел відбудови*** народного господарства, саме тому, основний тягар ліг на українське селянство, яке було прикріплене до колгоспів. ***Перед війною частка чоловіків серед працездатних колгоспників становила 49%, а в останньому воєнному році – трохи більше 20%.*** У МТС катастрофічно не вистачало техніки, запчастин та пального. Щоб активізувати працю селян влада продовжувала практикувати ***соціалістичні змагання***, продовжувався наступ на українське селянство, ***21 лютого 1948 р. було видано указ Президією Верховної Ради СРСР «Про виселення з УРСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя».***

Голод 1946-1947 рр. В ***1946 р. в*** Україні склались дуже ***несприятливі природні умови.*** Малосніжна зима та посуха влітку призвели до ***загибелі майже 900 тис. га зернових.*** На уцілілих площах урожай зернових культур складав лише 3,8 центнера з гектара (показник 1940 р. – 12 центнерів з гектара). Такими ж низькими були врожаї інших культур – картоплі та овочів. Внаслідок нестачі кормів ***загострилась ситуація в тваринництві.*** Навіть в таких екстремальних умовах замість допомоги сільському господарству держава продовжувала ***вимагати від колгоспів виконання плану хлібозаготівель.*** Більше того, не зважаючи на неврожай союзний ***уряд підвищив норми заготівель зерна для УРСР.*** Для виконання плану нереальних хлібозаготівель влада часто вдавалась до ***репресивних заходів.*** Неминучим наслідком такої політики став голод взимку 1946-1947 рр., який у тій чи іншій мірі охопив всі області України за виключенням західних. Усього у 1946-1947 р. ***від голоду померло близько 800 тис. осіб***, з них найбільше в ***Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях.***

Особливості розвитку західних областей УРСР

Становище в західноукраїнських областях в після воєнний період **мало свої особливості:**

- тут тривала ***збройна боротьба ОУН та УПА*** проти радянської влади. 5 березня 1950 р. загинув головнокомандувач УПА Роман Шухевич;
- в регіоні відбувалися ***масові депортації населення***. В 1944-1946 р. тривав т.з. ***«обмін населенням***» між Радянським Союзом і Польщею. Поляки з Галичини і Волині депортувалися в Польщу, українці з Закерзоння (Холмщини, Лемківщини, Надсяння) – в УРСР;
- в квітні 1947 р. польська влада ***провела операцію «Вісла».*** Українське населення, яке залишалось до того часу в Закерзонні було насильно депортовано в західні і північні райони Польщі з метою асиміляції;
- в ***березні 1946 р.була ліквідована Українська греко-католицька церква.*** Під примусом влади Львівський собор проголосив скасування Брестської унії 1596 р. та «возз'єднання» греко-католицької церкви з російською православною;
- в регіоні швидкими темпами відбувалась індустріалізація. Тут спостерігались найшвидші в Україні темпи розвитку промисловості. В західноукраїнських областях довоєнний рівень виробництва був дотягнутись вже в 1948 р. (по всі Україні – в 1950 р.);
- в сільському господарстві західних областей відбувалась ***насильницька колективізація***, яка вцілому завершилась в 1950 р. Повільні темпи колективізації пояснюються опором збоку ОУН та УПА;
- було запроваджене безкоштовне медичне обслуговування, розбудована мережа лікарень;
- розвивалась шкільна освіта. В регіоні почала діяти мережа вищих навчальних закладів. Українізація освіти поступово змінювалась русифікацією.

Радянізація Західної України почалася, як і в попередні роки з ***репресій.*** Першими жертвами репресій стала ***УГКЦ***, духовенсту та віруючим було запропоновано злитися з російською православною церквою. Митрополит ***Йосип Сліпий*** у квітні 1945 р. був ***заарештований*** з групою єпископів, їх було засуджено до таборів на півночі СРСР. У цьому ж місяці група віруючих, які були агентами НКВС зібрала у ***Львові собор***, який прийняв рішення про ***скасування Берестейської унії і підпорядкування галицької церкви московському патріарху Алексію.***

Наступним кроком став ***курс на індустріалізацію***, який передбачав перетворення Львова на великий промисловий центр. Тут було побудовано великий завод автонавантажувачів та ***автобусний завод, який розпочав роботу в травні 1951 р.*** В 1946-1947 рр. в Дрогобицькій області було ***відкрито газові родовища***, а в 1949 р. – побудовано найбільший в СРСР та Європі ***магістральний газопровід Дашава-Київ. У 1951 р. західноукраїнський газ почала одержувати Москва.*** У північній частині Львівської та на півдні Волинської областей було знайдено ***промислові запаси вугілля.*** З 1949 р. у ***Львівсько-Волинському вугільному басейні почалось шахтне будівництво.*** У 1950 р. було відкрите найбільше в СРСР ***Роздольське родовище сірки.*** Було реконструйовано ***хімічні комбінати у Каоуші і Стебнику, Солотвинський соляний рудник.***

Боротьба ОУН-УПА. Радянська влада розпочала широкомасштабні акці, спрямовані на винищення українських націоналістів. Підрозділи, які продовжували боротьбу, подрібнювалися на невеликі, глибоко законспіровані групи, здатні діяти автономно. Вони складалися переважно з місцевих жителів, які користувались підтримкою населення. Повстанці відстоювали своє право на вільне існування та свою релігію. ***5 березня 1950 р. в бою з НКВС загинув Роман Шухевич.*** Щоб позбавити бандерівців підтримки населення, ***загони НКВС спалювали села, виселяли людей з місцевості, депортували їх в Сибір. Всього було вивезено 65 906 сімей, в яких налічувалось 203 662 чоловіків, жінок та дітей.*** Також НКВС ***створювали провокаційні лжеповстанські загони***, які займались грабунком та терором місцевого населення, це дозволяло радянські владі дискредитувати повстанців в очах місцевого населення. Було розгорнуто ***широкомасштабну пропаганду***, де ОУН і УПА зображувались як каратели, фашисти та слуги Гітлера. Незважаючи на це, УПА продовжувала свою боротьбу до початку 60-х рр.

Суспільно-політичне життя

Основною особливістю суспільно-політичного життя у післявоєнний період був яскраво виражений ***тоталітарний характер тогочасного політичного режиму.*** Проявами тоталітаризму були:

- максимальна централізація системи управління;
- повний контроль держави над усіма сферами суспільного життя;
- культ особи Сталіна;
- масові політичні репресії;
- ідеологізація та політизація науки, освіти та культури.

Кампанія ідеологічного тиску на інтелігенцію отримала назву ***«ждановщини»***, від прізвища члена Політбюро ЦК ВКП(б) ***Жданова***, який здійснював керівництво ідеологічними кампаніями в цей період. В УРСР «ждановщина» проявилась в першу чергу у формі ***боротьби з націоналізмом.*** У березні-грудні 1947 р. КП(б)У очолював ***Л. Каганович***, який розпочав цькування української інтелігенції, у першу чергу літераторів та істориків. У постанові КП(б)У ***«Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР»*** гостра критика була спрямована проти останніх праць інституту: нарисів і курсу з історії України. Автори цих праць ***(С. Білоусов, К. Гуслистий,М. Петровський, М. Супруненко, Ф. Ястребова)*** звинувачували у відході від марксизму, політичних помилках, перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру. Після вересневого пленуму спілки письменників України (1947 р.) ***в націоналізмі почали звинувачувати М. Рильського*** за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави», ***Ю. Яновського*** за роман «Жива вода», ***О. Довженка за кіносценарій*** «Україна в огні».

Наприкінці 1948 р. розпочалась кампанія боротьби проти ***«низькопоклонства перед Заходом»***. У січні 1949 р. в газеті «Правда» з'явилась редакційна стаття «Про одну антипартійну групу театральних критиків», яка започаткувала ***кампанію боротьби з космополітизмом.*** Ці кампанії були спрямовані у першу чергу проти інтелігенції єврейського походження.

Освіта і наука. Важливим здобутком ***післявоєнної п'ятирічки*** було ***запроваджено обов'язкового семирічного навчання та створення 1300 шкіл на 400 тис. учнівських місць.*** Відкрились нові вищі навчальні заклади. У трьох відділах Академії наук УРСР почали свою діяльність ***44 інститути, у тому числі 20 нових.*** В ***1946 р. було здійснено пуск першого в УРСР атомного реактора, а в 1948-1951 рр. першу в СРСР електронно-обчислювальну машину.*** Спостерігається ***активна ілеологізація та політизація науки.*** Суспільні науки були поставлені на службу державній пропаганді. Політизація

науки та некомпетентне ставлення призвело до ***«лисенківщини» в біології***, яка полягала ***в кампанії боротьби з генетикою***, що завдало великих втрат радянській науці, яка набагато десятиліть відстала від Заходу в галузі генетики.

Початок десталінізації в УРСР

Смерть Й. Сталіна ***5 березня 1953 р.*** стала поштовхом до кардинальних змін в духовному житті, в економіці, серйозних змін зазнала внутрішня і зовнішня політика Радянського Союзу. Починаючи з березня 1953 р. нове керівництво СРСР, в якому поступово посилювались позиції першого секретаря ЦК КПРС ***М. Хрущова***, розпочало ***курс на лібералізацію внутрішньої політики.*** Цей процес отримав назву ***десталінізації.*** Водночас боротьба за владу точилася між головою РНК СРСР ***Г. Маленковим***, ***Л. Берією***, який очолював об'єднані наркомати внутрішніх справ та державної безпеки, зберігав свої позиції і ***М. Хрущов.*** УРСР відводилось важливе місце у протистоянні спадкоємців Сталіна. Так Хрущов у червні 1953 р. зняв з посади Першого секретаря ЦК КПУ ***Л. Мельникова*** та поставив свою людину – ***О. Кириченка.*** В липні Берію було заарештовано та розстріляно. А ***у вересні 1953 р.*** відбувся пленум ЦК КПРС, на якому ***Микиту Хрущова було обрано Першим секретарем ЦК КПРС.***

Причини десталінізації:

1. Продовження політичних репресій могло призвести до соціального вибуху.
2. Тотальний контроль над усіма сферами життя, максимально жорстка цензура в культурі та мистецтві створювали непотрібну напругу в суспільстві, обмежували будь-які прояви творчості та ініціативи, в кінцевому рахунку гальмували матеріальний і духовний розвиток суспільства.
3. Відверте ігнорування національної самобутності народів СРСР для радянського керівництва загрожувалопоявою потужних національних антирадянських рухів.
4. Існувала потреба покращитиміжнародний імідж СРСР, для успішної боротьби з США на ідеологічному фронті врамках холодної війни.
5. Економіка та система управління потребували реформування.

Для десталінізації характерні такі риси:

- ***припинення масових політичних репресій***, зменшення чисельності репресивного апарату. Часткова реабілітація безпідставно засуджених;
- ***боротьба з культом особи Сталіна***, яка активізувалась після відомої доповіді Хрущова «Про культ особи та його наслідки», виголошеної 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні депутатів XX з'їзду КПРС.
- обмеження цензури;
- припинення кампанії боротьби проти націоналізму;
- уповільнення процесу русифікації;
- розширення прав УРСР в економічній фінансовій, юридичній сферах. В першу чергу відбулося скорочення кількості союзних та збільшення числа республіканських та союзно-республіканських міністерств. Більшість підприємств союзного підпорядкування було передано під управління УРСР. Частка промисловості, підпорядкованої уряду УРСР, в економіці України збільшилась з 30 до 76 відсотків;
- активізація дій української дипломатії та активізація контактів з зарубіжними країнами.

У 1954 р. в УРСР звеликим розмахом ***святкувався ювілей Переяславської ради як «300-літній ювілей возз'єднання України з росією».*** Відзначення 300-річчя «возз'єднання України з росією» призвело до серйозних змін у адміністративному устрої УРСР. На початку 1954 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР ***м. Проскурів перейменовано у м. Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область – у Хмельницьку.***

Приєднання Криму до України. ***19 лютого 1954 р.*** Президія Верховної Ради СРСР прийняла ***Указ «Про передачу Кримської області із складу РСФСР до складу УРСР***», враховуючи спільність економіки, територіальну близькість та тісні господарські і культурні зв'язки між Кримом і Україною. Витоки рішення про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР потрібно шукати в трагічному для півострова ***1944 році.*** Тодішня криза економіки та сільськогосподарського виробництва була спричинина масовою депортацією кримськотатарського народу, греків, вірмен, чехів, болгар і німців. ***Загальна кількість вивезеного з Криму люду сягала близько 300 тисяч, доросле чоловіче населення воювало на фронтах і зазнало значних втрат, отже півострів практично обезлюднів.*** Офіційна статистика свідчить, що за час війни населення в Криму зменшилося вдвічі і до травня 1944 року становило 780 тисяч осіб, а після депортації кримських татар тут лишилося близько 500 тисяч. У більшості кримських сіл уже влітку не було кому зібрати й мізерні

врожаї. ***Якщо в 1940 році площа посівів у Криму становила 987,4 тисячі гектарів, то в 1950 році вона зменшилася майже на 100 тисяч (881,9 тис. га).***

До війни степовий Крим спеціалізувався на вирощуванні високоякісних сортів цінних пшениць. Площа озимої пшениці в Криму в 1940 році становили 447,5 тис. га, а в 1950 році зменшилися майже вдвічі (257,5 тис. га). Значно скоротилися площі і технічних культур. ***У порівнянні з 1940 роком у всіх категоріях господарств площа садів зменшилась на 6 тисяч гектарів.*** Глибока криза переживала і соціальна сфера області. ***В Криму наприкінці 1953 року була тільки 3 хлібних магазини, 18 – м'ясопродуктів, 8 – молочних, 2 – тканин, 9 – взуття, 5 – будівельних матеріалів та 28 – книжкових магазинів.***

Сам ***Хрущов восени 1953 р. відвідав Крим.*** Про це немає жодної згадки у тогочасній кримській пресі. Тільки спогади ***Олексія Аджубея***, зятя Хрущова, який супроводжував Першого секретаря в інспекторської поїздці до Криму. За словами Аджубея, найбільш приголомшили, схвилювали і обурили Хрущова галасливі натовпи російських переселенців, які торпедували машину Першого секретаря. Люди скаржилися на нестерпні умови життя, погане житло, нестачу харчів, вимагали допомоги. «Навіщо ж ви їхали?» – запитував Хрущов. І натовп заволав: «Нас обманули».

Саме після таких зустрічей Хрущов і Малєнков вилетіли до Києва, де Микита Сергійович почав вмовляти керівників УРСР допомогти Криму у відродженні народного господарства. Але про формальну передачу Кримської області зі складу російської Федерації Україні Перший секретар не говорив. Хрущов, як фахівець, що серед кремлівського керівництва був найбільше обізнаним в галузі сільського господарства і тривалий час очолював УРСР добре знав: ***перебуваючи складі РРФСР, Кримська область залишалась фактично в економічному просторі України.*** За післявоєнні роки ***з допомогою України в Криму збудовано Північно-Кримський зрошувальний канал. Дніпровська вода дісталася до Ялти і Севастополя. На півострові збудовано хімічний промисловий комплекс, багато заводів і фабрик в Криму ведуть свою історію вже після 1954 року.***

Посилення десталінізації

XX з'їзд КПРС. Ключову роль в політиці Микити Хрущова відіграв саме ***XX з'їзд КПРС***, який він використав для зміцнення своїх позицій при владі та усунення можливих конкурентів. З'єзд проходив в ***лютому 1956 р.***, у звітній доповді Микита Хрущов підтверджував лінію на розрядку міжнародної напруженості. У внутрішній політиці осболива увага зверталась на покращення становища сільського господарства, збільшення темпів виробництва товарів народного споживання та житлового будівництва. ***25 лютого на закритому засідання Микита Хрущов виступив із доповідю «Про культ особи та його наслідки», яка тривала 4 години.*** Доповідь шокувала делегатів. Хрущов на неспростованих фактах доводив ***особисту відповідальність Сталіна за трагедію перших років війни з Гітлером, за депортацію цілих народів, масові репресії 1937-1938 рр. та в повоєнні роки. Проте Хрущов всю відповідальність перекладав на Сталіна***, в цілому ж політика партії на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва визнавалася правильною.

Ліквідація ГУЛАГу. Одним з найважливіших досягнень десталінізації стала ліквідація ГУЛАГу, де перебувало ***понад 1 млн ув'язнених.*** Також с***касовувалось репресивне законодавство минулих років.*** Амністія засуджених за співробітництво з окупаційним режимом дозволила повернутись додому українським націоналістам. ***До 1957 р. повернулися 65 534 особи, засуджені за членство в ОУН чи УПА. Водночас для послаблення націоналістичного руху агентом КДБ Богданом Сташинським 15 жовтня 1959 р. в Мюнхені було вбито Голову Проводу ОУН Степана Бандеру.*** Також було реабілітовано близько 58% загальної кількості засуджених в УРСР. Проте реабілітації не підлягали жертви політичних репресій до 1 грудня 1934 р., всі репресовані за звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

Кінець колективного керівництва. Десталінізація знадобилась Хрущову аби дістати політичні бонуси в боротьбі за повну владу в СРСР. Проте основна частина ЦК партії не була готова розвінчувати Сталіна. Скориставшись візитом Хрущова до Фінляндії ***18 червня 1957 р. члени Президії ЦК поставили питання про його відставку***, проте керівники силових відомств ***Г. Жуков та І. Сєров підтримали Хрущова.*** Організатори виступу проти Хрущова – ***Каганович, Маленков, Молотов були звільнені з усіх партійх та державних посад.*** Ці події фактично означали кінець колективного керівництва. Микита Хрущов став не лише Першим секретарем ЦК КПРС, а***ле і головою Ради народних міністрів.*** В грудні 1957 р. Хрущов відкликав з УРСР ***О. Кириченка***, зробивши його своїм заступником по партії, УРСР очолив ***М. Підгорний. XXII з'їзд ЦК КПРС***, який відбуся в жовтні 1961 р. став апогеєм десталінізації. Було ухвалено рішення поховати тіло Сталіна на кладовищі, влаштованому блія кремлівської стіни. По всій країні розпочався демонтаж пам'ятників Сталіну, перейменовувались вулиці, підприємства і т. п. В ***листопаді 1961 р. – Сталіно було перейменовано на Донецьк.***

З перемогою М. Хрущова українська політична еліта дістала перевагу над управлінською елітою центру. Все більше виходців з УРСР обіймали високі посади в Москві. ***Восени 1964 р. предидія ЦК КПРС складалась з 10 чолвоік, 5 – з них були пов'язані з Україною.*** Влітку 1963 р. ***першим секретарем ЦК КПУ став Петро Шелест.*** Проте посилення Хрущова, а також його політичний курс викликали занепокоєння в інших лідерів партії, 1***2 жовтня 1964 р. члени президії ЦК поставили питання про недовіру Хрущову. 13 жовтня Хрущов прибув з курорту в Москву, де усвідомив свою поразку. А вже 14 жовтня його було знято з усіх партійних та державних посад.*** Першим секретарем ЦК було обрано ***Л. Брєжнєва***, а головою Ради міністрів ***О. Косигіна.***

Особливості економічної політики

Децентралізація управління промисловістю. На початку ***1954 р. ЦК КПРС ухвалив рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств.*** В УРСР у рамках цієї політики у 1954-1955 роках ***скоротили 61 тис. управлінців.*** Проте цих заходів виявилось недостатньо. У1957 р. відбулась реформа управління промисловістю, яка передбачала децентралізацію.

31 травня 1957 р. сесія Верховної Ради УРСР ухвалила ***Закон «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР».*** Територія України поділялася на ***11 економічних адміністративних районів*** – Київський, Харківський, Львівський, Вінницький, Сталінський, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський, Станіславський та Херсонський райони. Кожен район об'єднував кілька областей. Всього на території Радянського Союзу створено ***105 таких районів.*** У травні 1960 р. було утворено ще три економічні адміністративні райони – Кримський, Полтавський, Черкаський. У кожному з економічних адміністративних районів утворений орган планування та управління місцевою промисловістю та будівництвом – рада народного господарства (раднаргосп).

Паралельно зі створенням раднаргоспів значно ***скоротилась кількість і повноваження міністерств.*** У ***1957 р.*** було ***ліквідовано 10 союзних та 15 союзно-республіканських міністерств.*** Одночасно в Україні ліквідовано 11 промислових та будівельних міністерств. Внаслідок реорганізації майже уся промисловість УРСР перейшла в підпорядкування Ради Міністрів УРСР, раднаргоспів та місцевих рад депутатів. Раднаргоспи підпорядковувались Раді Міністрів УРСР та координували роботи з місцевими радами депутатів (хоча їм не підпорядковувались). Були розширені права місцевих рад у сфері планування та постачання підприємств.

Реформа 1957 р. не змінювала природи планової економіки, відповідно не усувала головні недоліки такої негнучкої економічної моделі. Тому дуже швидко з'явилися ***нові негативні явища.*** У 1960 р. в УРСР був утворений ***республіканський раднаргосп.*** УРНГ керувала місцевими раднаргоспами, кількість яких до 1962 р. становила 7. Одночасно утворилася Рада народного господарства СРСР. Система управління економікою ставала ще більш забюрократизованою, ніж до реформи.

В добу Хрущова УРСР вважалась пріорітетним регіоном для капітального будівництва. Були ***споруджені великі теплові електростанції районного значення.*** Постали чергові електростанції – ***Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька.*** У металургійні промисловості були збудовані унікальні за розмірами доменні печі. В травні 1958 р. розпочалась ***прискорена хімізація економіки.*** В УРСР ***з'явилися 35 нових заводів та понад 250 великих хімічних виробництв.*** В республіці з'явилися ***автомобілебування, виробництво обчислювальної техніки, радіоелектроніка.*** Підприємства важкої індустрії вперше в широких масштабах стали випускати товари народного споживання.

Аграрний сектор. Протягом ***1953-1958 рр.*** за ініціативи М. Хрущова, був здійснений цілий комплекс заходів, спрямованих на розвиток сільськогосподарського виробництва:

- підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів та колгоспників в результатах виробництва;
- зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і посилення механізації сільськогогосподарства;
- створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників в 1953-1955 рр. (з 1955 р. посилились протилежні тенденції, спрямовані на обмеження індивідуальних селянських господарств);
- деяке ***розширення прав колгоспів в господарській сфері;***
- підвищення освітнього рівня керівників сільськогогосподарства;
- застосування нових технологій, використання зарубіжного досвіду.

Паралельно з цими заходами реалізовувались ***три т. з. надпрограми, спрямовані на:***

- освоєння цілинних земель;
- розширення площ посівів кукурудзи;
- надпрограма утварinництві.

Відбулось розширення прав колгоспів у господарській сфері. Послабився адміністративний тиск на керівництво колгоспів. Вирішено було не доводити до окремих районів та колгоспів завдань щодо тих

видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах виявилось економічно невигідним. З одного боку, керівництво намагалося полегшити матеріальне становище колгоспників, з іншого боку, – ***обмежувало їх підсобні господарства***, бо економічна ефективність індивідуальних господарств, особливо в тваринництві, була невисокою. Інша справа, що для переходу на інші засади виробництва продукції тваринництва на той час не було ні економічних умов, ні готовності селян відмовитись від індивідуального отримання худоби. Внаслідок такої державної політики у 1954-1964 рр. ***поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 14,4% (корів – на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53%).*** Це призвело до зменшення виробництва в галузі та підвищення цін на м'ясо-молочну продукцію.

У травні 1958 р. розформовано МТС (машинно-тракторні станції). Їхню техніку повинні були викупити колгоспи. Замість МТС утворювались ремонтно-технічні станції (РТС, які здійснювали ремонт колгоспної техніки, а також продавали колгоспам нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку. До кінця 1958 р. колгоспи України викупили 108 тис. тракторів, 43 тис. комбайнів, багато іншої техніки на суму 4,2 млрд. крб. Незважаючи на пільгові умови, викуп техніки та її експлуатація часто були непосильними для бюджету колгоспів.

Величезний успіх мала **космічна програма** реалізовувала не тільки наукові цілі, але й військові завдання (розробка міжконтинентальних ракет). 12 квітня 1961 р. відбулася без перебільшення одна з найвідоміших подій світової історії – перший політ людини у космос. 11-15 серпня 1962 р. українець ***П. Попович*** здійснив космічний політ навколо Землі. З ***1956 р.*** генеральним конструктором космічних апаратів був виходець з України (Житомирської області) ***С. Корольов.***

Економічний розвиток України в роки правління М. Хрущова можна поділити на два періоди. У ***1953-1958 рр. економіка республіки активно розвивалась. Особливо помітні в сільському господарстві. Позитивні зміни зумовлені: децентралізацією управління; зменшенням адміністративного тиску на економіку, збільшенням капіталовкладень в сільське господарство та легку промисловість; підтримкою нових, високотехнічних, галузей промисловості.***

Позитивні зміни виявились недовготривалими. Реформа управління промисловістю 1957-1964 рр. виявилась неефективною, вона призвела до ще більшою бюрократизації економіки. Аграрна політика у 1958-1964 р. і посуха 1963 р. призвели до продовольчої кризи. Причинами економічних невдач були:

- адміністративно-командна система не могла діяти достатньо оперативно, впершу чергу у справі впровадження нових технологій;
- відсутність господарської самостійності промислових підприємств таколгоспів;
- відсутність прямого взаємозв'язку між якістю продукції та величиною заробітної плати;
- неможливість повноцінної дискусії в середині керівництва, волюнтаристські методи управління М. Хрущова не дозволяли вчасно виявити та ліквідувати недоліки економічної політики;
- гонка озброєнь, в яку втягнулось радянське керівництво відволікала від потреб народного господарства великі кошти та значні матеріальні цінності.

Проводились **соціальні реформи.** ***В березні 1956 р. скорочена тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні***, збільшено тривалість декретних відпусток (з 77 до 112 календарних днів). В квітні 1956 р. скасовано кримінальну відповідальність за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин. В травні 1956 р.***встановлено 6-годинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років***, а також скасували плату за навчання в старших класах та вузах. В липні того ж року здійснена пенсійна реформа. Були підвищені розміри низьких державних пенсій і знизилися розміри високих пенсій. ***В квітні 1956 р. робітники отримали право за власним бажанням переходити на інше підприємство (цього права вони були позбавлені з 1940 р.) Селяни отримали паспорти, яких не мали з моменту запровадження паспортної системи у 1932 р.***

Значних масштабів набуло ***житлове будівництво.*** У малих та середніх містах споруджували житлові будинки на 2-3 поверхи, у великих містах –п'ятиповерхові (так звані ***«хрущовки»***). Показники розвитку житлового будівництва дійсно вражали – протягом 1956-1964 років в Україні площа введених в експлуатацію житлових будинків ***становила 66,4 млн. кв. м. Це на 3,7 млн. кв. м. більше ніж побудовано житла за 1918-1955 роки.***

Суспільно-політичне життя та культура

Політика в національній сфері в роки «хрущовської відлиги» періодично змінювалась, акцентувалась увагана окремих проблемах. Початок ***відлиги*** спричинив нову ***«хвилю українізації».*** Всередовищі української громадськості розпочалось обговорення питання про збереження української мови та сфери її вживання. Лібералізація національної політики сприяла появі низки україномовних видань. Проте радянське керівництво не відмовилось повністю від політики русифікації.

Великий резонанс та гостру дискусію викликало одне з положень ***освітньої реформи 1958-1959 років.*** Згідно з Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної

освіти» (прийнятий Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р.) батьки самі більшістю голосів обирали, якою мовою навчатимуться їхні діти укожній конкретній школі. Ця норма викликала протести в Україні, навіть на рівні республіканського керівництва. В результаті за 1959-1966 рр. ***кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилась майже на 500, а кількість українських скоротилась на 2 тисячі. Обов'язковою стала семирічна освіта.***

Шістдесятники. Послаблення цензури сприяло розвитку української культури. ***Лібералізація*** суспільно-політичного життя ознаменувалася появою людей, які займали активну життєву позицію і сподівалися, що їм своєю працею вдасться змінити суспільство на краще. Масова поява цих людей відбулась в 60-ті роки. Звідси і назва. ***Шестидесятництво – рух творчої молоді, яка сповідувала новідумки, ідеї, нову тематику, не обмежену рамками пануючої ідеології.*** Шестидесятники відкидали ідеологічні стереотипи та звеличували загальнолюдські ідеали. На початку 1960 р. у Києві при міськкомі комсомолу почав діяти ***клуб творчої молоді «Супутник».*** На вечорах поезії виступали ***І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко.*** Клуби творчої молоді виникли у інших містах України. ***Львівський «Пролісок»*** приятгував до себе молодих інтелектуалів з усієї Західної України. Свобода творчості в роки «хрущовської відлиги» не була повною. Жорсткій критиці з боку керівництва КПУ піддано твори ***М. Вінграновського, І. Дзюби, І. Драча, Л. Костенко.*** Їх твори не друкували, в газетах розгорнулась критичні кампанії проти цих літераторів. У 1958 р. заборонена поетична збірка ***Д. Павличка «Правда кличе».*** В таких умовах у середовищі творчої інтелігенції поширився ***«самвидав»*** (розповсюдження підпільних листівок, брошур, книжок, розповсюджені через переписування, розмноження на шапірографі чи ручних ротаторах) та ***«тамвидав»*** (публікація творів за кордоном).

Дисидентський рух. Шістдесятники, які зважувались на відкритий конфлікт з владою ставали дисидентами. Їх на відміну від шістдесятників було набагато менше, відповідно свою діяльність вони не обмежували культурою, але виступали за свободу слова та інші права людини. В 1958 р. було знищено ***Об'єднану партію визволення України***, яка продовжувала боротьбу УПА. ***Український національний комітет*** був розгромлений у Львові в 1961 р. В таких умовах частина української інтелігенції виник рух спротиву тоталітарному режиму. ***Дисидентство – суспільно-політичний опозиційний рух в СРСР та Україні, який боровся мирними методами проти національного, політичного гніту. Основними причинами існування руху опору:***

- ***політичні*** (відсутність реальної політичної самостійності республік, однопартійна система, відсутність демократичного вибору політичної альтернативи та легальних можливостей зміни влади чи опозиційної діяльності, бюрократизація системи управління);
- ***національні*** (цензура, русифікація);
- ***соціально-економічні*** (низький рівень життя населення, недоліки економічної політики);
- ***релігійні*** (антицерковна кампанія).

Першою опозиційною організацією нового типу можна назвати ***Українську робітничо-селянську спілку***, створену Львові у ***1959 р.*** молодим юристом ***Левком Лук'яненком.*** Спілка ставила за мету вихід України зі складу СРСР. В січні 1961 р. учасники спілки викриті і заарештовані. У травні того ж року у Львові оголошено судовий вирок. За звинуваченням у зраді Батьківщини засуджено: ***Левка Лук'яненка – до розстрілу, І. Кандибу – 15 років ув'язнення, С. Вірун – 11, інші по 10 років ув'язнення. У липні 1961 р. Судова колегія в карних справах Верховного суду, розглянула справу в касаційному порядку, замінили Л. Лук'яненку смертну кару на 15 років ув'язнення.***

Розгорнувся наступ влади на церкву. ***Було ліквідовано усі греко-католицькі приходи, храми передані РПЦ***. З державного обліку було ***знято 740 історичних пам'яток переважно культового походження.*** Відбулась низка судових процесів над вірними. Судили переважно євангельських баптистів, адвентистів і представників незареєстрвоаних общин, насамперед єговістів та п'ятидесятників.

Наука. Проятгом 1956-1965 рр. в АН УРСР з'явилося ***десять нових науково-дослідних установ.*** В Інституті фізики у 1960 р. став до ладу атомний реактор, за допомогою якого розгонулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Вперше було відкрито доступ до архівних матеріалів радянської доби. З ***1957 р.*** почали виходити ***спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю.*** Проте за академічними установами ретельно стежили працівники центрального партійного апарату. Помітні успіхи вдалося досягти у ***кібернетиці***. У ***1957 р.*** у складі АН УРСР з'явився Обчислювальний центр. Центр працював над створенням обчислювальних машин для управління виробничим процесом, розробляв теорію швидкодіючих ***ЕОМ***, також займався оборонною тематикою: створенням машин для наведення на ціль винищувачів та зенітних ракет, для визначення координат точки запуску ворожих ракет. З 1962 р. центр перейменовано в ***Інститут кібернетики.***

Мистецтво. Лібералізація позитивно вплинула на розвиток мистецтва. В роки «хрущовської відлиги» активно творили ***українські композитори: К. Данькевич, Г. Жуковський, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейгус, Л. Ревуцький, О. Сандлер, Я. Цегляр.*** Популярними були комиозитори-піснярі О. Білаш, А. Філіпеико, І. Шамо. Новаторством позначена музика композиторів-шестидесятииків Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвесгрова, В. Загоруєва. Неухильно зростала кількість відвідувачів театрів. У цей період у ***театрах*** України працювали видатні українські актори: А. Бучма, В. Добровольський, М. Крушельницький, Ю. Лавров, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський. В образотворчому мистецтві варто відзначити праці таких відомих українських майстрів, як ***М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська, К. Білокур, М. Примаченко.***

КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60 – ПОЧАТОК 80-Х РР.)

Леонід Брежнєв та УРСР

З приходом у жовтні 1964 р. до партійного керівництва ***Л. Брежнєва*** і його команди відбулась відмова від поєднання в одній особі посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Головою уряду СРСР обрали ***О. Косигіна***, першим секретарем ЦК КПРС – Л. Брежнєва. Проте вже в ***1966 р. було відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, яким став Л. Брєжнєв***, а Президія ЦК КПРС була повернута назва, що існувала до XIX партз'їзду – ***Політбюро.*** Новий лідер не вирізнявся особливим інтелектом, але був майстром апартаних комбінацій. Він переконав колег у Політбюро, що не претендує на роль вождя. Повноваження другого секретаря та секретаря з питань ідеології дісталися ***Михайлу Суслову***, який був сірим кардиналом епохи застою. За майже два десятиліття перебування при владі Брежнєв включив до складу Політбюро ЦК лише одного вихідця з України – ***М. Тихонова.*** У липні ***1963 р.*** першим секретарем ЦК КПУ став ***Петро Шелест***, який був справжнім радянським партійним апаратником, але виступав проти русифікації. В жовтні 1965 р. головою Ради мінстрів УРСР став протеже Брежнєва – ***Володимир Щербицький.*** В березні ***1972 р. Петра Шелеста було піддано критиці за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму»***. Книга Шелеста ***«Україно наша Радянська»*** також була розкритикована за ***«ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності УРСР.*** В травні ***1972 р. Володимир Щербицький став першим секретарем ЦК КПУ.*** Сам Щербицький став символом епохи застою в Україні, після його приходу до влади розпочалась жорстока боротьба з інакодумцями та суцільна русифікація.

«Конституція розвинутого соціалізму». Вже в середині 60-х рр. стало зрозумілим, що побудова комунізму для наступних поколінь, як це обіцяв М. Хрущов, є неможливою, саме тому радянська ідеологічно-пропагандистська машина почала розповідати народу про ***«розвинутий соціалізм»*** – смугу історичного розвитку неокресленої тривалості. «Розвинутий соціалізм» був ***перехідним періодом між соціалізмом та комунізмом.*** Розпочалась підготовка до розроблення нової Конституції, яка мала закріпити завоювання та досягнення радянської влади. ***В жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію СРСР.***

Конституція 1977 р. не мала принципових відмінностей від попередньої. Декларативно-популітська стаття про право союзних республік на вихід з СРСР у ній збереглась. ***Стаття 6 основного закону 1977 р. стверджувала: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу».*** Вже за традицією проект Конституції УРСР розроблявся на основі загальносоюзного основного закону. ***В квітні 1978 р. позачергова сесія Верховної Ради України прийняла нову Конституції.***

Соціально-економічний розвиток

У вересні 1965 р. офіційно проголошено початок ***економічної реформи***, суть якої полягала у ***розширенні самостійності підприємств, зміцненні прямих договірних зв'язків між підприємствами, встановленні економічно обґрунтованих цін на вироблену продукцію.*** Матеріальне стимулювання робітників мало залежати від результатів їхньої праці. Оцінка діяльності підприємств визначалась такими показниками, як рентабельність і прибуток. Одразу ж прийнято рішення про ***ліквідацію раднаргоспіві відновлення галузевої системи управління промисловістю*** (через союзні і союзно-республіканські міністерства).

Було ліквідовано Українську Раду Народного Господарства та раднаргоспи економічних районів. Усі підприємства, які раніше належали раднаргоспам, передані відповідним міністерствам. Економічна реформа розпочалась ***у січні 1966 року*** і продовжувалась до середини 1970-х років, після чого практично була згорнута. Вона здійснювалась за двома основними напрямками: були здійснені зміни у системі управління промисловістю і в системі організації виробництва підприємствами промислової продукції. Реформа дала позитивний ефект в роки ***восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.).*** Випуск промислової продукції ***за 5 років збільшився майже на 50%.*** За ці роки завершилась

електрифікація сіл УРСР. Основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли у 1,5 разу, а національний доход – більше ніж на 30%. 2/3 прироступромислової продукції отримано за рахунок підвищення продуктивності праці. ***У 1965 р. обсяг валової продукції сільського господарства збільшився порівняно з попереднім роком на 8% (до цього року зростання становила 1,7%). Тваринницька продукція зросла на 22,6%.***

У 70-і роки велику увагу приділено розвиткові ***паливно-енергетичному комплексу.*** В УРСР у 1978 р. стали до ладу найбільша в Європі ***Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська, Бурштинська ДРЕС та інші потужні теплові електростанції.*** Виробництво електроенергії ***зросло зі 137,6 млрд. до 272 млрд. кВт тод. в рік.*** Помітних успіхів досягли нафтовики і газовики. У 1970 р. почали діяти ***газопроводи Єфремівськ – Київ – Кам'яно-Бузька, Шебелинка – Слов'янськ, Диканька – Кривий Ріг.*** На середину 70-х років введено у дію ***26 нових нафтових і газових родовищ.*** Позитивних результатів досягнуто у гірничодобувній, вугільній, металургійній та машинобудівній промисловості.

Економіка УРСР ***мала індустріальне спрямування.*** УРСР на цей час давала ***більше половини загальносоюзного видобутку залізної руди.*** Її виробництво зросло зі 111,2 мли. до 120 млн. т щорічно. Видобуток вугілля складав більше 180 млн. т, що становило четверту частину від загальносоюзного виробництва. Прокат чорних металів зріс з 32,7 млн. до 37,7 млн. т. ***Машинобудівна галузь забезпечила 52,3% союзного обсягу виробництва*** вантажних магістральних вагонів, 33,2% турбін, 24,7% тракторів, 23,3% екскаваторів тощо. УРСР серед союзних республік посідала друге місце у зовнішньоторговельному обігу СРСР. Продукцію УРСР ***експортували у 25 європейських країн, 24 азійські, 35 країн американського і африканського континентів, в Австралію і Нову Зеландію.*** Та найбільші обсяги її експорту припадали на тодішні соціалістичні країни. До найбільш важливих статей експорту треба віднести машини, засоби автоматизації, залізну руду, прокат чорних металів, сільгосппродукцію тощо.

Але успіхи були тимчасовими, радянське керівництво поступово відновлювало повний контроль над економікою, самостійність підприємств знову була обмежена. У ***десятій п'ятирічці (1976-1980 рр.)*** відбувалось дальше падіння темпів економічного розвитку. Щорічні темпи зростання промислового виробництва в УРСР були на рівні 2,8%. Рівень зношеності обладнання на промислових підприємствах досяг 48%. З 70-х рр. ***частка республіки в загальносоюзних капіталовкладеннях впала удвічі.*** Л. Брежнєв та його оточення вважало пріоритетними східні регіони СРСР. Середньорічні темпи зростання капітальних вкладень в народне господарство УРСР знизилось з 6,8% до 2,1% в десятій п'ятирічці (1976-1980 рр.). ***Командно-адміністративна економіка на середину 1980-х років вичерпала свої можливості.***

Аграрний сектор. У ***1966 р.*** у колгоспах ***запроваджувалась гарантована грошова оплата праці.*** Економічно слабкі колгоспи отримали від держави кредити для забезпечення оплати праці колгоспників. Колгоспи формально отримували у своє розпорядження землю, ферми, техніку та інші господарські споруди. Електрифікація, хімізація, меліорація та механізація були оголошені головними напрямками розвитку сільського господарства. Порівняно з другою половиною 60-х рр. сільське господарство спожило в першій половині 80-х рр. ***у 3,6 раза більше електроенергії.*** Істотно зросли поставки техніки – тракторів, вантажних автомоблів, комбайнів. На початку 80-х рр. була здійснена чергова реформа, створені ***агропромислові об'єднання,*** які мали усунути відомчі бар'єри.

В ***1985 р.*** виник ***Держагропром СРСР***, який мав забезпечити інтеграції сільського господарства та переробноїпромисловості. Однак, управління аграрним сектором економіки, як і раніше, визначалося жорсткою регламентацією. Виробництво зерна щорічно мало сягати 51-52 млн. т, цукрового буряка – 57 млн. т, а врожайність зернових – 35-40 ц з га, цукрових буряків – 320 ц з га. Фактичний збір зерна на початку 80-х років складав щороку 39,3 млн. т, цукрових буряків – 53,9 млн. т, урожайність зернових – 24,3 ц з га, цукрових буряків – 259 ц з га.

Соціальне становище населення. Характерним явищем епохи застою стала загроза ***депопуляції населення України***. так, приріст населення у 1959-1970 рр. становив 5,3 млн людей, у 1970-1979 рр. – 2,2 млн, а в 1979-1989 рр. – 1,9 млн. Це було зумовлено економічною незабезпеченістю людей. 60-80-і роки стали періодом динамічних змін у соціально-демографічних показниках, передусім сільського населення республіки. Проведені у 1959, 1970 і 1979 роках переписи населення показали, що вперше за багаторічну історію ***у 1964 р. кількість міського населення перевищила кількість селян.*** У 1959 р. було 41,9 млн., з них 19,2 млн. (46%) міського і 22,7 млн. (54%) сільського населення. У 1970 р. було 47,1 млн., з них 25,7 млн. (55%) міського і 21,4 млн. (45%) сільського. У 1979 р. було 49,8 млн., з них 30,5 млн. (61%) міського і 19,3 млн. (39%) сільського населення. Упродовж 1965-1985 рр. ***сільське населення скоротилось на 4,6 млн. осіб.*** Зменшилась кількість членів сільської сім'ї з 4 до 3 осіб. Головним, що визначало ці демографічні проблеми, була масова ***міграція*** населення у міста. Причиною

цього були гірші умови праці та проживання у селі, низький рівень культурного дозвілля, особливо для молоді.

Дисидентський рух в Україні

У ***1965 р.*** прокотилася хвиля арештів у Києві, Одесі, Луцьку, Львові, Тернополі, Івано-Франківську. Серед арештованих були ***І. Світличний, М. Горинь, П. Заливаха*** та ін. ***4 вересня 1965 р.*** у кінотеатрі «Україна» в Києві під час перегляду кінофільму ***«Тіні забутих предків»*** група інтелігенції, зокрема ***І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл*** та інші, провели акцію протесту проти арешту інакодумців. Ще однією формою їхнього протесту стали листи в ЦК КПУ і Верховну Раду УРСР. У них містилась вимога забезпечити гласність у політичних судових процесах.

У січні ***1972 р.*** радянські спецслужби провели ***масові політичні арешти***, ув'язнивши багато провідних діячів національно-культурного відродження. Арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розмахом репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському ***самвидаву*** охрестити ці події як ***«великий погром». Кількість арештованих дисидентів у 1972-1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70-и – 100-а осіб.*** Незрівняно більше число осіб зазнало «м'яких» репресій – звільнення з керівних посад, позбавлення роботи, заборона друкувати свої твори і т.д. Переслідування охопили різні верстви українського суспільства. Прихід нового секретаря ЦК КПУ ***Володимира Щербицького*** на місце Шелеста ***поклав початок масовим «чисткам» в державному і партійному апараті.*** У першій половині 1970-х була усунена від влади партійна республіканська еліта, пов'язана з Шелестом. Найбільш далекосяжною зміною стало обрання у жовтні 1972 р. секретарем ЦК КПУ з питань ідеології ***Валентина Маланчука.*** Він був основним натхненником й організатором «великого погрому».

Зброєю багатьох дисидентів у боротьбі з режимом став ***самвидав*** – підпільно розмножувані та поширювані твори. ***Іван Дзюба*** у своїй праці ***«Інтернаціоналізм чи русифікація?»*** розкритикував деструктивну національну політику радянської влади, що не мала нічого спільного з урочисто декларованими настановами партії. Після виходу праці Дзюбі пропонували відмовитись від неї, після відмови автора почала цькувати радянська влада. В ***1967 р.*** виходить збірник ***«Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)»***, який був укладений ***В'ячеславом Чорноволом.*** У ньому зібрані матеріали про Першу хвилю арештів серед української інтелігенції 1965-1966: біографічні довідки про 20 політв'язнів цього «набору», їхні листи, звернення, літературні та художні твори. У ***1970 року Чорновіл у Львові починає випуск підпільного журналу «Український вісник»***, в якому друкує матеріали самвидаву, хроніку українського національного спротиву. Він – його організатор, редактор і видавець. Журнал стає справжнім рупором демократії та національної свідомості у підрадянській Україні.

Дисидентський рух в Україні складався з декількох течій. ***Правозахисне, або демократичне*** дисидентство започаткувала ***Українська Гельсінська Група (УГГ)***, тобто група сприяння виконанню Гельсінкської угоди, яка була ***утворена в листопаді 1976 р.*** Її очолив письменник, секретар парткому Спілки письменників України ***М. Руденко.*** До УГГ входили ***О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін. – всього 37 осіб.*** Вони підтримували зв'язок з московським правозахисним рухом, зокрема із А. Сахаровим. Вже в грудні ***1977 р. Л. Лук'яненко був заарештований, а потім засуджений на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.*** Услід за ним розпочались арешти й інших членів УГГ за звинуваченнями у скоєнні карних злочинів. Навколо репресованих утворювалась інформаційна блокада. У боротьбі з дисидентством радянська влада застосовувала і ***психіатрію***, здорових інтелектуалів, які кидали виклик системі запроваджували до психіатричних лікарень, де вони ставали жертвами медицини. У тюрмах загинули ***В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий, М. Сорока.*** 26 листопада 2005 р., згідно Указу Президента України «За вагомий особистий внесок у національне та державне відродження України, самовідданість у боротьбі за утвердження свободи і незалежності, активну громадську діяльність», було ***нагороджено 100 осіб із числа дисидентів.***

Національно орієнтоване дисидентство вело боротьбу за розвиток української мови і культури. До цього напрямку належали ***І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл*** й ін. ***Релігійне дисидентство*** вело боротьбу за фактичне визнання свободи совісті в УРСР. Основними напрямками його діяльності була боротьба ***за відновлення УГКЦ та УАПЦ, та свободу діяльності протестантських об'єднань (євангелістів, адвентистів, свідків Єгови). До цієї течії належали І. Гель, В. Романюк та ін.*** За різними підрахунками, ***кількість дисидентів сягала 530 осіб; з них інтелігенції– 195 (37%), вчених – 63 (13%), письменників – 49 (9%), студентів – 25 (5%). Головними центрами руху, визначеними за місцем роботи дисидентів, були Київ і Київська обл. та Львів і Львівська обл.***

Освіта та культура

Освіта. Положення про ***обов'язкову середню освіту*** були закріплені в новій Конституції УРСР 1978 р. З ***1984 р.*** запроваджувалось навчання дітей з шести років, восьмирічки були реорганізовані в дев'ятирічки. Характерним явищем тогочасної освіти стала ***русифікація***, яка проводилась під прикриттям соціалістичного інтернаціоналізму. 31 червня 1978 р. була опублікована постанова ЦК КПРС ***«Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках».*** Вивчення російської мови мало відбуватись навіть в дошкільних навчальних закладах, заохочувався перехід на російську мову і старшокласників. 28 травня 1983 р. ЦК КПРС ухвалили постанову ***«Про дальші заходи щодо вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республіках».*** Передбачались організаційні та фінансові заходи в поширенні російської мови в освітніх установах. Витіснення української мови було продуманим і комплексним. У столиці УРСР в середині 80-х рр. у класах з українською мовою навчання лишилось ***лише 22% учнів.*** З 11 театрів міста лише один був українським. За 1981-1985 рр. в Україні було надруковано понад 40 тисяч назв нових книг, з них українською – лише до 10 тисяч. У кінопрокаті налічувалось 17 тисяч копій художніх фільмів російською мовою, і лише 2 тисячі – українською.

Наука. Період застою для Академії наук УРСР виявився досить продуктивним. В установах АН УРСР ***у 1961 р. налічувалось 4 тисячі, а в 1985 р. – понад 15 тисяч науковців. Кількість працівників з науковими ступенями за цей час зросла в 5,5 раза.*** За цей період АН поповнилась десятками наукових інститутів. Дев'ять з них були утворені поза Києвом. В 1971 р. було створено п'ять наукових центрів – Дніпропетровський, Донецький, Львівський, Харківський і Одеський. У ***1967 р.*** Інститут історії АН УРСР розпочав 25-томне видання ***«Історії міст і сіл Української РСР»*** (керівник авторського колективу академік П. І. Тронько). До його підготовки залучили сотні істориків, учителів шкіл, широкі громадські кола.

Література. Особливість літературного процесу зазначеного періоду було те, що велика кількість дисидентів були літераторами, тому їхні твори були заборонені. Активно працювали в цей час ***Є. Гуцало, В. Дрозд, Григір Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак, В. Яворівський.*** На початку 1968 р. голова Спілки письменників ***Олесь Гончар*** надрукував роман ***«Собор»***, а що в 1971 р. був усунутий зі своєї посади, його звинуватили в антирадянських настроях. ***Ліну Костенко*** було звинувачено в ідеалізації козацьких часів, впродовж шести років її роман «Маруся Чурай» не міг потрапити до читача.

Мистецтво. Найбільш масовим видом мистецтва залишалось ***кіно***, найкращою на той час кінокартиною – це фільм ***«Тіні забутих предків»***, поставлений за повістю М. Коцюбинського, який створив ***С. Параджанов.*** Не сприймались режимом фільми ***І. Миколайчука «Білий птах з чорною ознакою» та «Вавилон ХХ».*** Найвідомішими за межами УРСР професійними колективами були ***Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка».*** Скарбницю українськогго музичного мистецтва збагатили опери ***В. Губаренка, Л. Колодуба, Г. Майбороди.*** Чисельність театрів зросла до ***90.*** Найяскравішим серед театральних майстрів були ***В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева.*** З доробку художників періоду застою збереглось мало. Варто відзначити українського дисидента-художника ***Опанаса Заливаху***, яки 5 років провів у мордовських таборах.

ТЕМА 16

Україна незалежна: 1991-2024 рр.

РОЗПАД СРСР І ВІДРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Курс на «перебудову» та УРСР

В ***березні 1985 р. новим Генеральним секретарем ЦК КПРС став 54-річний Михайло Горбачов.*** У квітні він проголосив курс на ***перебудову***, що базувалася на так званому ***новому політичному мисленню.*** У зовнішній політиці це передбачало ***відмову*** від вирішення міжнародних проблем за допомогою сили. У внутрішній політиці перебудова передбачала ***розвиток демократії, гласності, надання громадянам СРСР можливості впливу на прийняття державних рішень і контролю за їх виконанням.*** Гласність підривала сліпу довіру до друкованого слова, давала змогу виробляти власні судження і позбавлятися ідеологічних норм. Проте гласність залишалась дозованою і не переростала в свободу слова. ***XIX партконференція*** в ***липні 1988 р.*** підкреслила, що «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини». Безперечно, на першому місці перебували інтереси держави. До причин, які спонукали партійне керівництво стати на шлях перебудови, варто віднести ***сповільнення темпів економічного зростання***, відставання у реалізації науково-технічних програм, невисокий життєвий рівень людей, загрозу термоядерної війни.

Суспільно-політична ситуація в УРСР в роки перебудови була досить непроста. Відбувалися складні і суперечливі процеси, які підняли на поверхню багато проблем економічного, соціального, духовного характеру. Окрім того, очікування суспільства від перебудови швидких змін на краще не виправдовувалися. Відбувалось ***подальше сповільнення темпів економічного розвитку***, соціальна напруга у цілому ще більше загострилася. ***26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС***, що розташована в Київській обл., ***сталася катастрофа планетарного масштабу.*** Причинами цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи була низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. Від катастрофи найбільше постраждали територія УРСР, Білорусії, деякі області російської Федерації і окремі райони у Центральній і Західній Європі. В УРСР радіонуклідами ***забруднено 50,5 тис. км території, де у 2218 населених пунктах проживало 3,5 млн. осіб, у т. ч. 1 млн. дітей.*** Із 170 населених пунктів України переселено 160 тис. сімей, у т. ч. усіх жителів м. Прип'яті. їм у Київській, Полтавській, Сумській, Кіровоградській та ін. областях було виділено 60 тис. квартир.

Україна в першій роки перебудови ***залишалась під контролем консерваторів,*** очолюваних першим секретарем ***Володимиром Щербицьким.*** Республіку назвали навіть ***«заповідником застою».*** І лише ***у вересні 1989 р. Михайло Горбачов схвалив зміну влади в Києві, першим секретарем ЦК КПУ став Володимир Івашко.*** Життя людей під час перебудови ускладнювалось, зріс дефіцит товарів, ставали звичним явищем черги за деякими продуктами харчування, промисловими товарами. Оскільки ініціатором перебудови виступила КПРС, і тому-то за її наслідки вона несла відповідальність. ***Рейтинг КПРС, і її керівників став різко падати.*** Люди почали шукати силу, яка могла б цю перебудову довести до кінця, стали вірити тим, хто пропонував нові і до того ж ефективні шляхи виходу із кризи. Це були об'єктивні причини зростання популярності ***опозиційних сил.*** Усе це привело до появи нових, альтернативних організацій, які пропонували свої шляхи вирішення багатьох проблем.

Соціально-економічне становище УРСР. На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС М. Горбачов висунув гасло ***прискорення темпів економічного розвитку.*** У жовтні 1986 р. на політбюро ЦК КПУ було оголошено, що за вісім місяців поточного року міністерства та відомства республіки розіслали 666 тисяч розпоряджень та директив. В ***травні 1985 р.*** ЦК КПРС видав ***постанову про заходи щодо подолання пияцтва.*** В УРСР кількість торговельних точок, які реалізували спиртні товари зменшилась удвічі. В населення було вилучено ***418 тисяч самогонних пристроїв.*** У Закарпатті та Криму знищено виноградники. Це все призвело до поширення самогоноваріння, цукор став гостродефіцитним продуктом. Спроба застосовувати ринкові принципи для управління економікою в поєднанні зі збереженням командно-адміністративного характеру народного господарства не принесли очікуваних результатів, а падіння нафтопродуктів на світовому ринку, лише погіршило становище економіки СРСР.

У ***1990 р. інфляція становила 10% на рік, в другій половині 1991 р. – 25% на тиждень.*** В умовах знецінення рубля поширилися натуральні, бартерні обміни. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, свою продукцію вони направляли передусім тим виробництвам, звідки одержували сировину, паливо й матеріали, щоб розплатитися з боргами. ***З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача чи з купонами.*** Знецінення рубля призвело до історичного падіння реальної заробітньої плати та соціальних виплат.

Страйки робітників стали чи не єдиним засобом протесту проти неочікуваного і неприйнятного для них становища. ***1989 рік став першим роком масових страйків робітників***, попереду яких були

шахтарі ***Донбасу, Павлограда, Червонограда, Нововолинська.*** Вони висловили недовіру Компартії України, українському урядові. До страйкуючих шахтарів підключились студенти, які вимагали подальшої демократизації суспільства. Уряд УРСР задовольнив основні вимоги шахтарів: було збільшено зарплату, з'явився новий закон про їх пенсійне забезпечення. У цілому ж, економічна ситуація в республіці погіршилась, було недовидобуто більше 1 млн. т вугілля, фінансові ресурси трудових колективів зменшились, бюджет Донецької, Львівської, Волинської областей скоротився.

Розгортання національного руху

Ініціативу реального реформування у ті роки, зокрема у національно і культурно-освітній діяльності, взяла на себе українська інтелігенція, яка упродовж 1987-1988 рр. гуртувалась навколо ***Українського культурологічного клубу, «Товариства Лева», історико-просвітницької організації «Меморіал», «Товариства української мови ім. Т. Шевченка»*** тощо. Через відсутність єдиного координаційного центру ефективність названих громадських організацій зоставалась невисокою. Приклад Прибалтики, де на цей час уже діяв Народний фронт, спонукав українських інтелектуалів до створення й в УРСР і подібного органу. І Народні фронти, спілки сприяння перебудові виникли у Львові, на Вінниччині, Хмельниччині. Однак вони не стали масовими. ***Звільнені у 1987 р. з тюрми В. Чорновіл і у 1989 р. Л. Лук'яненко надали нового імпульсу протестному рухові інтелігенції. У березні 1988 р.*** на базі Української Гельсінської групи сформувалась політична організація всеукраїнського масштабу – ***Українська Гельсінська Спілка***, яку очолив ***Левко Лук'яненко.***

З ініціативи ***І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича та ін. 16 лютого 1989 р. підготовлений і опублікований у «Літературній Україні» проект програми Народного руху України (НРУ) за перебудову.*** У ньому зазначалося, що «Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єднальну ланку між перебудовними ідеалами партії та ініціативою найширших народиих мас». Рух мав намір «допомогти Компартії України у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який сприяв би розвитку суспільства, що ґрунтується на справжньому народовладді та збалансованій економіці»***. 8-10 вересня 1989 р. у Києві за ініціативою Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.*** На цей час у Русі було 280 тис. членів. На І з'їзді НРУ із 1158 делегатів було 110 робітників, 16 селян, 228 членів КПРС, 29 комсомольців. Головою НРУ обрали І. Драча.

Політичне життя в республіці дедалі загострювалося. Стали нормою несанкціоновані мітинги опозиційних сил, вимоги з їх боку, при фактичній згоді з боку М. Горбачова, відставки деяких перших секретарів обкомів партії. ***На відзнаку Акту злуки ЗУНР і УНР 21 січня 1990 р. від Івано-Франківська через Львів до Києва просипся «живий ланцюг», у якому взяло участь десятки тисяч людей.*** Повсюдно було помітне підвищення патріотичних настроїв, готовності все більшого числа людей боротися за незалежну Україну.

В червні 1987 р. Спілка письменників України висловила стурбованість зникненням української мови з повсякденного ужитку. За дорученням письменників Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко підготували відповідний лист, адресований Верховній Раді УРСР. Русифікація продовжувалась, так ***у 1988/1989 навчальному році не залишилось жодної повністю української школи в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові та Чернігові.*** І лише під тиском громадськогості та загальносоюзної лібералізації суспільно-політичного життя ***28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про державний статус української мови». Характерним явищем «перебудови» стало роз'яснення «білих плям» історії.*** Завдяки діяльності української діаспори США і Канади Конгрес США створив ***комісію з дослідження голоду 1932-1933 рр. в*** Україні. У відповідь ЦК КПУ створив власну комісію, а Володимир Щербицький в 1987 р. заявив про голод як наслідок – неврожай.

Революція на граніті. ***2 жовтня 1990 р.*** розпочались студентські протести та голодування в Києві на Жовтневій площі. Вони виступали за:

- ***недопущення підписання нового союзного договору;***
- ***перевибори Верховної Ради УРСР*** на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року;
- ***повернення на територію УРСР українських солдатів*** а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями виключно на території республіки;
- ***націоналізація*** майна Компартії України та ЛКСМУ;
- відставка голови Ради Міністрів УРСР ***Віталія Масола.***

Студенти передали Президії Верховної Ради УРСР свої вимоги. Для їхнього розгляду, зокрема, була створена погоджувальна комісія Верховної Ради. ***17 жовтня Верховна Рада УРСР прийняла Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року»***. Більшість вимог студентів було виконано. Після прийняття постанови ВР УРСР щодо врахування вимог студентів-голодувальників 17 жовтня 1990 року «революція на граніті» успішно завершилася.

Розпочалась **боротба за легалізацію національних церков.** Боротьбу за легалізацію Української католицької церкви підтримав Папа Римський Іван Павло II, ***в травні 1989 р.*** боротьба за легалізацію УГКЦ набула відкритої форми. Активізація вірян УГКЦ в Західній Україні та голодування єпископів УГКЦ в Москві, а також тиск міжнародної спільноти змусили Горбачова ***1 грудня 1990 р.*** під час візиту до Ватикану ***скасувати заборону УГКЦ.*** В квітні 1990 р. греко-католикам повернули ***Львівський собор святого Юра і єпархіальну резиденцію.***

Суверенізація УРСР та проголошення незалежності України

У березні 1990 р. внесені зміни в Конституцію СРСР, 6-а стаття, що визначала керівну роль КПРС у радянському суспільстві, втратила свою чинність. У вересні 1990 р. президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову ***«Про реєстрацію громадських об'єднань».*** Це означало, що були відкриті можливості для створення і функціонування інших, окрім КПРС, політичних партій. Уже в квітні цього року УГС заявила про свій саморозпуск й утворення ***Української республіканської партії (УРП).*** У її програмі визначено курс на здобуття Україною незалежності. Головою УРП обрали ***Л. Лук'яненка.*** У грудні 1990 р. виникло ще кілька партій, зокрема ***Демократична партія України (ДПУ), Українська селянсько-демократична партія, Партія слов'янського відродження, Соціалістична робітнича партія.***

У 1990 р. опозиційні до КП України політики активно працювали над створенням партій національного спрямування. Виникли ***Українська народна партія (УНП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Республіканська партія України (РПУ), Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ). На крайніх радикальних позиціях стояла Українська національна асамблея з її напіввійськовим відділенням – Українською національною самообороною (УНА-УНСО).***

Вибори 1990 р. У березні-травні 1990 р. відбулися на альтернативній основі вибори депутатів у Верховну Раду УРСР та місцеві ради (на кожне місце мало бути висунено не менше двох кандидатів). На 450 місць у Верховній Раді Української РСР претендувало близько ***3 тис.*** кандидатів. ***Демократичному блоку НРУ***, який ще не був зареєстрований, вдалося провести до Верховної Ради Української РСР ***111 депутатів.*** А в Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, Волинській та Київській областях він здобув перемогу (43 із 47 депутатів) над висуванцями від КП України. Депутатами стали ***І. Юхновський, В. Чорновіл, М. Горинь, Б. Горинь, С. Хмара*** та ін. У центральних областях України опозиція одержала близько половини мандатів. У східних і південних областях перемогли кандидати від КП України. ***У Верховній Раді України із 442 депутатів 373 були членами КПРС.*** Однак, здобувши депутатські мандати, частина із них вийшла із КПРС. У Верховній Раді сформувались дві основні політичні течії: ***комуністи (239 депутатів), «За радянську і суверенну Україну» і Народна рада (120 депутатів). Парламентською більшістю керував О. Мороз, а парламентською меншістю – І. Юхновський. Головою Верховної Ради обраний В. Івашко***, перший секретар ЦК Компартії України.

Декларація про державний суверенітет. ***16 липня 1990 р.*** після проголошення суверенітету прибалтійськими республіками та російською Федерацією, Верховна Рада УРСР ухвалила ***«Декларацію про державний суверенітет України».*** В цьому документі ***проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки умежах її території.*** В «Декларації» наголошується, що Україна як суверенна національна держава розвивається у наявних кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Україна забезпечує захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угрупувань та окремих осіб переслідуються законом.

Вже ***3 серпня 1990 р.*** Верховна Рада України прийняла ***закон «Про економічну самостійність Української РСР».*** Головними принципами економічної політики республіки визнано: ***власність народу на його національне багатство та національний дохід; різноманітність і рівноправність форм власності і роздержавлення економіки;*** повну господарську самостійність і свободу підприємництва усіх юридичних і фізичних осіб у межах законів УРСР; впровадження національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошовогообігу; національну митницю та захищеність внутрішнього ринку. Це був курс наутвердження економічного суверенітету, який мав достатнє економічне підґрунтя***. 1 серпня 1990 р.***, згідно із законом СРСР ***«Про пресу та інші засоби масової інформації», скасовано цензуру***. Характерною рисою тогочасного політичного життя стало ***падіння авторитету ЦК КПУ*** та дистанціювання її членів від ЦК. Водночас, так звані, суверен-комуністи об'єднувались довкола ***Леоніда Кравчука***, який будучи другим секретарем ЦК КПУ був обраний Головою Верховної Ради УРСР.

17 березня 1991 р., згідно з постановою Верховної Ради СРСР, відбувся з***агальносоюзний референдум щодо збереження Радянського Союзу.*** На референдум винесено таке питання: ***«Чи***

вважаєте Ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свобода людини будь-якої національності?». В Україні під час референдуму проведене республіканське опитування, виборцям запропонували ще відповісти назапитання: ***«Чи згідні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».*** Крім того, за рішенням ***Галицької асамблеї***, у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях був третій бюлетень: ***«Чи Ви хочете, щоб Україна стала самостійною державою?».*** Результати референдуму були такими: ***70,5% його учасників в УРСР проголосували за збереження СРСР, 80,2% громадян ствердно відповіли на запитання республіканського опитування, а в трьох західних областях майже одностайно проголосували за повну незалежність України.***

ДКНС. Результати березневого 1991 р. референдуму відкрили шлях до активізації ***Ново-Огарьовського переговорного процесу*** 9 союзних республік під керівництвом М. Горбачова на предмет підготовки проекту нового союзного договору. Підписання нового союзного договору було призначене на ***20 серпня 1991 р.***, який фактично мав перетворити СРСР у Союз незалежних держав. Це мало наслідком активізацію консервативних противників реформування СРСР, які бажали зберегти монополію на владу за КПРС. ***19 серпня в Москві*** за відсутності ***Президента СРСР М. Горбачова*** (перебував на відпочинку у Форосів Криму) створений ***Державний комітет з надзвичайної ситуації (ДКНС).*** У плани цього органу ***входило не допустити підписання нового союзного договору***, який вони розглядали як шлях до розвалу СРСР. По суті, це був орган, не передбачений Конституцією СРСР. Підписання нового союзного договору, через введення надзвичайного стану, не відбулося.

В УРСР упродовж ***20-22 серпня*** ніяких подій військового характеру не було. Не було помітно і будь-якої політичної активності. Верховна Рада, і передусім її голова Л. Кравчук, ***зайняли очікувальну позицію.*** З боку опозиції лунали заклики з осудом ДКНС. ***22 серпня 1991 р.*** Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов повернувся із Фороса у Москву і видав указ про розпуск КПРС. Він звинуватив її у спробі державного перевороту.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняла «Акт проголошення незалежності України». Проект Акта підготовлений у ніч з 23 на 24 серпня ***Л. Лук'яненком та Іваном Драчем.*** З урахуванням Акту виняткової важливості і значущості для майбутя наводимо його повний текст: ***«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого статугом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує: незалежність України та створення самостійної Української держави – Україна. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його підписання».*** Того ж дня прийнята постанова Верховної Ради ***«Про департизацію державних органів та організацій» і «Про політичну обстановку в Україні»***. У залу Верховної Ради внесений ***синьо-жовтий прапор.***

Референдум та вибори Президента України. Після проголошення незалежності проблема державотворення перейшла в практичну площину. Верховна Рада визнала за необхідне ***створити Раду оборони, Збройні Сили України, Національну гвардію. 26 серпня*** президія Верховної Ради України прийняла ***указ про тимчасове припинення діяльності КПУ.*** Для легітимізації українськоі незалежності було призначен***о референдум на 1 грудня***, який мав відбутись паралельно з виборами Президента України. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта проголошення незалежності України, і запитання: «Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності?» ***У голосуванні взяли участь 31,9 млн громадян, тобто 84%. За незалежність України висловилось 90,3% населення.***

На президентських виборах змагались ***Леонід Кравчук, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Ігор Юхновський.*** Націонал-демократи так і не змогли домовитись про єдиного узгодженого кандидата. ***Леонід Кравчук отримав 62% голосів, В'ячеслав Чорновіл – 23,3%, Левко Лук'яненко – 4,5%, Ігор Юхновський – 1,7%.*** Вже ***5 грудня*** Леонід Кравчук ***склав президентську присягу. 8 грудня Б. Єльцин, Л. Кравчук, С. Шушкевич підписали «Біловезькі угоди» про створення Союзу незалежних держав, СРСР – припинив своє існування.*** Референдум та вибори Президента мали важливе значення для міжнародного визнання незалежності України, вже ***2 грудня 1991 р. Польща та Канада першими визнали незалежність України***. А станом на 27 січня 1992 р. ***Україну визнала 91 держава, з 27 було встановлено дипломатичні відносини.***

Утвердження незалежності України 1991-1994 рр.

З першого дня існування незалежної України зроблено практичні кроки щодо розбудови держави. ***24 серпня 1991 р.*** Верховна Рада прийняла постанову ***«Про військові формування на Україні».*** Згідно з нею, усі війська, дислоковані на території України, підпорядковувалися Верховній Раді України. Було ***створено Міністерство оборони***, його очолив К. Морозов. ***20 вересня1991 р. створено Службу національної безпеки України*** (в 1992 р. реорганізована в Службу безпеки України (СБУ)). 25 серпня Президія Верховної Ради України ухвалила ***постанову «Про власність КПУ та КПРС на території України»***, що передбачала її націоналізацію. ***8 жовтня1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про громадянство України».*** Від нині кожний, хто проживав на території України, написавши відповідну заяву, міг добровільно обрати собі громадянство. Подвійного громадянства не допускалося.

Пріоритетними напрямками державотворчого процесу після прийняття Акта незалежності було встановлення недоторканності кордонів, регламентування їх режиму, порядку охорони, перетину. ***14 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про державний кордон України».*** Відповідно до нього, державний кордон СРСР на території України, яка межувала з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією, ставав державним кордоном України. Адміністративний кордон з союзними республіками – Білорусією, Молдавією і росією – ставав державним кордоном України.

Відповідно до ***Закону України «Про Збройні Сили України», 6 грудня 1991 р.*** більшість військових на території України добровільно склали присягу на вірність українському народу. Решта отримала можливість перейти на службу до будь-якої іншої армії або звільнитись у запас. Однією зі складних проблем залишалося зменшення чисельності української армії, яка на момент проголошення незалежності налічувала до 700 тис. військовиків. Тоді ж постала проблема Чорноморського флоту. Частина його особовою складу з відповідною матеріальною базою перейшла на службу до російського Чорноморського флоту.

Символіка незалежної України. Важливим атрибутом самостійної держави є її символіка. Майже 5 місяців у Верховній Раді і за її стінами точилися гострі політичні дискусії з приводу утвердження Гімну України***. 22 січня 1992 р. прийнято компромісне рішення – визнавалась музична редакція гімну «Ще не вмерла Україна»***, автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст залишили відкритим. ***28 січня 1992 р., на початку роботи чергової сесії Верховної Ради, синьо-жовтий прапор затверджений як Державний прапор України. 19 лютого парламент затвердив тризуб як малий Герб України.*** 26 червня 1992 р. затверджено Положення про паспорт громадянина України. З введенням в обіг купонів, які з 10 січня 1992 р. тимчасово виконували роль грошової одиниці, та встановленням дипломатичних відносин з іншими державами Україна на початку 1992 р. мала основні атрибути самостійної держави.

Державотворчі процеси в Україні відбувались досить суперечливо. Незважаючи на розподіл функцій усіх гілок влади, на практиці вони діяли неефективно, часто законодавчі акти суперечили один одному. Вищі органи державної влади слабо володіли соціально-економічною ситуацією, яка погіршувалася і спричиняла подальше зниження життєвого рівня основної маси населення. Невизначеність повноважень між Президентом та Верховною Радою призводила до політичного протистояння та негативно позначалась на процесі реформ. В березні 1992 р., з подання Л. Кравчука Верхвона Рада прийняла ***закон про представників Президента на місцях.*** Саме представники Президента на місцях ставали найвищими посадовими особами виконавчої влади. Це призвело до загострення відносин між ними та головами обласних та районних рад. Невизначеність у відносинах спостерігалась і на найвищому рівні, зокрема між Президентом та Кабінетом міністрів України.

«Партія влади». Основна частина компартійно-радяньскої номенклатури після розпаду СРСР та заборони КПРС утворила так звану «партію влади». Оскільки ці люди продовжували залишатись при владі, змінивши лише партійний квиток. Вони контролювали і навіть певною мірою спрямовували суспільно-політичні процеси в Україні. Колишні радянські функціонери не мали справжніх конкурентів, ***націонал-демократам*** бракувало досвіду політичної боротьби, в середині них назрівав розкол. Це не могло не позначитись на утвердженні незалежності України, адже при владі фактично залишались ті самі люди, які керували УРСР.

Загострення політичного протистояння та політичної кризи в Україні призвели до ***позачергових виборів до Верховної Ради України та Президента України. Результати другого туру виборів 10 липня 1994 р. були такими за Л. Кучму проголосувало 52%, за Л. Кравчука – 45 %.*** У західних областях абсолютну більшість голосів виборців здобув Л. Кравчук (у Тернопільській області – 89,7%), у південно-східних – перевагу мав Л. Кучма. У другому турі виборів Л. Кучму підтримали ліві партії України.

Соціально-економічний розвиток. Після здобуття незалежності України ***економічна криза посилилась.*** Це було зумовлено тим, що промисловість УРСР була спрямована на випуск продукції, прямо або опосередковано пов'язаної з ***військово-промисловим комплексом.*** Екстенсивний характер розвитку промисловості почав давати збої, ще в період «застою». Промисловість України була включена в єдиний загальносоюзний народогосподарський комплекс, вихід України з СРСР призвів до розриву економічних зв'язків. Переорієнтація української продукції на Захід через її низьку якість, була неможливою. Важливу роль відіграла недосвідченність української управлінської еліти, яка вміла лише виконувати вказівки. Становлення незалежнсоті України означало крах командної економіки, але до ринковою було ще дуже далеко. Зростання цін на енергоносії призвело ***до інфляції*** та зубожіння українського наелення.

Україна в період президентства Леоніда Кучми 1994-2004 рр.

Одним з перших кроків Л. Кучми стало відновлення і перепідпорядкування собі вертикалі викнавчої влади. Вже в ***серпні 1994 р.*** своїми указами він підпорядкував собі уряд та голів районних та обласних державних адміністрацій. Водночас президент активно формував свою команду, призначаючи на вищі урядові посади відданих людей, переважно з ***Дніпропетровська.*** Також Л. Кучма активно намагався створити свою пропрезидентську силу в Верховній Раді, яка мала унеможливити протистояння парламенту з президентом.

Конституційний процес. Для уникнення політичних криз та конфліктів необхідно було активізувати роботу по підготовці Конституції України. У ***червні 1995 р. між Верховною Радою України та Президентом України підписаний Конституційний договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття Конституції України».*** Його підписали О. Мороз і Л. Кучма. У червні 1996 р. закінчувався річний термін дії Конституційної угоди. 26 червня Президент Л. Кучма підписав Указ «Про винесення на референдум проекту Конституції України». Референдум призначено на ***25 вересня 1996 р.*** Цей крок Президента ще більше загострив політичну обстановку. У кінцевому рахунку все ж таки між Верховною Радою і Президентом досягнуто компромісу: була створена комісія з доопрацювання проекту Конституції. ***28 червня 1996 р.***, після надзвичайно гострого обговореним, у Верховній Раді ***за Конституцію України подано 305 голосів народних депутатів.*** Нова конституція України була прийнята. Президент Л. Кучма отримав майже всі повноваження, яких він вимагав від Верховної Ради. Основний закон значно розширив повноваження президента аж до прямого управління урядом і видання «економічних» указів, що мають силу закону, та урізав повноваження Верховної Ради. Україна стала ***президентсько-парламентською республікою.***

Економічні реформи. Проголошена Л. Кучмою стратегія економічних реформ була схвалена Верховною Радою. Президент залучив нових людей, здатних проводити реформи і розпочав їх з лібералізації цін та валютного курсу. В українській економіці впродовж п'яти років обертався ***купоно-карбованець.*** Вже ***у вересні 1996 р. в обіг була запроваджена національна валютна одиниця – гривня.*** Обмін купоно-карбованців на гривню відбувся в розрахунку 1:100 тис. Під час запровадження гривні мінімальна зарплата в Україні була встановлена в розмірі 15 грн і за два роки підвищена до 55 грн. Але інфляція істотно знизила її рівень.

Приватизація. У перші роки незалежності відбувалась ***приватизація дрібних підприємств.*** За 1991-1993 рр. у приватну власність перейшло ***3,6 тисяч підприємств*** та організацій. Кучма запропонував стратегію широкої приватизаці в жовтні 1994 р., до парламенту було подано відповідний законопроект ***«Про основні засади економічної та соціальної політики».*** Передбачалось утворення ***фінансово-промислових груп***, в яких повинні були об'єднатись підприємства, пов'язані між собою єдиним технологічним циклом, а також працюючі з ними банки. Проте депутати не підтримали цей законопроект. Розпочалась ***олігархізація української економіки***, використовуючи зв'язки з представниками виконавчої та законодавчої влади великі бізнесмени привласнювали об'єкти приватизації за смішні ціни. ***50% економіки України «прихватизатори» купили за 1 млрд. доларів.*** При цьому держава втратила контроль над виробництвом у більшості базових галузей, позбулася багатьох стратегічних підприємств.

Аграрні реформи. В листопаді 1994 р. президент видав уаз ***«Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогоспдарського виробництва».*** Розпочалось роздержавлення землі. Земля спочатку переходила в колективну власність колгоспів та радгоспів, а після цього ставало можливим паювання. Сертифікати, які засвідчували право на земельний пай, за 1994-2002 рр. отримали ***7 млн чоловік.*** Середній розмір пая складав ***4,2 га.*** Було додатково створено ***4 тисячі підпрриємств.*** Селяни отримали вибір: віддати свою землю в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання. ***В 200 р. виробництво валової сільськогосподарської продукції***

зросло на 9,2%. Щодо селян, які уже позбулися своїх паїв, то вони перейшли в розряд індивідуальних сільгоспвиробників, їхні земельні площі сягали 1-2 га землі. Після розвалу колгоспів ***фермери у 2001 р. виробляли 11,3% м'яса, 19,3% молока, 36,3% яєць від того, що виробляли колгоспи в 1990 р.***

За період ***1991-2000 рр. ВВП України скоротився на 60%, обсяг промислового виробництва на 49%, а сільськогосподарської продукції на 52%.*** Реальна заробітна плата зменшилась у 3,8 рази, а реальні виплати пенсій – у 4 рази. Проте поступово розпочався процес переходу до ринкової економіки, і вже ***в 2000 р. приріст ВВП становив – 5,9% В 2001 р. інфляція знизилась до 6%, а приріст інвестицій в основний капітал зріс на 17,2%. Валютні резерви збільшились з 1,5 млрд до 3,2 млрд доларів США.***

Парламентські вибори 1998 р. Зростання ролі партій у політичному житті зумовило ***зміну виборчого закону, в жовтні 1997 р. Верховна Рада прийняла закон про вибори за пропорційно-мажоритарною системою.*** Половину виборчих округів мажоритарними, інша половина депутатських місць виборювалась в одному багатомандатному загальнодержавному окрузі. 29 березня 1998 р. відбулися вибори депутатів до Верховної Ради України. У них взяли участь 20 партій і блоків. Відсотковий бар'єр подолали 8 партій і блоків. ***КПУ отримала 84 мандати, Народний рух – 32, блок СПУ-СелПУ 29, Партія «зелених» – 19, НДП – 17. 7 липня 1998 р. Головою Верховної Ради став О. Ткаченко.***

Президентські вибори 1999 р. ***25 березня 1999 р. в автомобільній катастрофі загинув лідер Народного руху В. Чорновіл.*** У політичних колах уже тоді вважали його смерть не випадковою. Саме перед цим стався розкол Руху і була спроба змістити В. Чорновола з посади голови Руху. Більше того, він розглядався як серйозний конкурент Кучми на президентських виборах. ***14 травня 1999 р. почалась передвиборча президентська кампанія.*** Першим кандидатом на посаду Президента України був висунутий ***Л. Кучма.*** Уряд В. Пустовойтенка перетворився на головний передвиборчий штаб кандидата Л. Кучми у Президенти України. ***31 жовтня 1999 р.*** відбулися чергові вибори нового Президента України. У першому турі ***Л. Кучма набрав найбільшу кількість голосів, але сумарно ліві кандидати мали перевагу (О. Мороз, П. Симоненко, Н. Вітренко).*** У другому турі виборів, який відбувся ***14 листопада, Л. Кучма здобув 56,2% голосів виборців, П. Симоненко – 37,8 %.***

Перемога Л. Кучми на президентських виборах призвела до концентрації влади в його руках, що не могло не викликати опір зі сторони народних депутатів. ***23 грудня 1999 р.*** новим прем'р-міністром став ***Віктор Ющенко.*** Вже ***16 квітня 2000 р.*** з ініціативи президента ***відбувся всеукраїнський референдум*** стосовно реформи сиситеми державного управління, але Верховна Рада так і не затвердила рішення референдуму. Водночас наростало незадоволення політичним курсом президента Кучми, його звинувачували в узурпації влади. Ситуацію ще більше ускладнило зникнення ***16 вересня 2000 р.*** опозиційного журналіста ***Георгія Гонгадзе.*** Офіцер президентської охорони, який втік за кордон, оприлюднив касетні плівки, на яких була записана розмова Кучми, в якій він вимагав покласти край журналістській діяльності Гонгадзе. ***«Касетний скандал»*** набув міжнародного резонансу, 2 листопада в лісі біля Таращі було знайдено обезголовлений труп. Дружина і друзі впізнали у ньому Георгія. Опозиція розгорнула масові акції протесту ***«Україна без Кучми»***, вимагаючи відставки президента. В травні 2001 р. В. Ющенка було відправлено у відставку, новим прем'єром став ***А. Кінах.***

Парламентські вибори 2002 р. Вибори ***2002 р.*** проходили надзвичайно напружено, участь взяли 63 партії. ***31 березня перемогу здобув блок «Наша Україна»***, який очолював В. Ющенко. Блок отримав 23,8% голосів. Пропрезидентська сила ***«За єдину Україну» – 20%. Блок Юлії Тимошенко – 11,8% голосів.*** Але по мажоритарних округах перемогу здобули висуванці саме В. Литвина, глави Адміністрації президента. Із залученням самовисуванців-мажоритарщиків їм вдалось нівелювати перемогу опозиційних сил та забезпечити стабільність для президента Кучми, який розпочав підготовку до продовження своєї влади після нових президентських виборів.

В квітні 2003 р. Кучма запропонував перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку, істотно обмеживши повноваження свого наступника, за рахунок розширення прав уряду. Після закінчення своєї другої каденції, Кучма мав намір очолити Кабінет міністрів, і таким чином, зберегти владу у своїх руках. В квітні 2004 р. ініційований Адміністрацією Президента законопроект про зміну форми правління був провалений. Тому Кучма розпочав підготовку свого наступника, ще в ***листопаді 2002 р. Прем'єром став Віктор Янукович***, колишній голова Донецької ОДА, людина з кримінальним минулим. Саме його було висунуто в кандидати на посаду президента від влади.

Зовнішня політика. Здобуття незалежності України синхронізувалось у часі з періодом закінчення «холодної війни» та започаткуванням нового міжнародного порядку. Крах комунізму у Східній Європі та дезінтеграція СРСР глобально змінили геополітичну систему світу. Одним з найваждивіших курсів в зовнішній політиції України було **ядерне роззброєння**, без якого були неможливими іноземні кредити,

інвестиції, Київ через тиск Москви та Вашингтона перебував намежі ізоляції. Ядерне роззброєння України варто розглядати в контексті закінчення холодної війни та загальному скороченню кількості наступальних озброєнь СРСР та США. Так 21 липня 1991 р. було укладено Договір між США та СРСР про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), набув чинності 5 грудня 1994 р. У результаті ***підписання в Лісабоні 23 травня 1992 р. Протоколу до Договору про СНО Україна з об'єкта Договору перетворювалась на його повноправного суб'єкта. А вже 18 листопада 1993 р. ВР України ухвалила постанову про ратифікацію Договору про СНО та Лісабонського протоколу.*** 14 січня 1994 р. у Москві президенти США, росії й України підписали тристоронню декларацію, яка узаконила без'ядерний статус України взамін за ґарантії її територіальної цілісності та виплати компенсацій. Зважаючи на приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю на її території, ***5 грудня 1994 року між Україною, російською Федерацією, Великобританією та Сполученими Штатами Америки було підписано так званий Будапештський меморандум***, за яким раніше перераховані держави-учасниці мали поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, в тому числі і від економічного тиску.

Досить складними виявились **відносини з РФ**, яка намагалась відновити СРСР під виглядом СНД, без України їй це не вдавалось, Україна не ратифікувала статут СНД. Вже в травні 1992 р. Верховна Рада РФ заявила про свої претензії на Крим, а ***в липні 1993 р.*** парламент РФ надав Севастополю статус міста РФ. Досить складно проходили переговори щодо поділу Чорноморського флоту СРСР. І лише ***28 травня 1997 р. у Києві підписано базову угоду з Чорноморського флоту.*** Розрахунок за використання об'єктів у Криму росія здійснювала з 1998 р. шляхом щорічного зменшення державного боргу України перед росією на суму 97,79 млн. доларів. Вже ***31 травня 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство України та РФ***, і хоча в договорі йшлось про визнання територіальної цілісності України, російська сторона цього пункту ніколи не дотримувалась і неодноразово ставила під сумнів український суверенітет над Кримом.

У вересні ***1995 р. Україна стала членом Ради Європи, у 1996 р. було прийнято Стратегію інтеграції до ЄС. В липні 1997 р. у Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО.*** Проте друга каденція Кучми на посаді президента призвела до погіршення відносин з Заходом, особливо після «касетного скандалу» та звинувачень Києва у продажі «Кульчг» Іраку, Україна фактично опинилась в міжнародній ізоляції. Багатовекторна зовнішня політика, яку проводив Кучма по суті стає проросійською, розпочались переговори про можливість участі України в ***Євразійському економічному співтоваристві***, ініціатором якого була Москва.

Помаранчева революція

Вибори 2004 р. Боротьба за президентське крісло розпочалась ***3 липня 2004 р.*** На наступний день кандидат від опозиції ***Віктор Ющенко,*** лідер блоку ***«Наша Україна»*** в Києві на Співучому полі оприлюднив свою передвиборчу програму ***«Десять кроків на зустріч людям»***, мова йшла про створення нових робочих місць, забезпечення пріоритетного фінансування соціальних програм і т. п. В свою чергу, кандидат від влади, чинний Прем'єр-міністр України ***Віктор Янукович***, був висунутий від ***Партії регіонів.*** Аби отримати політичні бонуси Янукович ініціював з ***1 вересня 2004 р.*** підняття вдвічі мінімальних пенсій, але кошти на підвищення не були закладені в бюджет на 2005 р. Водночас кандидат від влади активно ***використовував адміністративний ресурс***, а правоохоронні органи всіляко перешкоджали діяльності опозиції***. 31 жовтня відбулись вибори.*** За підрахунками ЦВК (велися два тижні), ***В. Ющенко отримав підтримку 39,82% голосів виборців, а В. Янукович – 39,32%.*** Це означало, що ЦВК призначить другий тур виборів Президента України. На ***21 листопада 2004 р.*** був призначений другий тур виборів Президента України. В. Ющенко провів успішні переговори з ***О. Морозом, А. Кінахом і групою «Центр»***, у результаті чого ці політичні сили заявили про свою підтримку у другому турі В. Ющенка.

Захід і Центр України 21 листопада проголосував за В. Ющенка, а Південь і Схід – в основному за Януковича. Проте кандидат від опозиції виграв би вибори якби не ***масові фальсифікації зі сторони чинної влади, яка абсолютно підтримувала Януковича.*** Відрив між кандидатами на користь провладного, за словами ЦВК, ***складав 812 тисяч голосів, а явка на вибори в Донбасі зросла на 843 тисячі.*** У другому турі були спостерігались масштабніші фальсифікації, ніж 31 жовтня 2004 р., – це ***відкріпні талони***, які давали можливість одним і тим самим людям пересуватись на автобусах і здійснювати багаторазове голосування (так звані ***каруселі***); переносні урни для голосування за межами виборчих дільниць. Наприклад, у Миколаївській області таким способом проголосувало 35% виборців; збільшення показників явки виборців; недостовірні списки виборців тощо.

Майдан. Коли закінчувалось голосування, у Києві на Майдані Незалежності зібралось ***до 30 тисяч громадян. Вже 22 листопада їхня кількість зросла до 100 тисяч Лідери опозиції – В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз*** виступили перед мітингуючи і закликали відстояти втрачену перемогу. У скорім часі чимало вузів, шкіл особливо в західних областях, оголосили страйк, а студенти та учні щодня збиралися на майданах на мітинг. ***Ю. Луценко*** (польовий командир) оголосив, що у центрі Києва буде встановлено ***1,5 тис. наметів.*** З цього часу він оголосив акцію громадянської непокори, став «польовим командиром». Так в Україні почалася помаранчева революція, оскільки кольором команди Ющенка був саме помаранчевий. Паралельно свій майдан організували прихильники Януковича, який поступався чисельністю. Особливістю протестиого руху ***«біло-синіх»*** було те, шо в умовах України він набирав ознак і ***регіонального.***

Одразу після оголошення ЦВК результатів другого туру виборів, ***Ющенко звернувся до Верховного Суду України з вимогою визнати недійсними результати голосування по Донецькій та Луганській областях у зв'язку з масовими порушеннями народного волевиявлення.*** Вже ***25 листопада*** Верховний Суд призупинив процесс передачі влади новообраному президенту. Після багатьох днів протистояння Верховний Суд України визнав за необхідне провести ***третій тур виборів, який був призначений на 26 грудня.***

Конституційна реформа. ***8 грудня 2004 р. Верховна Рада України в пакеті ухвалила зміни до Конституції України***, закон який вдосконалював систему проведення виборів. Припиняла свою діяльність діюча ЦВК і затверджувався склад нової ЦВК України. При голосуванні за відкріпними талонами на них ставився спеціальний штамп. Також Україна ставала ***парламентсько-президентської республікою***. Передбачалося формування у майбутньому парламенті (з 2006 р.) ***парламентської більшості. Прем'єр-міністр*** призначається Верховною Радою за поданням Президента України, а кандидатуру прем'єра вносить Президент за пропозицією депутатської більшості у Верховній Раді. ***Міністр оборони, міністр закордонних справ*** призначається Верховною Радою за поданням Президента. Інші члени уряду призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра України. За Президентом зберігалося ***право дострокового розпуску Верховної Ради***, якщо протягом 1 місяця не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій, або за 60 днів не сформований склад уряду.

Третій тур виборів. ***26 грудня 2004 р.*** вибори Президента України було проведено з ***дотриманням загальновизнаних у світі демократичних виборчих стандартів. За В. Ющенка подано 51,99 голосів виборців, за В. Януковича – 44,19%.*** Географія результативності голосування не змінилась. Ющенко мав цілковиту перевагу на Заході та Центрі, а Янукович – на Півдні та Сході. Настрої виборців, порівняно з попереднім туром не дуже змінились. ***Результат голосування змінився внаслідок усунення масштабних фальсифікацій.***

Україна в період президентства Віктора Ющенка 2005-2010 рр.

23 січня 2005 р. в сесійній залі Верховної Ради України відбулася ***інавгурація*** – урочистий вступ на носі Президент а України ***В. Ющенка.*** В залі було багато іноземних гостей, чимало поважних представників українського суспільства. Вже ***4 лютого 2005 р. 365 депутатів Верховної Ради України підтримали пропозицію В. Ющенка призначити Ю. Тимошенко на посаду Прем'єр-міністра.*** Проте в «помаранчевій» команді назрівав розкол, основна боротьба розгорнулась між Кабінетом Міністрів, який очолювала Юлія Тимошенко та РНБО, Секретарем якого був ***Петро Порошенко.*** **8 вересня 2005 р.** Ющенко відправив у відставку уряд Тимошенко. Уряд очолив ***Юрій Єхануров.***

Вибори 2006 р. Розпочалась підготовка до парламентських виборів. ***Коаліція «Сила народу»*** розпалась, колишні лідери помаранчевої команди йшли на вибори окремими партіями та блоками. Особливістю цих виборів було те, що вони відбувались за ***пропорційною системою*** та в умовах парламентсько-президентської республіки. ***26 березня 2006 р.*** на виборах перемогу здобула ***Партія регіонів – 32,2%; Блок Юлії Тимошенко – 22,27%; блок «Наша Україна» – 13,94%; СПУ – 5,67%; Компартія – 3,66%.*** В умовах парламентсько-президентської республіки розпочались консультації щодо створення парламентської коаліції. Колишні союзники БЮТ, Наша Україна та СПУ так і не змогли домовитись, цим скористалась Партія регіонів, яка перетягнула на свою сторону Соцпартію та разом з комуністами утворили ***антикризову коаліцію. Прем'єр-міністром став Янукович, а Мороз – спікером Верховної Ради.***

Проте це не змогло вирішили політичну кризу, конфлікт між парламентською коаліцією, яка завдяки «тушкуванням» збільшувалась та Президентом загострювався. Це дозволило Ющенку скористатись своїм конституційним правом та ***в квітні 2007 р. розпустити Верховну Раду України та призначити позачергові парламентські вибори.*** Після тривалих консультацій вибори були призначені на ***30 вересня 2007 р.*** Результати були такими: ***Партія регіонів – 34,7%, БЮТ – 30,71%; «Наша Україна – Народна самооборона» – 14,15%; КПУ – 5,39%; Блок Литвина – 3, 96%.*** В такій ситуації помаранчеві змогли

домовитись і ***18 грудня 2007 р. Прем'єр-міністром було призначено Юлію Тимошенко.*** Перед урядом постала серйозні труднощі в зв'язку з світовою економічною кризою. Водночас конфлікт між Президентом та Прем'єром лише загострювався, що не могло не позначитись на політичній ситуації в країні, поширеними явищами стали взаємні звинувачення Ющенко і Тимошенко у корупції. Це все посилило розчарування людей в чинній владі, чим не могла не скористатись Партія регіонів, яка активно готувалась до ***реваншу*** на майбутніх президентських виборах.

Вибори 2010 р. Перший тур виборів відбувся ***17 січня 2010 р., В. Янукович отримав – 35,32% голосів; Ю. Тимошенко – 25,05%, В. Ющенко – лише 5,45%.*** Другий тур відбувся ***7 лютого 2010 р., перемогу на них отримав В. Янукович – 48,95%, Ю. Тимошенко – 45,47%.*** Проте вибори відбулись з численними ***фальсифікаціями, практикувався підкуп виборців.*** Проте оскарження результатів виборів, яке було ініційоване Ю. Тимошенко не було задоволене.

Зовнішня політика України. Свою діяльність на посту Президента України В. Ющенко розпочав з візитів до ***Москви, Страсбурга, Давоса та Варшави.*** У Москві з В. Путіним він провів переговори з питань торгово-економічних відносин, формування єдиного економічного простору, Азово- Керченської проблематики та про перебування Чорноморського флоту росії у Севастополі. ***У Страсбурзі В. Ющенко виступив перед депутатами Європарламенту.*** У своїй промові він намагався роз'яснити європейцям внутрішню ситуацію в Україні і висловив надію на розширення співпраці з країнами Євросоюзу. Усі його візити засвідчили, що в Європі був великий інтерес до України і бажання з нею співпрацювати. Вже ***в 2005 р. українській економіці було надано статус – ринкової.*** А ***в 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі.*** Водночас Україна активізувалась як регіональний лідер, зокрема в рамках ***ГУАМу*** (Грузія, Україна, Азербаджан, Молдова). ***Київ засудив агресію росії проти Грузії*** в серпні 2008 р., а також Україна попередила росію про небажаність участі кораблів Чорноморського флоту росії, що базуються в Криму у війні проти Грузії.

Від самого початку ***РФ підтримувала В. Януковича.*** Зовнішньополітичний курс України декларований Ющенком був спрямованим на ***євроатлантичну інтеграцію***, що дуже непокоїло Кремль. Саме тому Москва вирішили тиснути на Київ, ***розпалюючи антиукраїнські настрої в Криму та Донбасі.*** Ще одним важелем тиску на Україну стали ***газові війни.*** росія відмовлялась постачати Україні газ, вимагаючи збільшення ціни. Ситуація в українсько-російських відносинах стабілізувалась лише після того як Янукович очолив уряд. Проте в 2008 р. росія розпочала нову газову війну проти України, а ***з 1 січня 2009 р. «Газпром» повністю припинив постачання газу до України.*** Москва вдало підтримувала конфлікт Ющенко-Тимошенко, і ***18 січня 2009 р. між главами урядів обох країн Тимошенко і Путін була підписана нова газова угода***, яка не була вигідна Україні. Ціна на газ збільшувалась до ***450 доларів*** за тисячу кубометрів. Ця угода була невигідна українські економіці та фактично започаткувала енергетичну колонізацію України росією.

Україна в міжнародних організаціях *academia.in.ua*

Організація	Приєднання	Статус
Організація Об'єднаних Націй (ООН)	24 жовтня 1945 р.	УРСР – член – засновник ООН
Співдружність Незалежних Держав (СНД)	8 грудня 1991 р.	Україна є членом-засновником СНД, але не ратифікувала Статут організації, отже не є дійсним членом
Міжнародний валютний фонд (МВФ)	3 вересня 1992 р.	Дійсний член
Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)	1 січня 1995 р.	Попередницею ОБСЄ була Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, в яку Україна вступила 30 січня 1992.
Рада Європи	9 листопада 1995 р.	Дійсний член
ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток	10 жовтня 1997 р.	Член-засновник
Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)	1 травня 1999 р.	Дійсний член
Світова організація торгівлі (СОТ)	16 травня 2008 р.	Дійсний член

Мал. Україна в міжнародних організаціях.

Особливості політичного розвитку України 2010-2013 рр.

25 лютого відбулась інавгурація ***Віктора Януковича.*** З його приходом до влади розпочалась ***концентрація влади в руках Партії регіонів.*** Вже ***11 березня 2010 р. у відставку було відправлено уряд Ю. Тимошенко, натомість уряд було сформовано Партією регіонів, яки очолив Микола Азаров.*** Вже у вересні 2010 р. ***Конституційний суд*** визнав неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (політреформу 2004 року) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду і ухвалення і ***відновив дію Конституції України 1996 року.*** Таким чином, Янукович отримав значно більші повноваження, а Україна знову стала ***президентсько-парламентською республікою.***

Водночас було ініційоване ***кримінальне провадження*** щодо лідера опозиції ***Ю. Тимошенко***, її звинуватили в перевищенні службових обов'язків. Найбільшою є справа ***«по газовому договору з росією від 19.01.2009 року». 11 жовтня 2011 року Ю. Тимошенко була засуджена на 7 років у «справі газового договору з росією».*** Розпочались переслідування і інших опозиціонерів, зокрема ***Юрія Луценка***, якого теж було засуджено до 4 років позбавлення волі. Багато опозиційних політиків виїхали за межі країни. Водночас розпочались утиски свободи слова та переслідування журналістів. ***Україна за рейтингом демократії, який щорічно оприлюднює «Економіст», впала з 53 місця («неповна демократія») до 79 («гібридний режим»), а в рейтингу «Індекс свободи слова», який оприлюднює міжнародна організація «Репортери без кордонів», Україна тільки за 2010 рік опустилась на 42 позиції й посіла 131 місце між Іраком (130) та Ізраїльськими територіями (132).***

3 липня 2012 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про засади державної мовної політики», авторами якого були ***Колесніченко та Ківалов***, члени Партії регіонів. Закон був спрямований на розширення прав російської мови, ним провладна партія хотіла здобути собі політичні бонуси на майбутніх виборах. Проте цей закон був ***популістським***, і ***не витримує критики Венеціанської комісії***, для його реалізації необхідно близько ***15 млрд доларів.***

Вибори 2012 р. Напередодні парламентських виборів, провладна партія ініціювала зміни до виборчого законодавства, зокрема ***прохідний бар'єр для політичних партій було збільшено до 5%, а також заборонено брати участь у виборах політичним блокам***, що на думку експертів, зроблено для того, щоб не дати об'єднатися розрізненій опозиції. Незважаючи на численні фальсифікації, підкуп виборців та використання адміністративного ресурсу ***Партія регіонів отримала – 30% голосів; Батьківщина – 25,54%; УДАР – 13,96%; КПУ – 13,18%; Свобода – 10,44%.*** Оскільки вибори відбували за змішаною системою то владі вдалось перетягнути на свою сторону чимало самовисуванців і вже ***12 грудня 2012 р. було затверджено уряд на чолі з М. Азаровим, спікером Верховної Ради став один з лідерів Партії регіонів В. Рибак.***

«Вставай, Україно!». Узурпація влади Партією регіонів, небажання влади йти на діалог з опозиціє і суспільством та погіршення економічного становища України призвело до глибокої ***суспільно-політичної кризи. 14 березня 2013 р. у Вінниці опозиційні парті ВО «Батьківщина», УДАР та ВО «Свобода» розпочали масові акції протесту «Вставай, Україно!» проти режиму Януковича.*** Масові акції відбулись ***у всіх обласних центрах України.*** Влада всіляко ускладнювала та перешкоджала проведенню мітингів, але навіть ***у Донецьку на мітинг 31 травня вийшло до 4 тисяч людей.***

Зовнішня політика. Прихід до влади Януковича ознаменувався поверненням до ***багатовекторної***, а по суті ***проросійської*** зовнішньої політики. Вже ***21 квітня 2010 р. президент РФ Д. Медвєдєв відвідав Харків, де було підписано угоду про знижку у сто доларів ціни на газ для України, взамін українська сторона погоджувалась продовжити термін дислокації ЧФ Росії до 2042 р., так звані Харківські угоди.*** Ще 2 квітня президент В. Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до НАТО. ***1 липня 2010 р.*** Верховна Рада ухвалила Закон України ***«Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»***, в якому наша держава визначається як ***позаблокова*** європейська держава.

ВИКЛИКИ ІСТОРІЇ: РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

Причини та передумови Революції Гідності

(21 листопада 2013 р.-22 лютого 2014 р.)

Євромайдан, Єврореволюція, Революція Гідності – усі ці терміни сьогодні стали невід'ємною складовою в історії побудови української державності. Україна є досить молодою республікою, юридично свою незалежність вона отримала у 1991 р., проте в реаліях це було далеко від бажаного. Протягом усього періоду незалежності ми стали свідками того, як наша держава поступово перетворювалася на другорядну країну світу, сателіта російської Федерації. Замість реформ та змін, в країні зберігалася законсервованість системи, котра дісталась нам у спадок ще від Радянського Союзу. ***Тіньова економіка, зростання корупції та хабарництва, безвідповідальність влади та її***

авторитарний характер, навмисне знищення армії практично зруйнували потенціал країни. Україна перебувала у стані постійної кризи у всіх сферах життя. Помаранчева революція 2004 р. мала стати рушійною силою до змін, люди вірили, що буде усе по-новому. Проте очікування не справдилися, а навпаки, були розбиті у пух і прах. У 2010 р. до влади прийшла «банда олігархів», яка вирішила знищити рештки справжнього українства та й ще за його рахунок наживитись. Президент В. Янукович за час свого правління (2010-2014 рр.) встиг узурпувати конституцію 2004 р. та зосередити у своїх руках усю повноту влади. Колишній співдоповідач Парламентської асамблеї Ради Європи щодо України Ханне Северінсен так прокоментувала формування влади Януковичем у перші два місяці каденції: «Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий Президент, він використав їх для того, щоб підібрати під себе уряд, скасувати результати виборів 2007 року, повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ і навіть парламент». Все ж українці вірили, якщо Україна стане на шлях європейської інтеграції, то в державі будуть проведені соціально-економічні та політичні реформи. Але сценарій розвивався зовсім по-іншому. Адміністрація президента В. Януковича та уряд на чолі з М. Азаровим вели активну проросійську зовнішню політику. Важливим етапам в історії незалежної України мав стати ***Вільнюський саміт східного партнерства 28-29 листопада 2013 р.*** Але незадовго до цього була зроблена неочікувана для всіх заява: ***Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.*** Такий хід подій аж ніяк не влаштовував українців, які покладали великі надії на співробітництво України із ЄС, а тому зроблена заява стала тим каталізатором, який призвів до перших актів протесту.

Перших 9 днів Євромайдану

Епіцентром основних подій знову ж таки стала столиця України м. Київ. ***21 листопада близько 22:00 на Майдані Незалежності почали збиратися перші учасники мітингу***, їх чисельність нараховувала близько 1500 осіб. Вони пікетували Адміністрацію Президента, а потім, повернувшись на Майдан, вирішили лишитися на ніч. Цього дня суд прийняв рішення заборонити встановлення наметів, кіосків, навісів під час проведення акцій на Майдані Незалежності, вулиці Хрещатик та Європейській площі до 7 січня 2014 року. Також у цей день почалися невеликі протести і в інших областях України. 22 листопада ввечері уже відбувся мітинг, у якому взяло участь близько 3-5 тис. людей. Наступного дня на Майдані Незалежності розпочалася штовханина з міліцією, яка намагалася відтіснити мітингувальників, розширивши площу навколо місця встановлення новорічної ялинки. В цей же час поширилася інформація, що до Києва на антимайдан і провладний мітинг їдуть автобуси із людьми, яким обіцяли грошові виплати. ***24 листопада в Києві відбулася велика хода та мітинг на Майдані Незалежності***, які зібрали більше ніж 100 тисяч прихильників євроінтеграції. Протести відбулися також у Львові, Луганську та Харкові. Українська діаспора Франції, Німеччини, Швейцарії, Англії та ін. держав теж вдалася до протестів. Тим часом в столиці України при підтримці Януковича був створений антимайдан, який охороняли загони «Беркуту». Близько 15:00 на вулиці Грушевського під будинком уряду ***відбулись зіткнення міліції з мітингувальниками.*** За даними столичного управління МВС, мітингарі зі «Свободи» кидали у правоохоронців якусь арматуру, запалені фаєри та каміння. Але, на справді, у міліцію почали кидати спеціально організовані владою «тітушки». Тож міліціонери застосували гумові кийки, сльозогінний газ і світлошумові гранати для розгону натовпу. Цього дня чимало киян та гостей міста постраждали від сльозогінного газу, розпиленого міліцією. В одинадцятій годині вечора розпочалися нові заворушення, проте мітингувальникам вдалося вистояти ніч. Протягом ***25-27 листопада в Києві відбулися перші страйки київських студентів.*** Також мітинги проводились в інших містах України, зокрема у Тернополі та Львові. ***28 листопада уже відбувся загальностудентський страйк***. Декілька колон студентів з десятків різних вишів Києва об'єдналися у парку Шевченка, після чого рушили на Майдан Незалежності. Увечері ***29 листопада на Євромайдані відбувся великий мітинг.*** Участь у заході взяли лідери трьох опозиційних партій Арсеній Яценюк, Віталій Кличко, Олег Тягнибок, а також екс-глава МВС Юрій Луценко. Вони виступили із закликами відставки М. Азарова та дострокових виборів до парламенту.

Силовий розгін 30 листопада

Подальші події на Майдані Незалежності набирали більш гострого характеру. ***Кривавою виявилася ніч на 30 листопада***. Тоді начальник ГУМВС України в Києві ***Валерій Коряк віддав безпосередній наказ про застосування сили у розгоні Євромайдану.*** О 4 годині ранку, коли на Майдані Незалежності залишалося близько 400 протестувальників, площу оточили озброєні бійці «Беркуту». За допомогою сили, використовуючи вибухові пакети та б'ючи кийками та ногами людей, їм вдалося витіснити мітингувальників із площі. Серед протестувальників було багато поранено. ***Близько 5 ранку «Беркут» «зачищав» Хрещатик***. Новорічна ялинка, яка стояла на Майдані і через яку буцімто і

розігнали майдан, у соціальних мережах була прозваною «кривавою» через силовий розгін мирних людей. Як повідомляє ТСН, близько 35 людей були госпіталізовані, а 37 заарештовано. ***Застосування сили проти мирних людей викликало хвилю обурення в українській громадськості. Ця подія стала переломним моментом у революційних подіях. Поступово протести перетворилися із проєвропейських на антиурядові і стали значно масштабнішими.*** Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська обласні ради, а також міські ради Донецька, Львова, Хмельницького засудили дії міліції проти учасників Євромайдану. Львівщина та Івано-Франківщина висловили недовіру Януковичу та його урядовцям, сформованим центральною владою облдержадміністраціям та разом із Тернопільщиною оголосили про участь у загальнонаціональному страйку.

Масові протести 1 грудня

Масові протести 1 грудня. Після кривавого розгону майдану по всій Україні пройшли численні мітинги. ***1 грудня у Києві на акції протесту вийшло близько півмільйона людей.*** О 12:30 на Майдані Незалежності відбулося ***Всеукраїнське народне віче***. В той же час на мітингу були європейські дипломати: віце-президент Європарламенту Яцек Протасевич, колишній глава Європарламенту Єжи Бузек та колишній глава польського уряду, лідер партії «Закон і справедливість» Ярослав Качинський. Близько 13:00 організована група з 50-60 осіб у масках і касках, з битками та палицями увірвалася до приміщення ***КМДА,*** зламавши двері та розбивши вікна. Групу очолювала Тетяна Чорновол, яка закликала захопити будівлю для унеможливлення її підпалу зі сторони влади. Міліція не чинила спротив атакувальникам. Уже згодом ***приміщення зайняли мирні мітингувальники. Того ж дня опозиційні сили створили Штаб національного спротиву (ШНС***) – координаційний центр Євромайдану, що був розташований у ***Будинку профспілок***. Головними вимогами штабу стали відставка Кабміну, а також проведення позачергових виборів Президента й уряду. Тим часом на вул. Банковій на двох білих автобусах були завезені «тітушки» у кількості близько 50-60 осіб. Близько 14:20 ***розпочався штурм біля будівлі Адміністрації Президента*** – група молодиків закидала працівників міліції бруківкою і фаєрами, робились спроби прорвати ланцюг силовиків за допомогою екскаватора, захопленого із включеним двигуном на вулиці Інститутській. Представники опозиції, зокрема Петро Порошенко, закликали людей не піддаватись на провокації й не йти на штурм, але отримали у відповідь образливі вигуки російською мовою. Приблизно о 16:30 спецпідрозділи перейшли у наступ. За повідомленням Громадського телебачення, під час розгону постраждали кілька журналістів, що висвітлювали події. Затриманих приводили у двір Адміністрації Президента, де над ними чинили знущання та насильство. Ближче до вечора ситуація в столиці України дещо стабілізувалася.

Події у період з 2 грудня 2013 р. по 16 січня 2014 р.

Протягом ***2-7 грудня у всій Україні тривали великі проєвропейські та антиурядові мітинги***. Протестувальники у Києві остаточно захопили Будинок профспілок та КМДА. Тривали різні акції протесту біля Адміністрації Президента і Генеральної прокуратури. Широкомасштабним виявився ***мітинг 8 грудня, який увійшов в історію під назвою «Марш мільйонів»***, оскільки на Майдані Незалежності зібралося близько мільйона громадян України, яким була не байдужа доля їх держави.

Голова політради ВО «Батьківщина» О. Турчинов зі сцени оголосив намір блокувати решту урядових будівель та встановлювати наметові містечка на вулицях урядового кварталу. Опозиція дала Януковичу 48 годин на виконання вимог Майдану, зокрема відставку уряду та позачергові президентські вибори. ***Того ж дня в Києві було повалено пам'ятник Леніну.*** Так, по всій Україні був започаткований ***«ленінопад» –*** широкомасштабна хвиля активного протесту проти радянського «совка», яка передбачала повалення та демонтаж памятників лідеру більшовицької партії (комуністів) В. Леніну**.** Після завершення офіційної частини заходу мітингувальники рушили на вулиці урядового кварталу, де створили кілька блокпостів та барикад, зокрема на вул. Грушевського, Лютеранській, Круглоуніверситетській та перехресті Шовковичної і Богомольця. Але уже ***9 грудня з настанням темряви внутрішні війська та спецпризначенці розпочали атаки на блокпости та барикади Євромайдану*** в урядовому кварталі. До 4 години ранку 10 грудня спецпризначенці практично знищили всі барикади в урядовому кварталі. Тоді у сутичках постраждали близько 10 мітингувальників.

В ***ніч на 11 грудня силовики здійснили спробу штурму Євромадйану***. Наступ було розпочато о 1 годині ночі з боку вулиць Інститутської та Європейської площі, після 3-ї ночі здійснювалися також спроби штурму КМДА. Але завдяки дзвонам Михайлівського золотоверхого собору, закликам Руслани Лижичко, Юрія Луценка, Святослава Вакарчука зі сцени Майдану до киян прийти на допомогу, а також трансляції подій через інтернет, тисячі киян вийшли на допомогу протестувальникам, завдяки чому до 9 ранку ситуація стабілізувалася, а силовики покинули Хрещатик.

12 грудня опозиція закликала людей прийти на народне віче 15 грудня. «Звертаємось до всіх українців приїхати в неділю на 12 годину на наше народне віче», – закликав А. Яценюк. Також, він нагадав, що на 17 грудня запланований візит президента Януковича до Москви: «Основне питання порядку денного народного віче, яке ми називаємо «День гідності» – не дати можливості Віктору Януковичу підписати угоду про вступ України в Митний союз». ***В «День гідності» (15 грудня) протестувальники висунули вимогу Президенту України Віктору Януковичу звільнити усіх політв'язнів***, включаючи екс-прем'єр-міністра Юлію Тимошенко. Крім того, ***Євромайдан прийняв резолюцію, яка забороняє Президентові підписувати угоду про вступ України в Митний союз під час візиту в Москву.*** 17 грудня більше однієї тисячі людей почали пікетувати будівлю МВС України з вимогою відставки Віталія Захарченка та припинення кримінального провадження стосовно учасників Євромайдану. **19 грудня** народні депутати в Раді прийняли закон про звільнення від кримінальної відповідальності учасників Євромайдану та відпустити попередньо заарештованих. За це рішення проголосували 339 депутатів. В той же час Янукович звернувся до Генерального прокурора з проханням звільнити мітингувальників, котрих було раніше ув'язнено. У неділю, ***22 грудня***, на Майдані Незалежності в Києві відбулося ***четверте за рахунком народне віче***. За різними даними, на Євромайдані було до 100 тисяч людей. На ньому було ***ухвалено резолюцію про створення загальнонаціональної організації Всеукраїнське об'єднання «Майдан»*** з метою поглиблення, розширення та подальшої координації діяльності Євромайдану. У ночі ***25 грудня відбулося побиття журналістки та активістки Євромайдану Тетяни Чорновол.*** Прокуратура відкрила кримінальну справу, але в той же час затягувала із розслідуванням. Надалі події в Україні були досить спокійними. ***29 грудня було організовано мирний автопробіг*** до резиденції Президента України в Межигір'ї. 31 грудня Штаб національного спротиву оприлюднив план дій на січень 2014 року, згідно з яким акції на Євромайдані планують продовжити до 24 січня. ***Новий рік у Києві на Майдані Незалежності зустрічали сотні тисяч українців.*** За деякими даними, на площі було близько півмільйона людей. Сходитися люди почали звечора і до півночі весь Майдан був забитий вщерть. Українців розважили виступами різних виконавців, драйвом та жартами. Усіма присутніми було виконано Гімн України, таким чином було встановлено рекорд Гінеса. Загалом до 16 січня події в столиці та в інших областях України були досить спокійними, оскільки гострих сутичок не було. Але мітингувальники продовжували акції протесту, а наметове містечко у Києві тільки розросталось.

<u>«Диктаторські закони 16 січня»</u>

У ***четвер 16 січня 2014 р. у Верховній Раді України з порушеннями було прийнято 10 законів, направлених на звуження конституційних прав і свобод громадян.*** Закони приймалися підняттям рук, без використання системи «Рада» та без обговорення, а їхні тексти стали доступні тільки після того, як депутати за них проголосували. Ці законодавчі акти, на думку більшості експертів, обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. Прийняття законів стало реакцією влади на масові протести громадян. У Партії регіонів наголошували на легітимності ухвалених рішень і їхньому сприятливому впливі на ситуацію в Україні. Проте такі дії чинної влади обурили не тільки українське суспільство, але і викликали стурбованість у країнах Європи та США, оскільки вони обмежували громадянські права людей, задекларовані у Конституції. У ***прийнятих «диктаторських законах» йшлося***:

- «Участь в зборах, мітингу, вуличному поході, демонстрації, іншому масовому заході у масці, шоломі або з використанням інших засобів чи способів маскування з метою уникнення ідентифікації особи, або наявність у особи, яка бере участь у такому заході, відкритого вогню, піротехнічних засобів (освітлювальних, сигнальних, імітаційних), зброї, спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії, вибухових чи легкозаймистих речовин, предметів, спеціально пристосованих чи заздалегідь заготовлених для вчинення протиправних дій, а також участь у такому заході без дозволу органів внутрішніх справ у форменому одязі, що повторює або схожий на формений одяг працівників правоохоронних органів чи військовослужбовців, – *тягнуть за собою накладення штрафу від ста п'ятдесяти до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб*».
- «*Встановлення без дозволу органів внутрішніх справ* для проведення зборів, мітингів, вуличних походів чи демонстрацій або під час їх проведення конструкцій, *наметів чи інших малих архітектурних форм*, предметів чи конструкцій, що використовуються як сцена, звукопідсилюючої апаратури, – *тягнуть за собою накладення штрафу від двохсот п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб*»;

- «*Здійснення особою, яка керує транспортним засобом, руху у колонах в складі більше п'яти транспортних засобів без узгодження умов та порядку руху* з відповідним підрозділом Міністерства внутрішніх справ України, що забезпечує безпеку дорожнього руху, що спричинило створення перешкод для дорожнього руху, – *тягнуть за собою накладення штрафу від сорока до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права керування транспортними засобами на строк від одного до двох років* з оплатним вилученням транспортного засобу у його власника чи без такого»;
- «Блокування будівель чи споруд, що забезпечують діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, з метою перешкоджання нормальній роботі підприємств, установ, організацій – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Крім цих основних положень, нові закони забороняли: діяльність інтернет-ЗМІ без реєстрації в якості інформагентства, здійснювати та поширювати наклеп, збирати, зберігати чи поширювати секретну інформацію про суддю, його родичів чи членів сім'ї. Також нацкомісія по регулюванню у сфері зв'язку й інформації отримала право зобов'язати інтернет-провайдерів обмежувати доступ своїх абонентів до сайтів всесвітньої мережі, через яку здійснюється поширення інформації, що суперечить законодавству. Як бачимо, за своїм змістом Закони 16 січня були диктаторськими і фактично повністю обмежували громадянські права українського народу. Що у свою чергу означало зневажання демократичних основ, закладених в Конституції України.

Події 19-27 січня 2014 р.

Хід таких подій, зрозуміло, не влаштовував українське суспільство. Більше сотні громадських організацій оголосили повну мобілізацію на Майдані Незалежності у Києві. Лідери опозиції події 16 січня назвали державним переворотом і закликали до всеукраїнського страйку. У заяві Міжнародного фонду «Відродження» йдеться, що у стінах Верховної Ради «відбулась безпрецедентна за своєю зухвалістю атака на базові права людини та громадські свободи, що ставить під сумнів демократичну природу української держави та відкриває шлях до масових репресій проти її громадян». ***19 січня 2014 р. у Києві на народному вічі зібралось кілька десятків тисяч мітингувальників***, що висловили своє обурення ухваленням «законів про диктатуру». ***Поступово мирна акція переросла в жорстке протистояння з міліцією та внутрішніми військами.*** За ініціативою лідерів Автомайдану, зокрема Сергія Коби, що зробив заклик зі сцени Євромайдану на народному вічі, було розпочато ходу на підготовку безстрокового пікету ВР з подальшою вимогою до депутатів переголосувати закон Колесніченка-Олійника. ***Хода зустрілася із загонами внутрішніх військ і «Беркуту» на вул. Грушевського, і протистояння переросло у довготривалу сутичку*** із застосуванням різних видів холодної зброї. У наслідок зіткнень радикально налаштовані мітингувальники підпалили автобус «Беркута», а самих бійців закидали камінням і петардами. Спецпризначенці застосувала спецзасоби і водомет, який чинне законодавство забороняє застосовувати при температурі атмосферного повітря нижче 0°С, відтак його було застосовано незаконно. Загалом до вечора ***було поранено близько 100 мітингувальників***. Сутички тривали наступного дня. ***В ніч з 20 на 21 січня продовжувались зіткнення, в результаті яких мітингувальники були дещо відтіснені від барикад, але на ранок їм вдалось повернути втрачене.*** Силове протистояння було призупинене 4-ма священиками, які стали між протестувальниками та спецпідрозділами. ***Кривавим для України виявився День Соборності 22 січня.***

Близько ***8 ранку 22 січня «Беркут» пішов у наступ на вулиці Грушевського***, почав розбирати барикаду й затримувати людей. О пів на дев'яту протестувальники перейшли в контратаку і повернулись на попередні позиції, а силовики відступили за лінію спалених автобусів. Внаслідок атаки спецпризначенців близько 200 протестувальників було поранено. За повідомленням «ВВС Україна» та «Української правди» 22 січня, «один з керівників медичної служби Євромайдану підтвердив загибель учасника сутичок на вулиці Грушевського. Молодий хлопець отримав чотири вогнепальних поранення: одне з яких було в шию, а інше – в голову. Цією особою виявився палкий патріот України і охоронець Євромайдану – ***Сергій Нігоян***, 20-річний вірменин з Дніпропетровської області. Того ж дня було застрелено ще одну людину, білоруського активіста ***Михайла Жизневського.*** Згодом лікарі виявили в тілі одного із загиблих кулю від снайперської гвинтівки Драгунова калібру 7,62 мм, у іншого – пістолетну кулю калібром 9 мм.

Цього ж дня у лісосмузі в Бориспільському районі Київської області було знайдено тіло ***Юрія Вербицького***, що був викрадений з Олександрівської лікарні. Отримали поранення й померли наступного тижня в лікарнях ***Роман Сеник та Олександр Бадера***. Після обіду спецпідрозділи були контратаковані майданівцями і відійшли на попередні позиції, на яких також з'явився бронетранспортер. ***Ситуація в країні значно загострилася і набрала радикального характеру. З 22***

січня до 27 січня було захоплено 10 адміністрацій. Це всі західні ОДА, крім Закарпатської, та Чернігівська з Полтавською. На півдні захоплення не відбулися. Черкаську ОДА міліція відбила і почала зачистку серед населення. Тоді було схоплено і ув'язнено близько 56 чоловік. У всіх областях, окрім Донецької і Криму, пройшли мітинги на підтримку Євромайдану. В ніч з 25 на 26 січня 2014 р. мітингувальникам вдалося захопити Український дім, який, за інформацією, спецпризначенці могли використати для атаки людей. Крім того, євромайданівці зайняли будівлю Міністерства енергетики та вугільної промисловості на вулиці Хрещатик та будівлю Міністерства юстиції на Городецького. Слід відзначити, що майже у всій країні були організовані центри та пункти допомоги Євромайдану. Люди допомагали, чим могли: приносили гроші, хтось одяг, харчі, медикаменти тощо. Як ніколи, український народ був на хвилі всезагального патріотичного піднесення. Повсюдно звучали такі гасла, як ***«Слава Україні – Героям слава»***, «Слава нації – Смерть ворогам», «Україна понад усе» та дзвінко звучав Гімн України. Елементи національної атрибутики були практично всюди.

Перші здобутки Євромайдану (28 січня – 17 лютого)

Враховуючи загострення ситуації, ***28 січня Верховна Рада України скасувала «диктаторські закони 16 січня».*** Також у цей день ***пішов у відставку Прем'єр-міністр М. Азаров та його уряд***. Це була значна перемога Євромайдану у відстоюванні своїх прав, але протестувальники не збиралися розходитись, вони вирішили стояти до кінця. ***29 січня Верховна Рада ухвалила законопроект, поданий нардепом від фракції Партії регіонів Юрієм Мірошниченком щодо амністії учасників акцій протесту.*** Відповідно до нього мітингувальники мають звільнити адміністративні будівлі в Україні протягом 15 днів. Також йдеться про звільнення автошляхів. У свою чергу учасники протестів звільняються від кримінального переслідування. При цьому амністія не поширюється на осіб, що вчинили тяжкі злочини, наприклад, побиття журналістів та викрадення людей. Ні опозиція, ні мітингувальники не збиралися виконувати законопроект про амністію, зокрема, про це повідомив комендант Майдану Андрій Парубій. А вже наступного дня лідери опозиційних фракцій Арсеній Яценюк, Віталій Кличко і Олег Тягнибок опублікували спільну заяву, в якій звинуватили В. Януковича та Партію регіонів у порушенні конституційних норм щодо прийняття відповідного законопроекту. Також ***30 січня було знайдено зниклого лідера Автомайдану Дмитра Булатова***, який був сильно побитий. Як розповів він сам, невідомі били його, катували, відрізали йому вухо та навіть розпинали. Тодішня влада заперечувала факт тортур і вважал, що цей інцидент є інсценованим. Надалі ситуація в країні стабілізувалася. Основним питанням була конституційна реформа. Активісти Майдану і опозиція вимагали повернення до основ Конституції 2004 р. та обмеження повноважень Президента. ***9 лютого відбулося ювілейне 10 народне віче***. На ньому лідер фракції «Батьківщина» Арсеній Яценюк наголосив: «В Україні повинен сформуватись уряд Майдану, який буде урядом проти Януковича, за нову європейську Україну, де кожен українець відчує – ми таки перемогли і йдемо вперед в цих надскладних умовах». ***15 лютого учасники акцій протесту на Майдані Незалежності розпочали процедуру звільнення Київської міської державної адміністрації***. 16 лютого Генпрокурор Віктор Пшонка зробив заяву щодо звільнення активістів «Із завтрашнього дня (17 лютого) будуть проводитися усі процедурні дії щодо закриття кримінальних проваджень. Закон набуде чинності із завтрашнього дня. 268 підозрюваних буде звільнено від відповідальності і 108 кримінальних проваджень буде закрито». Після цього протестувальники прийняли рішення про остаточне звільнення КМДА.

Пік Революції Гідності 18-20 лютого 2014 р.

Ще 16 лютого на народному вічі було ухвалено рішення про ***«мирний наступ» у вівторок 18 лютого*** до Верховної Ради із метою заставити політиків прийняти зміни до Конституції і врегулювати кризову ситуацію. 17 лютого було оприлюднено заяви Правого сектору та Всеукраїнського об'єднання «Майдан» про «загальну мобілізацію» у зв'язку з «мирним наступом». Уже зранку ***18 лютого євромайданівці розпочали ходу до Верховної Ради,*** де депутати повинні були прийняти зміни до Конституції України щодо обмежень повноважень Президента. У той час до урядового кварталу було стягнуто великі сили міліції, БТР і два водомети. Але за вказівкою голови Верховної ради В. Рибака канцелярія ВРУ відмовлялася реєструвати цей документ, не згоджуючись на жодні компроміси. До кінця робочого дня сесійне засідання так і не почалося. На ***вулиці Грушевського та Кріпосного почалися сутички між протестувальниками і міліцією.*** На вулиці Шовковничній проти демонстрантів ***бійці спецпідрозділу «Беркут» застосували спецзасоби: світлошумові гранати та помпові рушниці***. Також ***силовики піднялись на дах будинку по вул. Інституцькій 17/5 і звідти кидали шумові гранати та стріляли з рушниць. З боку учасників «Мирного наступу» у сторону правоохоронців летить каміння та петарди, крім того, протестувальники підпалили дві вантажівки КАМАЗ, що блокували проїжджу частину. Сутички між силовиками та євромайданівцями відбулися також у Маріїнському парку з боку станції метро «Арсенальна». Тим***

часом на вулиці Липській мітингувальники спалили офіс Партії регіонів. Близько 13 години «Беркут» почав відтісняти мітингувальників по вулиці Інститутській у бік Майдану Незалежності. У свою чергу мітингарі розпочали спорудження барикад на перехресті вулиць Інститутської і Банкової з бруківки та у Маріїнському парку з підручних матеріалів. Близько 16 години міліція відтіснила протестувальників до Жовтневого палацу поблизу майдану Незалежності, де розпочали атаку проти учасників акції протесту. ***Близько 16 години «беркутівці» захопили барикади на вулиці Грушевського та взялися за руйнування барикад на Хрещатику.*** Фактично усі барикади перед Майданом було знищено, але в останню мить за наказом керівників силовики зупинилися, очікуючи падіння барикади на Хрещатику зі сторони Європейської площі. Цим скористались активісти оборони Майдану, їм вдалося побудувати «останню» барикаду по вулиці Інститутській в межах Майдану, використовуючи дерев'яні піддони, які діставали з під палаток. ***Міністерство внутрішніх справ спільно з Службою безпеки України оприлюднили заяву, у якій відомствами висувалася вимога до мітингарів: до 18 години припинити протистояння, інакше силовики обіцяли «навести порядок всіма засобами, передбаченими законом».*** Крім того, у міліції повідомили про ***проведення антитерористичної операції на Майдані Незалежності***. О ***18 почався штурм внутрішніми військами*** барикади зі сторони Європейської площі з використанням БТР, у якому перебував екіпаж «Беркута». Близько 19 години у ході антитерористичної операції з усіх боків на Майдан Незалежності розпочався наступ силовиків. Демонстрантів на Майдані перебувало близько 20 тисяч. Сутички вечора 18 лютого на майдані Незалежності відбувалися як з боку вулиці Інститутської, так і з боку Європейської площі. ***Запеклі бої тривали усю ніч.*** Близько ***півночі відбувся підпал Будинку профспілок,*** в якому перебувало багато людей. Крім того, на Майдані було повністю виключено світло, що значно ускладнило становище. Фактично ***внутрішні війська та «беркутівці» знищили усі барикади, єдиним бар'єром між обома сторонами був сильний вогонь***, який євромайданівці підтримували усіма підручними засобами.

Штурм припинився тільки під ранок, коли у силовиків закінчились гранати і набої. ***Злам ситуації на користь протестувальників відбувся близько 6 ранку 19 лютого, коли на допомогу обороцям Майдану крізь блокаду силовиків прорвався автобус львів'ян***. Вони з палицями і щитами кинулись у наступ на солдат внутрішніх військ, які згодом почали відступ. ***Протестувальникам вдалось повністю відновити контроль над Майданом Незалежності.*** Під час цих подій силовиками з вогнепальної зброї ***було вбито більше 20 осіб***. Переговори лідерів опозиції з В. Януковичем, що тривали до 2-ї години ночі 19 лютого, пройшли безуспішно – В. Янукович вимагав від протестувальників покинути територію Майдану. Близько 13-ї години СБУ оголосила про приведення у готовність суб'єкти боротьби з тероризмом на території держави. Готуючись до залучення армії в конфлікт, Янукович звільнив 19 лютого генерал-полковника Володимира Заману з посади начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних сил України і призначив на цю посаду Юрія Ільїна, який до того обіймав посаду командувача Військово-морських сил Збройних сил України. ***Дії влади викликали масовий протестний рух у всій Україні. В Тернополі, Львові, Івано-Франківську відбулися штурми будівель МВС, прокуратури та адміністрацій.*** Фактично міліція та інші силові структури були позбавленні своїх повноважень. Усюди організовувалась народна самооборона.

Вранці ***20 лютого протестувальники у Києві перейшли у наступ.*** Їм вдалося зайняти приміщення міністерства Агрополітики і відтіснили «Беркут» від монументу Незалежності, звільнили Жовтневий палац та Український дім. В ***той же час на дахах готелів «Козацького» та готелю «Україна» розташувались снайпери, що відкрили прицільний вогонь по протестувальниках на ураження.*** До ***14-ї години число загиблих досягло 35 осіб, а о 17-й повідомлялося про 60 загиблих. Становище у столиці країни було вкрай важким***. Близько 17-ї години народні депутати почали збиратися у Верховній Раді для обговорення ситуації у центрі Києва. ***О 22:17 Верховна Рада прийняла постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України»***. Цей правовий акт визнав, що дії силових структур були незаконними і постановив «Кабінету Міністрів України, Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України та підпорядкованим їм військовим та воєнізованим формуванням негайно припинити та не допускати надалі застосування сили. Заборонити використання будь-яких видів зброї та спеціальних засобів проти учасників акцій протесту». За прийняття цієї постанови проголосувало 236 депутатів, в тому числі 35 депутатів від фракції Партії регіонів та 35 позафракційних. Жодного голосу не дала лише фракція Комуністичної партії. ***Ця постанова поклала край триденному кровопролиттю.***

Повалення режиму Януковича

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з Віктором Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Відповідно до угоди протягом 48 годин з моменту її підписання мала б відновити дію

Конституція України в редакції 2004 року та сформовано новий коаліційний уряд; до вересня 2014 року треба було провести конституційну реформу; до грудня 2014 року – провести позачергові президентські вибори; також треба прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; провести розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи; також влада та опозиція відмовилися від силових дій. Угоду було засвідчено главами МЗС Польщі та Німеччини, представником МЗС Франції, представник від росії відмовився підписати. Того ж дня Верховна Рада («за» – 386 депутатів) проголосувала Постанову про ***відновлення легітимного Конституційного ладу (в редакції від 2004 р.),*** це означало, що тепер буде сформовано новий уряд незалежно від Президента. ***Увечері 21 лютого відбувся велелюдний Майдан.*** На ньому виступили лідери опозиції, які оголосили про укладання угоди із чинним Президентом. Але ***такі дії євромайданівці засудили і освистали.*** Тоді на трибуну сцени піднявся один із сотників самооборони Майдану ***Володимир Парасюк*** й заявив, що ***Майдан не буде терпіти Януковича*** до виборів в грудні 2014. Сотник проголосив ультиматум, що ***якщо Янукович не піде у відставку до ранку, то самооборона піде на штурм.*** Євромайдан палко із захватом підтримав сотника. У ***ніч з 21 на 22 лютого Янукович, наляканий можливістю потрапити під народний суд, залишив Адміністрацію Президента та втік у Харків. 22 лютого о 17 годині 11 хвилин Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала Постанову про усунення Віктора Януковича з посади Президента України,*** аргументуючи таке рішення самоусуненням Януковича від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р. Отже, ***основна мета Євромайдану була досягнута***. Того ж дня, Віктор Янукович записав телезвернення, у якому назвав події 18-20 лютого в Україні державним переворотом, порівнявши їх з приходом нацистів до влади у Німеччині, назвав депутатів, що вийшли з Партії регіонів, зрадниками та заперечив легітимність прийнятих Верховною Радою рішень. ***23 лютого 2014*** року фракція Партії регіонів оприлюднила свою заяву, в якій усю відповідальність за ситуацію в Україні поклала на Президента Віктора Януковича та його найближче оточення: *«Ми, фракція Партії Регіонів у Верховній Раді України і наші однопартійці, рішуче засуджуємо злочинні накази, що призвели до людських жертв, до порожньої скарбниці, величезних боргів, ганьби в очах українського народу і всього світу, в результаті чого наша країна опинилася на краю прірви, загрози розколу і втрати національного суверенітету»*. 25 лютого 2014 року Генеральний прокурор України Олег Махніцький повідомив, що Віктора Януковича оголошено у розшук за підозрою у масових вбивствах людей з обтяжливими обставинами відповідно до частини 2 статті 115 Кримінального кодексу. ***27 лютого з'явилась інформація, що Янукович перебуває на території росії,*** куди дістався морем разом зі своїм сином Віктором.

Таким чином, події 21 листопада 2013 р. – 22 лютого 2014 р. стали етапом прояву українцями неабиякої сили, мужності, гідності, віри та міцності духу. Вони показали усьому світу, що вищою метою для українського народу є збереження людських цінностей та основ демократії. А будь-яке зазіхання на них зі сторони ворогів зазнає невдачі і буде покаране. Проте за відстоювання цих ідей довелося заплатити дорогою ціною – кров'ю ***«Небесної Сотні»*** – патріотів, які поклали своє життя на вівтар для захисту рідної Батьківщини. В цих трагічних подіях смерть кожної людини – це не просто втрата однієї сім'ї, а біль усього народу. Революція Гідності показала, що в країні настав час для реформ та кардинальних змін. Саме тепер українцям вдалося скинути ярмо «радянського совка» та стати на шлях формування повноцінного громадянського суспільства. Але боротьба за свою державу ще не завершилась. Наступним випробовуванням для України стала анексія Криму російською федерацією та Війна.

Російське вторгнення в Україну (також російська агресія проти України, російсько-українська війна, в російській пропаганді – «спеціальна воєнна операція», скор. «СВО») – відкритий воєнний напад російської федерації (рф) на Україну, що почався в четвер о 3:40 24 лютого 2022 року. Третій етап російсько-української війни, розв'язаної росією 2014 року, участь у якій рф намагалася заперечувати. Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції від 2 березня 2022 року засудила дії росії та назвала їх агресією проти України. Міжнародний суд ООН в Гаазі 16 березня 2022 року зобов'язав росію припинити розпочаті 24 лютого 2022 року воєнні дії в Україні.

З першого дня вторгнення росія порушує правила ведення війни і масово чинить воєнні злочини. Крім того, російська влада веде активну інформаційну війну та застосовує шовіністичну пропаганду.

Наразі війна в Україні триває.